

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ**

СОЦІАЛЬНІ ВИМІРИ СУСПІЛЬСТВА

Збірник наукових праць

Випуск 3 (14)

Київ – 2011

**СОЦІАЛЬНІ
ВИМІРИ
СУСПІЛЬСТВА**

Збірник наукових праць
Заснований
Інститутом соціології
НАН України
у березні 1997 р.

ISSN 2078-6948

Зареєстрований
Міністерством юстиції
України 10.04.2009 р.
Реєстраційне свідоцтво
КВ № 15128-3700Р

Зв'язок з редакцією
01021, Київ,
вул. Шовковична,12
тел.:(044) 255-71-07
факс: (044) 255-76-96
e-mail: i-soc@i-soc.org.ua
<http://www.i-soc.com.ua>

РЕДАКЦІЯ

Микола ШУЛЬГА	головний редактор
Ігор МАРТИНЮК	заступник головного редактора
Наталія СОБОЛЄВА	заступник головного редактора
Тетяна ЗАГОРОДНЮК	відповідальний секретар
Ольга КУЗЬМІНА	науковий редактор
Олена СОКОЛОВА	верстка

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Олександр Вишняк, д.соц.н., Інститут соціології НАН України
Кирило Грищенко, к.філос.н., Інститут соціології НАН України
Олена Злобіна, д.соц.н., Інститут соціології НАН України
Наталія Костенко, д.соц.н., Інститут соціології НАН України
Ольга Куценко, д.соц.н., Київський національний університет ім. Тараса Шевченка
Сергій Макеєв, д.соц.н., Інститут соціології НАН України
Анатолій Ручка, д.філос.н., Інститут соціології НАН України
Юрій Саєнко, д.екон.н., Інститут соціології НАН України
Олександр Стегній, д.соц.н., Інститут соціології НАН України
Віктор Степаненко, к.філос.н., Інститут соціології НАН України
Євген Суїменко, д.філос.н., Інститут соціології НАН України
Валентин Тарасенко, д.соц.н., Київський національний університет ім. Тараса Шевченка

© Соціальні виміри суспільства, 2011

© Інститут соціології НАН України, 2011

Зміст

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Л.Бевзенко

Трансформація практик повсякденності
в ситуації соціальної перехідності:
возможные методологические повороты 15

О.Злобіна

Регуляції соціальної поведінки в ситуаціях
суспільної нестабільності: концептуалізація
предметного поля дослідження 28

Н.Соболева

Проблема регуляції соціального поведіння
в умовах соціальної нестабільності:
социологический аспект 39

О.Резнік

Громадянські практики в перехідному суспільстві:
досвід теоретико-прикладного дослідження 51

М.Паращевін

Проблеми релігійної регуляції соціальної поведінки 63

М.Кухта

“Життєві стратегії”: поняття та особливості формування ... 76

В.Інклюд

Особливості передачі соціального досвіду
в сучасному суспільстві 89

Є.Литвин

Рефлексія суб’єктності в теорії соціальної дії 103

О.Іваненко

Деякі аспекти соціального захисту:
європейський досвід і українські реалії 112

<i>Д.Кравцова</i>	
Посередництво у контексті проблеми кризи публічної сфери в сучасних суспільствах	124
<i>О.Супруненко</i>	
Смислова рефлексія в міждисциплінарному контексті: постановка питання	134
<i>А.Малюк</i>	
Противоречия и сущность неолиберальной глобализации ...	147
<i>В.Резнік</i>	
Феномен легітимації як предмет теорії комунікативної дії Ю.Габермаса	160
<i>Н.Гусак</i>	
Соціальна реабілітація в соціологічному дискурсі: інституційний підхід	175
<i>О.Пахолок</i>	
Орієнтація на здоровий спосіб життя: до проблеми логічної формалізації об'єкта дослідження	187
<i>О.Бурова</i>	
Життєвий комфорт: спроба концептуалізації поняття	198

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

<i>І.Бекешкіна</i>	
Молодь Азербайджану, Росії та України: спільне та відмінне (2002–2010)	209
<i>І.Мартинюк</i>	
Молодь України: штрихи до соціального портрета	221
<i>Н.Федоренко</i>	
Статусні та функціональні особливості вторинної зайнятості сучасної студентської молоді	235
<i>О.Рахманов</i>	
Образ власників великого капіталу в масовій свідомості громадян України	247
<i>О.Гончарук</i>	
Земельна реформа в Україні: час оцінок	259

<i>Н.Толстых</i>	
Социальные измерения инноваций	281
<i>В.Буткалюк</i>	
Качество жизни как интегральный показатель благосостояния населения Украины	293
<i>Т.Стеценко</i>	
Місце довіри в теоретичній моделі структури соціального капіталу	305
<i>Р.Гоч</i>	
Вимірювання довіри в економічних відносинах: шкали, показники та індекси	319
<i>О.Петренко</i>	
Інтерпретація даних: дескрипції, пояснення, докази крізь призму об'єктивістського та позитивістського підходів	332
<i>Н.Бойко</i>	
Інтернет як фактор саморегуляції поведінки користувачів в умовах соціально-економічної нестабільності	349
<i>Е.Наривська</i>	
Чи можна робити крос-національний порівняльний аналіз життєвих шляхів?	362
<i>А.Беленок</i>	
Потенциальные мигранты из Украины в Россию: кто они? ..	368
<i>О.Петрецька</i>	
Соціально-культурне розмаїття етнічних груп Закарпатської області: толерантність і розвиток	385
<i>Т.Петрушина</i>	
О ментальности украинского этноса	399

Contents

CHAPTER ONE

L.Bevzenko

TRANSFORMATION OF EVERYDAY PRACTICES
IN THE SITUATION OF SOCIAL TRANSITION:

POSSIBLE METHODIC TWISTS 15

The author focuses on transformation mechanisms of everyday practices in the situation of social instability. There is an idea to look for new methodic twists as a composition of the conceptual proposals presented in praxeology by P.Bourdieu and the nonlinear models which lie in the core of post-non-classical research program

O.Zlobina

REGULATION OF SOCIAL BEHAVIOUR
IN SITUATIONS OF SOCIAL INSTABILITY:

CONCEPTUALISATION OF THE STUDIED SUBJECT 28

In the article, the new research approaches to analysis of behavior regulation in the situation of social instability is discussed. The author presents conceptualization of a behavior regulation model in the complex of institutional, socio-cultural and socio-structural components

N.Soboleva

PROBLEM OF SOCIAL BEHAVIOUR REGULATION
UNDER SOCIAL INSTABILITY: SOCIOLOGICAL ASPECT .. 39

In modern societies, the absolute importance of rules or norms becomes doubtful, and the the analysis shifts to the interests which force people to adapt their tactics and skills in accordance with the situation and look for agreement between a big number of targets. With the help of concep-

tualizing categories of private interests and concordance, it is possible to develop a model of locally implemented balance as an opposition to the concept of global norms. The action balance leads to the balance of meanings or beliefs, when interpretations and expectations become very important

O.Reznik

**CIVIL PRACTICES IN TRANSITIONAL SOCIETY:
THEORETICAL AND APPLIED STUDIES EXPERIENCE 52**
The article deals with the problem of civil practices in transition societies. Liberalization of social relations in transition societies prompts active social subjects to search for new strategies of civic behaviour, which are distinguished through selection, into the most efficient ones and acquire the permanent character of civil practices as systematic, reproducible and permanent actions. Thus the civil practices become a social resource for obtaining social position and wealth, directing the course of political institutionalization for transition societies

M.Paraschevin

**PROBLEMS OF RELIGIOUS REGULATION
OF SOCIAL BEHAVIOUR 63**
In the article, the potential of religious values/norms and religious organizations as regulators of social behavior is analyzed. The social conditions which determined regulative potential of religion in the past have been regarded. The spheres and ways for realization of the regulative function of religion in modern society were presented

M.Kuhta

**STRATEGIES OF LIFE:
THE NOTION AND FORMATION ASPECTS 76**
In the context of social changes and, consequently, the life strategies, as well as lack of theoretical studies on the human life strategies, the author analyses the necessity of further investigation in this field of studies. There are discussed the definition of "human life strategies", the essential features and concepts which influence formation of a life strategy. The author analyses different points of view on the meaning of life strategies, their characteristics and typology, as well as connection between the efficiency of life strategies and the factors like a choice of life, self-determination, life perspective, competence and socialization of personality

V. Inklud

ASPECTS OF THE SOCIAL EXPERIENCE

TRANSFERRING IN MODERN SOCIETY 89

The article deals with aspects of the social experience transferring in the modern society. There are discussed changes in the object and subjects, channels and mechanisms, intensity, organization and other dynamic characteristics of this process. The pre-figurative model of intergenerational conveying of new knowledge and technologies is studied

Ye. Lytvyn

REFLECTION OF SUBJECTIVITY

IN THE THEORY OF SOCIAL ACTION 103

The article deals with aspects of the “subject action”, its place in sociological theoretical studies and in the theory of social action in particular. There are described the essential features of actor’s subjectivity and the concepts relevant and close to the term of “subjectivity”, which make it possible to expand reflection of subjectivity and to develop its theoretical basis

O. Ivanenko

**ASPECTS OF SOCIAL PROTECTION:
EUROPEAN EXPERIENCE**

AND UKRAINIAN SITUATION 112

The article deals with social protection and public welfare in the country as a whole and the rural territories in particular, mechanisms of which are currently ineffective and require reformation and changes; there are compared some aspects of social welfare in West European countries and Ukraine

D. Kravtsova

MEDIATION IN THE CONTEXT OF THE PUBLIC

SPHERE CRISIS IN MODERN SOCIETIES 124

The article deals with the role of mediation in the context of public sphere crisis in modern societies. On the sociological level of analysis, it is reasonable to regard mediation as a helping mechanism for strengthening social links between the institutional sectors of society. The concept of public sphere helps to extend the following interpretation. Due to the mediation, interconnections between the public, the political and the economical spheres have been settled

O.Suprunenko	
SEMANTIC REFLECTION IN THE INTERDISCIPLINARY CONTEXT: DETERMINATION OF THE ISSUE	134
<i>Among the number of contemporary socio-humanitarian theories, we can distinguish a special approach to semantic reflection, which has been developed and can be defined as a part of the social reality meaning analysis or as one of the types of scientific projection. The article presents an interdisciplinary view on formation of semantic reflection</i>	
A.Maliuk	
CONTRADICTIONS AND ESSENCE OF NEO-LIBERAL GLOBALISATION	147
<i>The article deals with the causes, nature and trajectory of the neoliberal globalization regarded as a class project for restoration of the power of the transnational capitalist oligarchy under the structural crisis of capitalism</i>	
V.Reznik	
LEGITIMATION PHENOMENON AS A SUBJECT OF COMMUNICATIVE ACTION THEORY BY U.HABERMAS	160
<i>The author analyses theoretical and methodological aspects of the phenomenon of legitimacy in the context of Jurgen Habermas's theory of communicative action. The attention is paid to the role of language in the communication mechanism of social legitimacy</i>	
N.Gusak	
SOCIAL REHABILITATION IN SOCIOLOGICAL DISCOURSE: INSTITUTIONAL APPROACH	175
<i>The article presents the sociological discourse of social rehabilitation in terms of the institutional approach. It demonstrates the macro level understanding of social rehabilitation as a social formation having the following institutional characteristics: legitimacy (cultural, legal, structural and of social control), organizational sustainability (in terms of the government involvement, community development, and professional community development) and the contents related to the dichotomy "individual-society". There are described the regulatory, integrative, conveying and communicative functions of social rehabilitation, as well as the function of strengthening and reproduction of social relations</i>	

O.Paholiuk
 ORIENTATION TO THE HEALTHY WAY OF LIFE:
 ON LOGICAL FORMALISATION
 OF THE RESEARCH OBJECT 187
The article deals with methodological issues on the healthy way of life studies and the object logical formalization in particular. The author assumed that the concept of «lifestyle» can serve as a suitable logical form in terms of healthy way of life comprehension. The article shows that with the help of this notion we could be able to develop a logical model embracing the structural, cultural and personality factors on the level of interpersonal, intergroup and macro social interactions

O.Burova
 COMFORT OF LIFE: AN APPROACH
 TO CONCEPTUALISATION OF THE NOTION 198
The article deals with conceptualization of the notion “comfort of life”. In order to do this, the author has analysed modern interpretations of the social comfort and comfort of life notions. The social comfort mostly means the psycho-emotional feelings related to personal integration in social relationships and to their places in society, while the comfort of life reflects the inner satisfaction and comfort feelings as to specific spheres of life

CHAPTER TWO

I.Bekeshkina
 YOUTH OF AZERBAIJAN, RUSSIA AND UKRAINE:
 COMMON AND DIFFERENT (2002-2010) 209
The paper deals with the results of the public opinion comparative research on the youth of Azerbaijan, Russia and Ukraine in 2002 and 2009-10. Basing on the results or the polls, the author states that the low interest in politics is a common characteristic of the youth of these three countries. As for the main differences, Ukrainian youth manifests less trust in all social, governmental and political institutions, their attitudes to the power and society can be defined as totally estrange

I.Martyniuk

YOUTH OF UKRAINE: SOCIAL PORTRAIT FEATURES 221

In the article, there are analysed features of social portrait and practices of its application to sociological studies. The author presents the data of empirical research on important features of modern Ukrainian young people, the data can be helpful for development of the portrait

N.Fedorenko

**STATUS AND FUNCTIONAL FEATURES OF SECOND
EMPLOYMENT OF MODERN STUDENTS 235**

The article deals with employment of students on the labour market of Ukraine. There is analysed the status positions of working students according to their social background, choice of profession, types of employment, as well as structural and functional features of second employment

O.Rahmanov

**IMAGE OF LARGE CAPITAL OWNERS IN THE MASS
CONSCIOUSNESS OF UKRAINIAN PEOPLE 247**

This article deals with analysis of the image of large capital owners in the mass consciousness of Ukrainian society. The attitudes to large owners depend on the age, education, settlement type, income level and financial status of citizens. The impact on formation of the image of large capital owners has also determined by ideological preferences of respondents on economic development of Ukraine

O.Goncharuk

**REFORMS ON THE LAND IN UKRAINE:
THE ESTIMATION TIME 259**

The article is based on the results of focus group interviews conducted with the heads of village councils on the land privatization, issuing of land certificates and the community development in the spring of 2010. The research was commissioned by the State Committee for Land Resources within the Project of the World Bank «Issuing of the Land Ownership Certificates in Rural Areas and the Cadastre Development». There is presented the detailed analysis of the land privatization conducted through its formalization, that is the final legitimization of ownership rights with help of the State Acts on the right of private land ownership

N.Tolstykh
SOCIAL DIMENSIONS OF INNOVATIONS 281
The article deals with social preconditions of production and use of innovations. Education, modern information and communication technologies (ICTs) have been analyzed as characteristic features of modern society. The interconnections between innovations and social and economic inequalities have been also studied

T.Stetsenko
PLACE OF TRUST IN THEORETICAL MODEL
OF THE SOCIAL CAPITAL STRUCTURE 305
The author discusses the link between the trust and social capital categories through a theoretical model of social capital structure. Basing on studies on social capital and trust by theorists, the author develops a theoretical model of social capital and determines the place of trust in this structure, as well as its interconnection with other structural and functional components

R.Goch
MEASUREMENTS OF TRUST IN ECONOMIC RELATIONS:
SCALES, INDICATORS AND INDICES 319
In the article, there is generalized a number of methodologies measuring the trust in economic relations in the society. Importance and specific features of such measurements on different levels of the socio-economic space, like in organizations, communities or society as a whole, are considered. The measuring elements like different scales, indexes, indicators, questions are also presented. The author discusses the importance of high levels of trust within organizations and society as well as between organizations, being subjects of socio-economic relations

O.Petrenko
INTERPRETATION OF DATA:
DESCRIPTION, EXPLANATION, PROOF THROUGH
THE OBJECTIVISM AND POSITIVISM APPROACHES 332
The author regards interpretation of data through two competing approaches – interpretivism and objectivism. While the interpreting sociology deals with sociologists' understanding of actors' purposes, considering

the social reality to be pre-interpreted on the basis of the beliefs of actors and their interpretations, the positivist position is that no single interpretation can dominate over others. In order to explain the major characteristics of interpretivism, the author explores philosophical origins and compares interpretive theories with their biggest rival, i.e. positivism. The aim of the article is to present a definition of “data interpretation” and identify components of interpretation being the most debatable aspect of this issue

N.Boiko

**INTERNET AS A FACTOR OF SELF-REGULATION
OF USERS' BEHAVIOUR UNDER SOCIAL
AND ECONOMIC INSTABILITY 349**

The author discusses modern factors of social behavior regulations in the society, which are related to the new social reality called the Internet-networks. There are analysed possibilities of self-regulation of users' social behavior under conditions of social and economic hardships

E.Naryvska

**IS IT POSSIBLE TO CONDUCT CROSS-NATIONAL
COMPARATIVE ANALYSIS OF THE LIFE COURSE? 362**

In the article, there are discussed the meaning of the “life course”, the main principles of the life-course paradigm and possibility of cross-national life-course analysis

O.Belenok

**POTENTIAL MIGRANTS TO RUSSIA
FROM UKRAINE: WHO THEY ARE 368**

The article deals with the problem of migration intentions of Ukrainians and the potential migration flow of the people from Ukraine to Russia in particular. There are analysed some implementation aspects of the Governmental Program on Voluntary Resettlement of Compatriots from Foreign Countries adopted in 2006. The author has revealed the reasons which slow down the process of repatriation in accordance with the Program. There are also discussed further perspectives of the migration behavior under the current social situation

O.Petretska

SOCIAL AND CULTURAL VARIETY OF ETHNIC
GROUPS IN TRANSCARPATHIAN REGION 385

The article deals with socio-cultural differences of groups in Transcarpathian region comparing to the multi-ethnic regions of Ukraine. Analysis is based on the sample characteristics: number of population, geographic location, ethnic and linguistic composition, membership in national-cultural societies

T.Petrushyna

ON MENTHALITY OF UKRAINIAN ETHNOS 399

The author demonstrates the theoretical and methodological approaches to the understanding of people mentality as their psychological characteristic, which determines their perception of the world. The historiography method, applied by the author, has facilitated the comprehensive analysis of the variety of main opinions on Ukrainian ethnos's mentality, from 11th century to the present, and provided the complex understanding of this subject very complicated for investigation. The analysis of the few data available from empirical studies proves the necessity of special sociological studies and a complex scientific approach to this problem

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

УДК 316. 01

*Л.Бевзенко,
доктор социологических наук*

ТРАНСФОРМАЦИЯ ПРАКТИК ПОВСЕ- ДНЕВНОСТИ В СИТУАЦИИ СОЦИАЛЬНОЙ ПЕРЕХОДНОСТИ: ВОЗМОЖНЫЕ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПОВОРОТЫ

В центре внимания автора – механизмы трансформации практик повседневности в ситуации социальной нестабильности. Новые методологические повороты предлагается искать в соединении концептуальных предложений праксеологии П.Бурдьё и нелинейных моделей, лежащих в ядре постнеклассической исследовательской программы.

***Keywords:** social transitionalness, practices of daily, habitus, nonlinear approaches, evolutionary and bifurcational mechanisms of transformation.*

***Ключові слова:** соціальна перехідність, практики повсякденності, габітус, нелінійні підходи, еволюційні та біфуркаційні механізми трансформації.*

***Ключевые слова:** социальная переходность, практики повседневности, габитус, нелинейные подходы, эволюционные и бифуркационные механизмы трансформации.*

К актуализации проблемы трансформации практик повседневности в ситуации социальной переходности логично подойти, отталкиваясь от проблемы более масштабного звучания, которую можно обозначить как проблему изменения практик повседневности в ситуации кризис-

ных, неравновесных, нестабильных состояний социальной системы. В нашем отечественном социологическом дискурсе подобные вопросы традиционно соотносятся с той кризисностью и нестабильностью, которая генетически восходит к социально-политическим переменам, начавшимся в момент распада СССР и выхода Украины на непростой путь утверждения собственного независимого государства. Но, бросив взгляд на мировые процессы начала второго десятилетия нынешнего века, можно сказать, что ареал кризисных обществ стремительно расширяется. Ситуации нестабильности, неравновесности того или иного порядка, большего или меньшего масштаба, возникают на карте мира с возрастающей частотой. Генезис их очень различен – от политического, социального, геополитического до техногенного, природного, геоклиматического. Яркими примерами в этом ряду могут быть африканские революции конца 2010 – начала 2011 года и катастрофическое землетрясение в Японии марта 2011-го. Будучи генетически абсолютно различными, все названные ситуации провоцируют дестабилизацию механизмов сохранения устойчивого социального порядка. Для каждого конкретного человека это оборачивается резким разрушением привычного рисунка повседневности. Практики повседневности, которые были релевантными стабильным состояниям общества, оказываются непригодными для ситуации нестабильности.

Исходя из этого, логично поставить *вопрос – как меняются практики повседневности в названных ситуациях, можно ли типизировать механизмы этих изменений и следует ли вообще говорить о механизмах во множественном числе.*

Начну с прояснения *понимания нестабильности*, от которого буду отталкиваться. Употребление понятия «состояние нестабильности» является необходимым и оправданным в качестве дихотомической пары по отношению к «состоянию стабильности» и носит в силу этого очень обобщенный характер. Вариантов дестабилизации, ее

причин и глубины может быть много. Вариативность здесь наблюдается как в пространственном (в одном регионе нестабильности больше, чем в другом), так и во временном измерении (нестабильность как кратковременное отклонение и нестабильность как значительно затянувшееся состояние). Еще одним моментом, усиливающим эту вариативность, может быть мера управляемости, подконтрольности этой ситуации тем или иным социальным институтам, наличие ресурсов и механизмов для ее нейтрализации. О вариативности причин дестабилизации мы сказали выше.

В случае если бы мы сосредоточились собственно на проблеме макросостояний общества, данная детализация вопроса социальной нестабильности имела бы значение. Но в проекции на практики повседневности вопрос генезиса причины их внезапного разрушения имеет, с моей точки зрения, второстепенное значение, а в плане меры рассматриваемой нестабильности наибольший интерес представляет ситуация значительной дестабилизации. В таком случае мы можем сосредоточиться на вопросе: *как человек себя будет вести в случае, если оказываются нерелевантными привычные способы решения его повседневных проблем?* Это ситуация, когда вдруг оказываются невыполнимыми привычные и рутинные акты заботы о пропитании, тепле, о безопасности детей, привычные формы общения с близкими, передвижения по городу и т. д. тоже оказываются недоступными. Последнее и означает разрушение до сих пор устойчивого формата практик повседневности.

Для решения этой задачи адекватным выглядит определение ситуации социальной нестабильности как *ситуации переходности, лиминальности*. «Лиминальность (liminality) – стадия перехода системы из одного состояния в другое, связанная с утратой структуры, иерархии, статуса элементов... переход от одной определенности к другой, одного состояния системы в другое, что предполагает некую стадию деструктивности, утраты определенности.

Подобные процессы можно характеризовать как «лиминальные»[3].

Первоначально термин «лиминальность» использовался Арнольдом Ван Геннепом и Виктором Тернером для обозначения определенной фазы в свойственных различным культурам ритуалах перехода из одного социального статуса в другой (возрастной, семейный, социальный). Эти ритуалы, с точки зрения названных исследователей, включали три фазы: фазу отделения, выведения человека из той социальной ситуации, где он находился ранее, собственно фазу лиминальности (переходности) и затем фазу реинтеграции в новую стабильную ситуацию. В самом общем виде такая схема годится и для осмысления интересующих нас макросоциальных переходностей. Разница лишь в том, что в названных культурных ритуалах хорошо известно, откуда и куда совершается переходность и между какими стабильными состояниями возникает лиминальность. Эти переходности уже в силу своей ритуальности прогнозируемы и достаточно управляемы. В случае же с внезапно возникающей социальной нестабильностью мы с уверенностью можем говорить лишь о том, откуда начался переход (первичная стабильная ситуация) и констатировать ситуацию лиминальности – стадию деструктивности, утрату определенности. Вопрос о том, как будет выглядеть постлиминальная фаза здесь всегда остается открытым. Но с достаточной мерой уверенности можно предположить – контуры намечающейся новой стабильности (или ее возможных вариантов) можно наблюдать через призму процессов стабилизации повседневных практик после прохождения фазы их лиминального состояния. А течение этих процессов во многом определяется теми механизмами, которым они подчиняются.

Исходя из этого, мы и поставим наш основной вопрос: *каковы механизмы трансформации практик повседневности в ситуации переходности?*

Обратимся теперь к уточнению понятия практик повседневности и поиску методологических ходов, позволяющих наметить пути решения поставленной задачи.

Смысловое наполнение понятия «повседневность» в самом общем случае располагается в многомерном пространстве, конституированном такими дихотомиями, как “обыденное – теоретическое”, “жизненный мир – система”, “повседневное – неординарное”, “профанное – сакральное”, “дорефлексивное – рефлексивное”. Каждая из этих дихотомических пар, при безусловном наличии области их смыслового пересечения, указывает на определенный специфический аспект рассмотрения феномена повседневности, к которому обращается тот, кто использует в качестве релевантной ту или иную из названных смысловых осей. В нашем случае уже самим понятием “практики повседневности” подчеркивается прежде всего момент рутинизированного, непроектного, дорефлексивного следования определенному правилу, определенному рисунку совершения практических действий. Это ситуация, когда смысл действия и само действие как бы совпадают. Наиболее отвечающая такому видению линия теоретического осмысления повседневности выводит нас на проблему телесности и телесной укорененности правила и, соответственно, на работы М.Мерло-Понти, П.Бурдьё, Ч.Тейлора и др. В фокусе внимания этих авторов оказывается не то знание, которое предшествует практике в виде мыслительной конструкции, проекта, а то, которое неотделимо от самой практики, имманентно ей. Местом локализации такого знания эти авторы полагают нашу телесность. При этом подчеркивается, что вторичная возможность мыслительного и даже вербального представления такого знания вовсе не должна затенять первичность его психосоматической укорененности. П.Бурдьё пытался выразить это с помощью понятия *габитуса* как психосоматически укорененного принципа порождения всех практик, а также идеи практического смысла, присутствующего на габитуальном уровне.

Иными словами, релевантным для меня будет представление о практиках повседневности как таких, которые в наибольшей мере детерминированы габитуальными содержаниями агента этих практик.

Снова вопрос: насколько методологически оправданным является обращение к понятию габитуса? Возникающий при этом скепсис связан прежде всего с тем, что в случае габитуса мы имеем дело с эмпирически плохо схватываемым феноменом. Разрешающим эти сомнения может быть ответ – все связано с тем, в какой методологической перспективе мы собираемся исследовать проблему. Обозначенный выше скепсис выглядит вполне оправданным в случае, если мы тяготеем к позитивистскому полюсу в пространстве работающих в современной науке исследовательских программ (понятых в смысле И.Лакатоса [2]). Здесь действительно вопрос измерения, операционализации выступает как первостепенный. Возражать против понятия габитуса могут и те исследователи, которые придерживаются радикально постмодернистских взглядов на социальную реальность. В их базовой концепции реальности присутствует запрет на попытки заглянуть вглубь, за поверхность наблюдаемых явлений. В таком случае наблюдаемые практики могут попадать в поле зрения, а вот ненаблюдаемый габитус выглядит неким барочным излишеством.

В том же случае, если мы имеем дело с постпозитивистской парадигмой интерпретативного подхода к исследуемой реальности, право на жизнь получает любой концепт, позволяющий выстраивать интерпретирующие реальность конструкты. Научным его делает возможность конструировать определенные модели реальности и на их основе планировать эмпирические наблюдения. В этом смысле для меня габитус выглядит очень емким, перспективным концептом, позволяющим дальнейшее разворачивание дискурса повседневности.

Хочу обратиться к еще одному аргументу в пользу привлечения концептуальных предложений П.Бурдьё в качестве одного из методологических оснований решения поставленной задачи. В самом общем случае он связан с методологическим выбором в пользу микро-, макродетерминизма или предпочтения синтетических подходов.

Часто дискурс социальной переходности обнаруживает тяготение к концентрации на микрополусе социальной реальности (уровень личности, индивида, активизация понятий выбора, осознанности, ответственности), при явном ослаблении внимания к макроуровню, собственно системному влиянию. Одновременное удержание в поле зрения как макро-, так и микроперспективы вызывает при этом большие сложности. Думаю, решающим моментом здесь является масштаб контура переходности, на котором мы сосредотачиваемся. Микрополуса было бы вполне достаточно, если бы речь шла о переходности индивидуальной, кризисе индивидуальном. В случае рассмотрения переходных состояний на макроуровне соблазн свести ситуацию к сумме индивидуальных лиминальностей методологически выглядит мало оправданным, поскольку в таком случае игнорируется системность, эмерджентность общества как социального целого. Не исключая возможности сосредоточения на уровне индивида, полагаю, что в данном случае мы должны исходить из методологических перспектив, позволяющих удерживать в поле зрения как микро-, так и макровекторы. И здесь интегративность теоретических конструкций П.Бурдьё выглядит вполне отвечающей поставленным задачам, а понятие *габитуса* – тем основным концептуальным конструктом, который позволяет органично соединять микро- и макроперспективу исследовательского рассмотрения.

В этой связи обращусь к нескольким *уточнениям понятия габитуса*, присутствующим в работах Бурдьё. Они прежде всего связаны с теми детерминациями, из которых и кристаллизуется габитус. “*Habitus*, продукт истории, производит индивидуальные и коллективные практики — опять историю — в соответствии со схемами, порождаемыми историей. Он обуславливает активное присутствие прошлого опыта, который, существуя в каждом организме в форме схем восприятия, мыслей и действия, гарантирует “правильность” практик и их постоянство во времени” [1, с. 19]. Таким образом, габитус как то, что характеризует

прежде всего микроуровень социальной реальности, задает наличествующие в нем практики повседневности, оказывается неразрывно связанным с макроуровнем, той биографической траекторией, которая проложена носителем габитуса в пространстве социокультурных определенностей.

Иными словами, *габитус* – это наш *концентрированный опыт прошлого*, инкорпорированные в наше тело и психику окружающая нас культура и социальность. А вернее – те их конкретные реалии, через которые провела нас наша биография. В результате в каждый момент времени мы имеем на вооружении наши габитуальные предрасположенности, и именно их посредством реагируем на возникающие перед нами ситуации, что и порождает соответствующие практики: “Практики возникают в результате необходимого, хотя и непредсказуемого столкновения между *habitusom* и событием, которое может активизировать *habitus*” [1, с. 20]. Понятно, что габитус не является абсолютно жестким императивом по отношению к практическому воплощению своих установок. Диапазон вариативности достаточно высок. Именно этот диапазон позволяет при сходных начальных условиях вырабатывать различные индивидуально окрашенные стилистики исполнения различных практик, включая и практики повседневности. Но все же стабильный габитус очерчивает некий допустимый набор вариантов реагирования на ситуацию, за которые он не выпускает практики, обеспечивая тем самым своему носителю прогнозируемое и устойчивое существование.

Что же происходит в рассматриваемой нами ситуации переходности, лиминальности? В терминах габитуса это означает – практики повседневности, которые им порождались, которые привычны и рутинизированы, больше невозможны к исполнению. Внешняя ситуация не располагает больше ресурсами, допускающими такой рисунок практик. Оговоренная связь габитуса и практик повседневности переводит нашу задачу рассмотрения процесса изменения этих практик в ситуации социальной пере-

ходности в задачу рассмотрения процессов *изменения габитуса*, порождающего эти практики. В таком случае встает следующий вопрос: что может означать выражение “изменение габитуса” и как это может быть теоретически осмыслено?

Решение этой задачи, в свою очередь, требует дальнейшего уточнения смысла понятия габитуса. Причем, поскольку речь идет о процессах его трансформации, уточнение должно быть направлено на отыскание модели, описывающей процессы формирования габитуса.

Перед нами встает задача поиска таких подходов к моделированию габитуальной динамики, которые в первую очередь отвечали бы поставленной задаче – давали возможность обнаружить механизмы изменения габитуса (а вслед за ним и практик повседневности) в ситуации неустойчивости. Таким требованиям, с моей точки зрения, вполне соответствуют *нелинейные подходы* к моделированию сложных системных объектов, которые позволяют обнаруживать особую феноменологию поведения систем в ситуации неустойчивости. Эти подходы ассоциируются с тем направлением в современной науке, которое сейчас все более утверждается под именем *постнеклассического*. В основе его лежит предложенный В.Степиным критерий различения системных объектов, находящихся в исследовательском фокусе классической, неклассической и постнеклассической научных исследовательских программ. Речь идет прежде всего о различении по принципу линейность – нелинейность объекта. Разница в таком взгляде и определяет то, к какой эпистемологической платформе (классика, неклассика, постнеклассика) тяготеет исследователь [4].

Вступив на эту методологическую платформу, мы вынуждены следовать ее концептуальным поворотам и понятийному оснащению. Среди множества новых понятий, возникающих при исследовании нелинейных объектов, для нас необходимыми в дальнейших рассуждениях будут два из них. Это понятие *системного аттрактора*, с по-

мощью которого описывается процесс возникновения – разрушения – нового возникновения упорядоченности в нелинейной среде. Введение этого понятия нужно для правильной трансляции двух смыслов. Во-первых, притягательности таких упорядочивающих состояний для элементов среды (они как центр циклона, создающего процессуальную, подвижную структуру). Во-вторых, наличия нескольких аттракторов (нескольких притягивающих центров), что позволяет передать присущую нелинейным объектам вариативность в прогнозе последующей новой упорядоченности среды после прохождения фазы разрушения (лиминальности). Другое понятие – *бифуркационность*. Его предназначение – констатировать возможное ветвление системной траектории после прохождения фазы лиминальности, что и порождает иные по отношению к эволюционным – бифуркационные механизмы изменения системного порядка, наблюдаемые в эти моменты [5].

Таким образом, в рамках выбранной постнеклассической эпистемологии под габитусом я буду понимать особую процессуальную упорядоченность (структуру), возникающую в сложной, нелинейной психосоматической среде в ответ на ее открытость внешнему физическому и социокультурному пространству и с учетом априорных особенностей самой среды. На входе этой открытой нелинейной среды — события жизненного мира человека, на выходе — ставшие неактуальными переживания и уже неревантные смыслы. А главный результат — спонтанно возникающая в среде аттрактивная структура, ее (среды) относительно устойчивая процессуальная упорядоченность — габитус. Именно он формирует систему предрасположенностей к определенному смысловому наполнению реальных событий и, соответственно, систему предрасположенностей к определенному рисунку исполнения различных практик — телесных, вербальных, мыслительных, социальных. Изменение этой психосоматической структуры-габитуса влечет за собой изменение всей системы установок на интерпретацию внешней реальности и на совершение в ней различных практических действий.

В случае стабильного состояния габитуса-аттрактора ключевым словом описания способа его практического воплощения действительно выступает слово “привычность”, особенно если мы говорим о практиках повседневности. Хотя в общем случае привычность все же понимается достаточно широко. Например, привычка в тех или иных случаях включать сознательный контроль, действовать рационально, как говорит Бурдьё, вовсе не означает выйти за пределы габитуса. Просто в данном случае условия, в которых данный габитус сформировался, предполагают рациональность как привычное действие. (В качестве примера социолог приводит экономические практики). Но в случае с практиками повседневности привычка к осознанию как бы отключается или работает на минимальной мощности. В ней нет потребности в силу рутинизированности, отработанности соответствующих практик. В этих практиках, как говорит Бурдьё, не встает вопрос о цели и намерениях даже постфактум: “Habitus делает вопросы о намерениях поверхностными не только для производства, но и для расшифровки практик и действий. Автоматические и безличные, означенные без намерения придать значение повседневные практики подлежат пониманию, не менее автоматическому и безличному” [1, с. 22].

Совсем по-иному выглядит ситуация, которую можно обозначить как ситуацию *неустойчивости психосоматической среды*, которая наступает в результате сопутствующей состоянию лиминальности фрустрированности, дезориентированности. Высокая неустойчивость среды влечет за собой скачкообразное системное изменение наличествующего в ней структурного порядка, изменения конфигурации работающих аттракторов, а значит, изменение габитуса. Что существенно – потенциально вариативное изменение. Эта *бифуркационная трансформация* габитуса выступает *альтернативой эволюционной смене* габитуальной структуры, идущей через постепенный демонтаж старых привычек и их замену новыми, что невозможно в ситуации глубокой дестабилизации.

Таким образом, говоря о процессах трансформации габитуса, мы должны рассматривать *два возможных основных механизма его трансформации. Эволюционный*, действующий в относительно стабильных ситуациях или ситуациях мягкой переходности, позволяющий набирать новый опыт постепенно, что и дает возможность габитусу “ремонттировать”, перестраивать некоторые свои составляющие. Другой механизм – *бифуркационный*, описывающий картину изменения габитуальной структуры в ситуации быстро наступающей нестабильности. Это классическая лиминальность, когда наиболее подходящей иллюстрирующей аналогией оказывается образ калейдоскопа – вся предыдущая картинка разрушается и из обломков формируется новая, часто к старой не имеющая никакого отношения. На практики повседневности это проецируется в виде достаточно быстрого разрушения привычного рисунка этих практик, причем по значительному сегменту поля их совершения, а не в отдельных локальных областях (в последнем случае эволюционные механизмы габитуальной трансформации оказываются вполне адекватными).

Бифуркационный механизм трансформации практик повседневности часто уходит из поля зрения исследователей, приверженных классической методологической перспективе и линейному рассмотрению соответствующих объектов. Не случайно термин эволюция долгое время был определенным синонимом термина “изменение”. Нелинейная оптика вынуждает нас ввести бифуркационность в понятийный аппарат осмысления процессов системных изменений, включая и габитуальные. Особым содержанием этого концепта, его смысловым новшеством является то, что в результате действия такого механизма невозможно однозначное прогнозирование того нового состояния, к которому устремится габитус, а вместе с ним и практики повседневности. Здесь наблюдаются непривычные для линейного видения вариативность и непредсказуемость.

Последний момент делает интересным и перспективным исследование генезиса возможных вариантов нового оформления практик повседневности. Как правило, их потенциал можно обнаружить в социокультурных маргиналиях. Это объясняет криминализацию повседневности, часто наблюдаемую в ситуации нестабильности и сразу после выхода из нее. Но то, что это не всегда оказывается безусловным поворотом событий, говорит опять таки в пользу потенциальной вариативности тех изменений, которые возможны в рисунке практик повседневности после прохождения фазы переходности.

Литература

1. Бурдьё П. Структуры, habitus, практики / П.Бурдьё // Современная социальная теория: Бурдьё, Гидденс, Хабермас : учеб. пособие. – Новосибирск, 1995. – С.17–26.

2. Лакатос И. Методология научных исследовательских программ / И. Лакатос // Вопросы философии. – 1995. – № 4. – С. 135–154.

3. Проективный философский словарь: Новые термины и понятия / под ред. Г.Л.Тульчинского, М.Н.Эпштейна. – М. : Алетейя, 2003 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://hpsy.ru/public/x3023.htm>

4. Степин В. Классика, неклассика, постнеклассика: критерии различения / В.Степин [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.intelros.ru/intelros/reiting/rejting_09/material_sofiy/6154-klassika-neklassika-postneklassika-kriterii-razlicheniya.html.

5. Более подробно о методологических возможностях нелинейных подходов см: Бевзенко Л. Д. Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций / Л.Д.Бевзенко – К. : ИС НАНУ, 2002. – 437 с.

УДК 316.454.3

О.Злобіна,
доктор соціологічних наук

РЕГУЛЯЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ В СИТУАЦІЯХ СУСПІЛЬНОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ: КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПРЕДМЕТНОГО ПОЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті розглядаються проблеми формування нових дослідницьких підходів до аналізу проблеми регуляції поведінки в ситуації соціальної нестабільності. Пропонується концептуалізація моделі регуляції поведінки в єдності інституційних, соціокультурних і соціоструктурних складових.

Keywords: *social behavior, public instability, factors and mechanisms of regulation.*

Ключові слова: *соціальна поведінка, суспільна нестабільність, чинники та механізми регуляції.*

Ключевые слова: *социальное поведение, общественная нестабильность, факторы и механизмы регуляции.*

Нестабільність, мінливість та швидкоплинність суспільних змін, що зумовлюють необхідність швидкого і водночас зваженого реагування діючих за таких умов соціальних акторів, спричиняє потребу в дослідженні особливостей взаємодії інституціональних та неінституціональних механізмів соціальної регуляції поведінки в таких умовах. Актуальність такого дослідження зумовлюється науковою та практичною потребою у переосмисленні регулюючого впливу традиційних та виявленні новітніх чинників регуляції соціальної поведінки в період соціальних трансформацій. Удосконалення методологічних основ та науково-дослідних підходів до вивчення закономірностей та механізмів поведінки в нестабільному суспільстві має забезпечити отримання адекватної інформації про чинники її регуля-

ції, що сприятиме формуванню ефективної соціальної політики, спрямованої на стабілізацію суспільства та зниження ризику розвитку соціальних конфліктів.

Традиційно можна виділити три основні блоки існуючих теоретичних підходів до цієї проблеми – макро-, мікро- та інтегративний підхід. Перший умовно можна віднести до лінії теоретизування, що ведеться від соціологізму Дюркгейма і де центр ваги переноситься у бік соціальних детермінант. Індивід, особистість та її соціальна поведінка стають похідними від суспільних реалій, у яких вона соціалізувалася і знаходиться в даний момент. Другий напрям тягнеться від М.Вебера. Тут, навпаки, уся суспільна картина розглядається як адитивна сума суспільних дій окремих індивідів. Соціальна поведінка розглядається через призму соціальної дії. Інтегративні підходи до питання соціальної поведінки пов'язані, відповідно, з інтегративними підходами до моделювання суспільних явищ та процесів. Спроби побудови таких інтегративних концепцій робилися багатьма соціологами. Найбільш вагомими з яких належать П.Сорокіну, Т.Парсонсу, П.Бурдьє, Е.Гіденсу. В площині раціональних та ірраціональних регуляторів проблема розглядалася З.Фрейдом (несвідоме), М.Даугаллом (інстинкти), Ж.Піаже (когнітивна сфера), Г. Тардом, Г. Лебоном (ідея психічного зараження), Д.Хомансом (вплив безпосереднього контакту). Соціально-психологічні підходи до пояснення специфіки взаємодії особистості з суспільством започатковано та розвинуто в працях Г.Тарда, Г.Лебона, У.Мак-Дугалла, С.Сигеле, Е.Дюркгейма, Г.Зіммеля, Ч.Кулі, Д.Морено, Ч.Осгуда, В.Меде, Ф.Олпорта, Е.Мейо, К.Левіна, Г.Міда. Радянська та російська соціологічна традиція дослідження регуляції поведінки спирається на праці О.Здравомислова, Ж.Тошценко, С.Фролова та ін.; соціально-психологічні регулятори досліджували Б.Паригин, А.Свенцицький, І.Волков, О.Шорохова, М.Бобнева, Г.Андреева, О.Асмолов та ін. Інтегральну концепцію регуляції та саморегуляції соціальної поведінки особистості через систему диспозицій

розробив В.Ядов. Питання соціальної регуляції в процесі трансформації російського суспільства розглядаються в працях О.Ахієзера, Ю.Волкова, І.Клямкіна, М.Лапіна та ін. Доробок вітчизняних дослідників представлено насамперед розробленою Н.Паніною концептуальною моделлю ціннісно-нормативної регуляції соціальної поведінки людей та особливостей детермінації їхнього психологічного стану за умов стабільного і нестабільного суспільства, дослідженнями соціальної регуляції трудової поведінки (В.Пилипенко), ролі ціннісних регуляторів (А.Ручка) та ін.

Сама лише кількість наведених вище різноманітних підходів ставить проблему необхідності осмислення існуючого доробку під кутом зору можливості застосування запропонованих теоретичних пояснень до аналізу процесів соціальної регуляції в умовах нестабільності та створення цілісного уявлення про сукупну дію різноманітних чинників та механізмів регуляції поведінки в моменти суспільних трансформацій. Першим кроком на цьому шляху має стати концептуалізація предметного поля дослідження, яку ми спробуємо здійснити нижче.

Під регуляцією соціальної поведінки будемо розуміти систему впорядкування соціальної поведінки, яка складається з *інституційних, структурних та соціокультурних* утворень. Чинниками регуляції (системами впорядкування) виступають: у інституційному вимірі – усталені форми організації соціальної взаємодії; в соціо-структурному вимірі – ролі, позиції, статуси; в соціокультурному вимірі – норми, цінності. Механізми регуляції процесуально забезпечуються на рівні соціальної системи дією соціального контролю та соціалізації, на індивідуальному рівні – процесом рутинізації. Система регуляції впливає на суб'єктів поведінки як прямо, через продукування систем упорядкування та визначення соціальної ситуації взаємодій, так і опосередковано, перетворюючись у соціально-психологічному вимірі. На особистісному рівні ті самі чинники спричиняють різні типи реагування, по-

роджуючи відмінні, а інколи й протилежні поведінкові стратегії. Наприклад, ситуація безробіття регулює поведінку населення водночас в економічному вимірі через пропозиції щодо робочих місць, у соціальному вимірі – за допомогою інституціональної регуляції (центри зайнятості, допомога), в особистісному вимірі, запускаючи різні стратегії поведінки: конструктивні, спрямовані на перетворення ситуації (спланована поведінка, цілеспрямований пошук роботи); активні, які забезпечують пристосування до ситуації (нецілеспрямована активність, пошук інформації, порад, емоційної підтримки); пасивні, які ґрунтуються на прийнятті ситуації (очікування змін, соціальна ексклюзія). Як бачимо, процеси регуляції соціальної поведінки потребують комплексного системного аналізу, в якому мають поєднуватися соціологічний та соціально-психологічний підходи.

Ситуація суспільних трансформацій породжує особливі умови функціонування системи регуляції соціальної поведінки. Традиційно особливості регуляції в умовах трансформацій розглядають у контексті аномічного стану суспільства. Аномія, за Дюркгеймом, фактично і означає певний стан суспільної регуляції поведінки. Це не ситуація відсутності норм як таких, а ситуація, за якої дії в нормативному полі перестають бути ефективними. Нормативна система суспільства, що перебуває в стані трансформацій, об'єктивно відтворює аномію як необхідний елемент власного функціонування (сам цей стан спричиняє генерування та розвиток нових інституціональних засад суспільної організації).

Ключовим моментом концептуалізації, на нашу думку, є спроба пролонгованого осмислення стану аномії, який виник в українському суспільстві не раптово, а складався і підсилювався ще за радянських часів. Щоб не бути голословними, наведемо лише один приклад. За даними моніторингу Інституту соціології, у 1992 р. 81,8% опитаних погоджувалися з твердженням “проблема зараз в тому, що більшість людей узагалі ні у що не вірить”, 88,1%

вважали, що “багато що з того, в що вірили наші батьки, руйнується на очах”. Майже через 20 років такі думки поділяють відповідно 80,6% та 83,8% опитаних. Таким чином, загальне визнання регулятивної сили соціально схвалюваних критеріїв “правильного” і “неправильного” було масово поширене ще за радянської доби. Саме тоді розпочався процес відмови тих регуляторів соціальної поведінки, які забезпечували відтворення соціального порядку. Теоретичного осмислення потребує насамперед процес послаблення регуляції, виокремлення тих чинників, відмова яких супроводжувала процеси руйнування тогочасного соціального порядку. Такий аналіз потребує звернення до досліджень, у яких аналізувався процес руйнування радянської системи, переосмислення їх результатів у контексті аналізу дії чинників та механізмів регуляції соціальної поведінки. Серед ключових особливостей соціальної регуляції поведінки радянських часів можна виокремити такі характерні ознаки соціального контролю, як встановлення системи кадрового контролю у всіх ключових сферах соціального, економічного і державного життя, одержавлення сфер та інститутів, що не входили до того в систему державної регуляції (сім’ї, релігії та виробництва), а також специфіку процесів соціалізації, важливою складовою якої було партійно-ідеологічне виховання молоді.

Від початку 90-х років, коли усі зазначені системні регулятори фактично перестали функціонувати, стан аномії досяг в Україні максимальної вираженості. Саме відтоді розпочинається систематичне дослідження впливу стану суспільної аномії на свідомість та поведінку населення. Особливу увагу було приділено проблемі суперечливості нормативної регуляції, коли норми моралі входять у суперечність з нормами права, які фактично не виконують функції задоволення індивідуальних і колективних потреб. Цей стан глибоко досліджений у контексті проблем аномійної деморалізованості (Є.Головаха, Н.Паніна). Водночас ця лінія досліджень може бути продов-

жена в контексті перетворення дії подібних чинників регуляції на рівні індивіда у різні стратегії поведінки. Зокрема, російські дослідження (В.Кочьян) свідчать, що, попри високий рівень декларованої готовності порушувати заради досягнення благополуччя моральні норми, реальні поведінкові стратегії молоді мають переважно пасивний характер.

Слід також зазначити, що стан аномії спричиняє і низку інших ефектів. Зокрема, невизначеність ситуацій соціальної взаємодії, непевність соціального становища як індивіда, так і групи веде до зміни характеру соціальної мобільності, виникнення можливостей порівняно швидких статусних піднесенень і падіннь у відносно стислій часовій перспективі (сьогодні – безробітний, завтра – підприємець, післязавтра – безробітний). Відповідно виникає необхідність дослідити вплив цього чинника на формування негативних стратегій соціальної поведінки у сфері соціальної мобільності.

Можна припустити, що в умовах ускладненого інституціоналізованого руху до вищих статусних позицій, яке для індивіда набуває вигляду невідповідності бажаного і досяжного та несталості досягнутого, зростає вірогідність реалізації суперечливих поведінкових стратегій підвищення статусу (в яких водночас використовуються як легітимні, так і соціально несхвалювані шляхи), а вірогідність поширення пасивних стратегій (збереження досягнутого), які неявно містять потенціал зниження соціального статусу.

Ситуація суспільних трансформацій характеризується також станом соціальної невизначеності, який блокує дію процесів рутинізації. Невизначеність спричиняється насамперед радикальними трансформаціями соціальної структури, які втілюються в інституціональних перетвореннях. Частково традиційні інститути зберігають свої регулятивні функції, проте виникають суттєві новації. Наприклад, інститут власності як такий зберігається, проте принципи інституціоналізованих соціальних зв'язків

кардинально змінюються. Впровадження ринкової економіки формує такі нові інституційні правила та структурні розмежування, які суттєво коригують соціальну поведінку порівняно з радянським періодом. Водночас ринкові інститути починають змінювати нормативну складову системи впорядкування поведінки індивідів: у перехідному суспільстві, де виникає стан соціальної аномії, патерналістські стратегії поведінки населення стають неефективними, адже нові формальні правила дають дещо більші можливості досягнення успіху. Все це, безумовно, відбивається на соціально-психологічній складовій регуляції поведінки, а отже, ринкові інститути впливають на характер інтеріоризації суспільного життя індивідом.

Окремим важливим наслідком соціоструктурних та інституційних перетворень є зміни рольових наборів у межах збережених соціальних статусів. Саме в цій формі інституційні перетворення безпосередньо впливають на соціальну поведінку індивідів. Типовим прикладом є рольовий набір статусу “громадянин”, який у радянські часи формувався з дитинства в контексті переживання особистісної гордості за власне громадянство, починаючи з хрестоматійного “читайте, завидуйте, я громадянин”, а тепер, за даними моніторингу, значна кількість населення “не пишається” своїм громадянством.

Статусні позиції змінюють не лише індивіди, а й соціальні групи. Це спричиняє проблему перетворення структури групових належностей особистості. Виникає необхідність дослідження групової регуляції поведінки особистості. Аналіз цих проблем ускладнюється тим, що особистість дедалі менше проявляється безпосередньо як член великих груп. У багатьох великих групах вона частково передала свої ролі й повноваження як член групи певним інститутам і організаціям. Так, як член соціального класу, професійної, майнової групи вона передає такі повноваження групам тиску, лобістським групам тощо. Подібна ж передача певних повноважень від особистості до інститутів відбувається і в політико-громадській сфері: депутатам,

політичним партіям, за які вона голосує. Крім того, дедалі складніше відбувається перебіг процесів самоідентифікації особистості з великими соціальними групами, розмиваються соціальні солідарності членів великих груп, важко зафіксувати такі соціально-психологічні явища, як групова воля, групова пам'ять тощо. Це спричиняє необхідність виявити чинники групової регуляції поведінки, зафіксувати й описати певні моделі взаємодії індивіда з групами різної міри ідентифікації.

Отже, результатом інституціональних перетворень стає перерозподіл регулятивних впливів між інститутами, перегляд статусних позицій та рольових наборів. Роль деяких інститутів (наприклад, освіти) в регуляції поведінки зменшується, натомість регулятивна роль інших (наприклад, інституту реклами) значно підсилюється. Проблема ускладнюється тим, що деякі нові інститути фактично лише продекларовані, але не реалізовані. Відповідно частина статусів наповнюється новим змістом, репрезентує нові поведінкові набори, частина залишається без змін, а подеколи нібито нові статуси наповнюються старими смислами. Усі ці процеси на сьогодні залишаються недостатньо дослідженими.

У цьому контексті важливою стає проблема обґрунтування співвіднесення в дослідженні різних рівнів регуляції. Якщо говорити про інституціональний рівень як такий, то інститути фактично і є утвореннями, які регламентують діяльність людей, а отже, регуляція поведінки є виявом їх сутнісної природи. У цьому сенсі суспільні трансформації і є не що інше, як перетворення існуючих та виникнення нових або зникнення старих соціальних інститутів. А оскільки усі елементи структури інститутів – соціальні статуси, ролі, норми, організація – замкнені на суб'єкті, будь-які зміни на макрорівні автоматично доходять до рівня поведінкового, бо змінюють суть регламентації. Більше того, одним із найбільш інформативних джерел, які свідчать про інституційні зміни, якраз і стає розходження між реальною поведінкою та існуючими регламен-

тами. Очевидно, важливим є дотримання правильної послідовності руху з рівня на рівень при вирішенні різних дослідницьких завдань. Наприклад, дослідження впливу на процеси соціальної регуляції поведінки зникнення або виникнення інститутів має розпочинатися на макрорівні. Лише на цьому рівні можна ставити питання про зміни в інституційній системі загалом. При цьому виникає багато теоретичних проблем. Однією з них є, скажімо, відсутність синхронності у процесах розпаду та народження інститутів. Так, ліквідація КПРС, яка виконувала роль “керівної та спрямовуючої” сили і, попри суттєву втрату регулюючого впливу, залишалася на момент розпуску важливим елементом регламентації поведінки, створила в існуючій на той час інституційній системі певне “провалля”. Дослідження того, які інститути, якою мірою і в який спосіб компенсували дію цього регулятора, має розпочинатися з макрорівня, поступово охоплюючи питання мезо- і мікрорівнів.

Умови соціальної невизначеності в поєднанні з трансформацією соціокультурної ситуації дестабілізують механізми соціокультурної регуляції поведінки. Насамперед йдеться про ціннісні трансформації, які досліджуються найбільш активно. Проте і в цій сфері не всі процеси осмислені достатньою мірою. Знову-таки недостатньо дослідженим є процес поєднання декларованого і реалізованого в поведінці. Умови соціальної трансформації створюють тут ефект зворотних впливів. Виникають ситуації, коли актуальна присутність у суспільстві певних цінностей виявляється насамперед не у вербальній, а в реальній поведінці. Спостерігається ефект “запізнення” у зміні цінностей, репрезентованих у масовій свідомості, порівняно з цінностями, що скеровують реальні поведінкові патерни. Водночас декларування особистісної відданості певним інституціональним цінностям (наприклад, релігійним) в умовах нестабільності виконує компенсаційну функцію, створюючи в свідомості ілюзію надійності соціального простору.

Соціокультурні трансформації зумовлюють і суттєві зміни у процесі соціалізації. Він розгортається в умовах відсутності чітких соціалізаційних норм, відсутності ідеальної моделі включеності особистості в соціальні відносини. Під впливом нових соціальних посередників молодь частіше відкидає традиційний досвід, ніж його засвоює. Формується особливий тип префігуративної свідомості. В умовах префігуративної культури виникають зміни в механізмі соціальної регуляції через процес соціалізації. Ситуація невизначеності, втрати однозначності цінностей і норм, а отже, і критеріїв оцінок поведінки спричиняє актуалізацію в системі особистісних ціннісних пріоритетів інструментальних цінностей саморозвитку порівняно з цінностями обов'язку.

Отже, концептуалізація предметного поля дослідження дає змогу сформулювати ключову дослідницьку проблему, яка полягає в тому, що в умовах соціальних трансформацій порушується система впорядкування соціальної поведінки, яка діє в стабільних суспільствах. Дія регуляційних механізмів послаблюється через виникнення суперечностей у самому механізмі регуляції соціальної поведінки. Невизначеність ціннісно-нормативної системи, неясність стандартів та критеріїв оцінки ускладнює дію процесуальних механізмів регуляції (соціального контролю і соціалізації), а соціальна нестабільність блокує регулятивний процес рутинізації. Водночас нові інституціоналізації та соціоструктурні перетворення збагачують систему регуляторів, даючи можливість новим чинникам регулювати поведінку замість тих, які втратили свою впливовість. У результаті утворюється нова конфігурація чинників регуляції, яка має бути теоретично осмислена у вигляді цілісної моделі регуляції соціальної поведінки в ситуаціях соціальної нестабільності.

Виходячи з наведених міркувань, можна спробувати окреслити найбільш перспективні напрями досліджень проблем соціальної регуляції поведінки в ситуаціях нестабільності. Насамперед потребує теоретичного обґрун-

тування та практичного опису конфігурація найвагомійших чинників, що регулюють соціальну поведінку в сучасному українському суспільстві. Лише на цій основі можливе створення системи емпіричних референтів для вимірювання значущості впливу певних чинників на соціальну поведінку окремих соціальних суб'єктів. До цієї конфігурації мають бути включені як об'єктивні, так і суб'єктивні регулятори, які забезпечують регламентацію поведінки в інституціональному та неінституціоналізованому просторах, у соціокультурному та соціоструктурному вимірах. Окремо має бути поставлене питання про з'ясування співвідношення цілеспрямованих та спонтанних механізмів регуляції та саморегуляції поведінки суб'єктів різного рівня. Лише на цій основі можна створити адекватні наукові інструменти для визначення типових поведінкових стратегій, які виникають на індивідуальному та груповому рівні у відповідь на соціальні запити ситуації соціальної нестабільності та невизначеності.

УДК 316.621

*Н.Соболева,
доктор социологических наук*

ПРОБЛЕМА РЕГУЛЯЦИИ СОЦИАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ В УСЛОВИЯХ СОЦИАЛЬНОЙ НЕСТАБИЛЬНОСТИ: СОЦИОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

В современных обществах абсолютная значимость правил или норм ставится под сомнение, и акцент в анализе смещается в сторону интересов, которые заставляют людей приспособлять тактику и адекватные умения к ситуации и достигать локального согласия между большим количеством целей. Концептуализация категорий частных интересов и согласования позволяет выстраивать модели локально реализованного равновесия в противовес концепции глобальных норм. От равновесия действий переходим к равновесию смыслов или верований, когда важными становятся интерпретации и ожидания.

Keywords: *social change, social instability, social norms, social behavior, regulation.*

Ключові слова: *соціальні зміни, соціальна нестабільність, соціальні норми, соціальна поведінка, регуляція.*

Ключевые слова: *социальные изменения, социальная нестабильность, социальные нормы, социальное поведение, регуляция.*

Весь современный мир пребывает в состоянии перманентного изменения и трансформации, но трансформационные процессы затрагивают различные страны в разной степени, существенно отличаясь по глубине, темпам и масштабам социальных изменений. Обычно период интенсивных реформ с точки зрения продолжительности

жизни обычного человека воспринимается как нечто временное, преходящее. Однако на постсоветском пространстве эти процессы приобрели не только радикальный, но и весьма затяжной характер, и потому проблема изучения социальных трансформаций в независимых государствах, образовавшихся на развалинах бывшего СССР, остается одним из наиболее актуальных направлений социологических исследований и дальнейшего анализа. Обычно переходные социальные системы характеризуются лабильностью и неустойчивостью с высокой вероятностью возникновения критических ситуаций. Но трансформирующийся украинский социум не вполне вписывается в рамки этой классической тенденции, а скорее, являет собою пример некой специфической формы “стагнирующего” транзитного общества. Затянувшийся переходный период в Украине заставляет квалифицировать его не как нечто промежуточное в движении от неоднозначного прошлого к неопределенному будущему, а как особое и, как это ни парадоксально, достаточно устойчивое состояние “стабильной нестабильности”. Жизнь в условиях бесконечного кризиса и состояние неопределенности, характеризующее как украинское общество в целом, так и переживаемое на уровне отдельной личности, приобрели даже своеобразную легитимность в общественном сознании и воспринимаются людьми даже как нечто естественное, неизбежное и долговременное.

Переходный период – это время преобладания иррациональных, стихийных тенденций над рациональными конструктами. Социологическое исследование явлений и процессов переходного периода, вероятнее всего, требует использования не столько устоявшихся научных парадигм, сколько обращения к анализу феноменологии состояния массового, группового и индивидуального сознания. Именно состояние сознания является наиболее адекватным индикатором происходящих перемен. В этом случае можно описать переходный период как период жизни общества, в котором доминируют неустойчивые, быстро меняющиеся

формы и способы жизнедеятельности человека. В этот период общество временно живет в системе “вненормального” функционирования, так как сложно определить нормы, которыми руководствуются социальные группы и каждый человек в отдельности. Все социальные акторы предоставлены самим себе, “погружены” в “кипящую” среду трансформаций политической, экономической, социальной и идеологической систем.

В этой связи перед социологией встает целый ряд совершенно новых задач. До последнего времени весь накопленный ею опыт, все теоретические и экспериментальные исследования так или иначе апеллировали к стабильному обществу. Собственно, такая переменная, как “стабильность – нестабильность”, практически не фигурировала в социологических исследованиях. Но в последние годы в полной мере стала осознаваться проблема недопустимого игнорирования социологией социальных изменений. Социологическая наука вплотную столкнулась с необходимостью искать ответы на вопросы изменяющегося общества. Во многом она оказалась неподготовленной к объяснению глобальных и частных общественных трансформаций, а ее аппарат, методы и средства – не в полной мере адаптированными к исследованию социальных феноменов в изменяющемся мире.

С этой точки зрения важнейшей задачей социологической науки становится необходимость осознать характер происходящих преобразований, построить своеобразную программу трансформирования сложившихся подходов в связи с новыми объектами исследований, новыми типами отношений в обществе, новыми социальными ситуациями развития. Радикализм осуществляемых преобразований настолько очевиден, что многие их проявления просто не могут быть “схвачены” в рамках разработанных схем. Самая существенная черта современных постсоветских обществ, в том числе и украинского, – это все же нестабильность, что делает малоэффективным применение

ние методов и средств, сконструированных для анализа стабильных ситуаций.

Конечно, можно обратиться к опыту стран, где тот тип отношений, которые еще только складываются в нашем обществе, а именно – рыночных отношений, имеет солидную историю и где, следовательно, ответы на вопросы в социологических концепциях, разработанных для этих, новых для нас, но достаточно устоявшихся в других обществах реалий, уже найдены. Но, как показывает вся история науки, прямое заимствование концепций, интерпретаций и способов исследования далеко не всегда себя оправдывает. Социология переходного периода как отдельная отрасль отечественной социологической науки пока не сформировалась. А наш собственный опыт, в отличие от западной социологии, накоплен в принципиально иных социальных условиях.

Безусловно, социология как наука изучает наиболее общие проблемы человеческих взаимоотношений, их универсальные механизмы, но действие этих механизмов различно в разных социальных контекстах. Следовательно, необходим анализ этого специфического контекста. Такая задача предполагает вначале научное осмысление ситуации, принимая в расчет, что новый “социальный контекст” для нас сегодня – это нестабильность общества, отсутствие устойчивого развития украинского социума и непротиворечивых, общих и социально приемлемых ориентиров такого развития. Проблема заключается в том, чтобы разработать социологию переходного периода для нашего нестабильного общества, со специфическим комплексом проблем, свойственных именно таким его характеристикам.

При этом социальную нестабильность не следует понимать упрощенно, только как обязательный продукт быстрых и радикальных социальных изменений, коренных преобразований, детерминирующих взрывоопасную ситуацию в обществе и приводящих либо к революционному

слову определенных общественных устоев, либо к полному социальному коллапсу. Нестабильность может возникать и усиливаться даже во вполне “социально благополучных”, на внешний взгляд, обществах как результат рассогласованности этих изменений. Имеются в виду их направленность, темпы, мера радикальности в разных частях общественного организма (например, достаточно быстрая ломка политических институтов на фоне относительно медленных преобразований в экономике). Именно поэтому термин “кризис”, наиболее часто используемый при характеристике нестабильных ситуаций в том или ином обществе, уже не вполне точно отражает характеристику переживаемого периода, поскольку процесс трансформации может затягиваться на десятилетия, а социальная нестабильность принимать вполне устойчивый характер.

Проблема осложняется еще и тем, что социальная нестабильность, хотя и отличается некоторыми общими чертами в разных странах, принимает в каждом случае специфическую форму; она сочетается с особыми условиями исторического развития каждой страны, ее традициями, национальным менталитетом. Нестабильность «накладывается» на тот образ общества, который существовал в массовом сознании до периода радикальных преобразований. Это зависит также и от того, предшествовал ли периоду кризиса период стабильного развития с жесткой регламентацией стереотипов и ценностей, или, напротив, общество переживало период достаточно динамичного развития. В постсоветских странах новая ситуация оказалась особенно сложной потому, что в прежнее время, в тоталитарном обществе, стабильность его декларировалась как официальной идеологией, так и самой организацией общественной жизни. Ведь образ жизни в нашем не очень далеком прошлом содержал безусловную позитивную оценку незыблемости устоев, заданности их объективным ходом истории, несокрушимой верой в правильность принимаемых решений. Именно стабильность и прочность воспринимались как норма, а всякое расшатывание их –

как опасное отклонение от этой нормы. Жизненные ориентации основной массы людей не были связаны с преобразованиями, тем более в масштабах всего общества, а напротив, с его абсолютной устойчивостью и неколебимостью. Это положение поддерживалось также и высокой степенью институционализированности общественных структур, жесткой регламентацией их деятельности.

В становящемся новом типе общества его нормы – плюрализм мнений, допустимость различных вариантов экономических и политических решений и т.п. – воспринимаются многими социальными группами и отдельными индивидами неоднозначно. Прежде всего необходимо отметить тотальное разрушение устоявшихся социальных стереотипов. Стереотипы, распространенные в нашем обществе в предшествующий период, были весьма специфичными, они успешно транслировались от поколения к поколению (“мудрость вождя”, “дружба народов”, “преимущества социалистической собственности”, “справедливость партийных решений” и т.п.), имели чрезвычайно широкий ареал распространения (внедрялись в сознание практически всех социальных групп, хотя, конечно, в различной степени и со всевозможными частными исключениями), были поддерживаемы не только силой господствующей идеологии, но и институтами государства. Слом такого рода стереотипов непросто осуществляется в массовом сознании. Более того, он часто воспринимается в сознании отдельных социальных групп и индивидов как утрата базовых идеалов.

Изменение системы ценностей составляет второй блок социальных проблем, требующих особого внимания исследователей-социологов и представителей смежных наук. Речь идет о соотношении групповых и общечеловеческих ценностей. Воздействие идеологических нормативов на массовое сознание, социальное поведение было так велико, что идея приоритета классовых ценностей воспринималась как сама собой разумеющаяся и, напротив, общечеловеческие ценности зачастую интерпретировались как ценности “абстрактного гуманизма”, т.е. получали нега-

тивную оценку. На более конкретном уровне это проявлялось как принижение значения таких ценностей, как ценности жизни, человеческого существования, добра и т.д. Неготовность к их принятию обернулась тем, что в условиях радикальных преобразований “старые” ценности во многом оказались разрушенными, а “новые” не приняты. Утрата ориентиров относительно иерархии ценностей оплачивается дорогой ценой, порождая серьезные проблемы в нравственной сфере общества.

Кризис идентичности – еще одна область существенных изменений в массовом сознании в эпоху перемен. Механизмом формирования социальной идентичности является категоризация – процесс “отнесения” индивидом себя к определенной социальной группе. Социальные категории, как и категории вообще, выступают в процессе познания как продукты стабильного мира: они фиксируют устоявшееся, прочное. Когда же и сам реальный мир становится нестабильным, социальные категории перестают выполнять функцию объяснения, а значит, и оправдания социального порядка, они “разрушаются”, а точнее, утрачивают свои границы. Так, например, отдельные социальные группы, обозначаемые определенными категориями, могут либо существовать в иных, своего рода “размытых” границах, либо просто “исчезают” (как это произошло, например, с такой социальной категорией, как “советский человек”). Последствия этих процессов драматичны для отдельных социальных групп: многие люди, в особенности пожилые, с трудом справляются с потерей такого рода идентичности, молодежь также испытывает затруднения с определением своей идентичности и т.п.

Нестабильное общество характеризуется неожиданными, резкими, быстрыми и непредсказуемыми изменениями социальной среды. И происходит это на фоне уменьшения индивидуального жизненного ресурса и разрушения систем социальной регуляции поведения. Фиксируется также ослабление доверия между людьми, т.е. сужение социального пространства согласованного взаимодействия. Опросы показывают, что массовое созна-

ние по-прежнему ориентируется на ценности социальной справедливости, однако содержание представлений о ней постепенно меняется. Люди вынуждены готовить себя к непредвиденному, к наибольшему числу возможных вариантов на фоне преимущественно пессимистических ожиданий, особенно в отношении коллективного будущего. В этих условиях логика рациональной выработки решений перестает действовать эффективно.

Обозначенная проблема – социальное познание в условиях социальной нестабильности – чрезвычайно актуальна для нашего общества, в котором является очевидным факт радикальных и в то же время неоднозначных преобразований в экономике, политике, социальной жизни. Эти изменения трудно охватываются как наукой, так и обыденным сознанием. С психологической точки зрения ситуация представляется особенно сложной, поскольку, как уже отмечалось, в предыдущий период стабильность была “вписана” в официальную идеологию, то есть весь уклад жизни воспринимался и оценивался как положительный. Настоящее время, которое характеризуется плюрализмом мнений и предполагает широкую вариативность экономических, социальных и личных решений, является чрезвычайно трудным для восприятия массовым сознанием и тем более для восприятия и познания отдельной личностью.

Какие же особенности восприятия отдельным индивидом нестабильного общества чаще всего имеют место и, следовательно, наиболее существенным образом влияют на регуляцию социального поведения? Наиболее характерные из них такие:

- неопределенность ситуации, что значительно осложняет ближайший прогноз собственной судьбы, карьеры;
- чувство тревоги, растерянности, неготовности жить и работать в новых условиях;
- представление о том, что любой контроль в обществе отсутствует;
- восприятие новых механизмов социальной регуляции как неэффективных;

- отсутствие уверенности в том, что от рядового человека что-то зависит;
- чувство негативизма, неудовлетворенности;
- на фоне осмысления и переосмысления ситуации возникает состояние когнитивного диссонанса в связи с несоответствием представлений и ожиданий, что уже сложились у людей, реальным изменениям социальной действительности;
- неадекватность критериев оценок новых способов социальных действий и поступков.

Эти и другие проявления восприятия людьми нестабильного социального мира имеют очень серьезные последствия, прежде всего в связи с тем, что индивид не чувствует себя субъектом действий и поступков в обществе, он не может, а иногда и не хочет или отказывается видеть и понимать социальные проблемы.

Неопределенность в отношении поведения других индивидов оказывает воздействие на рациональность социального поведения совершенно новым образом. Невозможность найти общие нормы и оценки окружающего мира, различных его объектов, отсутствие общих правил оценки влечет за собой неопределенность относительно поведения других. Этой неопределенности нет места в ситуации общего равновесия в условиях стабильного общества. Согласованные основания социальных норм и оценок в периоды нестабильности сильно ослаблены, трансформированы, и внимание индивидов перемещается от норм и правил к намерениям других индивидов. Вследствие усиления регулирующей роли ожиданий в поведенческих моделях, число возможных равновесий увеличивается. Равновесие ожиданий может даже лежать в основе особого типа взаимодействий, опирающихся на конвергенцию ожиданий (самореализующиеся ожидания) в рамках социальной общности.

В отсутствие устойчивых критериев оценки окружающего мира индивид должен включить в свое суждение о ситуации намерения других индивидов. Соответствующий поворот в исследовательских программах социологии обус-

ловлен тем, что анализ суждений, которые выносят индивиды о ситуации и действиях других, занимает центральное место в социальной диагностике. А это, в свою очередь, требует создания совершенно нового аппарата моделирования в социологии, позволяющего формализовать действия индивидов-интерпретаторов.

Задача социального регулирования – воплощение социальных предписаний в реальном поведении субъектов. Социальное регулирование осуществляет стабилизирующее воздействие на социальную систему (нейтрализация революционных моментов) и может рассматриваться как разновидность социального управления, основанная на формализации и стандартизации социальных интеракций. А смыслом социального регулирования является нормирование социального поля субъекта.

Механизм регулирования реализует свое действие в фактическом поведении участников регулируемого отношения. Это динамическая характеристика социальной системы показывает, каким образом складываются нормы, как на их основе создаются и регулируются социальные отношения, порождающие в конечном счете конкретные поступки людей. Три основных составляющих этого механизма: нормы, отношения, акты реализации (поведение). Но нормы сами по себе не являются динамической характеристикой, они включены в качестве самостоятельного элемента в большее по объему понятие – понятие социального порядка. Отношения сочетают статические и динамические характеристики. Поведенческие акты наиболее динамичны.

Любое изменяющееся общество всегда в той или иной степени подвержено дезорганизации. Однако общества различаются по скорости происходящих в них изменений и по степени дезорганизующего воздействия этих изменений на культуру. Нарождающиеся традиции изменяющегося общества пока не имеют устоявшихся форм и потому не могут детерминировать устойчивое и управляемое поведение его членов. В дезорганизованном обществе индивиды тяготеют к потере культурной основы и устойчи-

вых норм. Р.Мертон, развивая теорию аномии Э.Дюркгейма, описал комплекс чувств, присущих членам таких обществ: 1) чувство того, что те, кто управляет государством, равнодушны к чувствам и стремлениям его рядовых членов; 2) чувство того, что рядовой член общества не может достичь основных своих целей в обществе, которое видится как непредсказуемое и беспорядочное; 3) общее ощущение тщетности и бесполезности приложения усилий; 4) убеждение в том, что невозможно рассчитывать на какую-либо социальную и психологическую поддержку со стороны институтов данного общества. Р.Мертон также обосновал социально-психологический механизм включения этих чувств в мотивационно-регулирующую систему социального поведения.

Деформированная интеграция человека в дезорганизованное общество нередко проявляется через такие чувства, как беспомощность, ощущение тотальной зыбкости существования, потеря смысла жизни, чувство социальной изолированности и т.п., что вносит диссонанс в эмоциональное мировосприятие субъекта и ведет к экзистенциальному отчуждению и эскапизму.

Отчуждение и аномия становятся широко распространенными явлениями в дезорганизованном обществе. Их симптомы: рост социального беспокойства и различных страхов, неуверенность в личном и общем будущем, социальная невостребованность, высокая внушаемость и подверженность различным влияниям извне, деморализованность индивидов и социальных групп. Ранее действующие правила и нормы не считаются больше полезными и надежными, а прежние цели кажутся недостижимыми или потерявшими свою значимость. В то же время другие правила отсутствуют, а новые цели представляются сомнительными в плане их достижения или не стоящими затрачиваемых усилий. Такая неопределенность в обстановке, дезадаптированность людей служат идеальной средой для зарождения и развития социальных движений. Неопределенность норм и целей чаще вызывают социальные движения, чем бедность и нищета как таковые. Люди

могут быть эмоционально устойчивы и уверены в будущем, несмотря на то, что они занимают низший уровень в иерархии общества, материально не обеспечены, но только в том случае, если система их ценностей определяет эти лишения как необходимость и как нормальные условия существования.

Даже такие явления, как коррупция, социальное неравенство и социальная несправедливость далеко не всегда приводят к нестабильности и возникновению движений протеста. Многие социальные системы оставались стабильными и непоколебимыми в течение веков, несмотря на изматывающую народ бедность, безудержную коррупцию и высокую степень эксплуатации. Соответствующий социальный порядок мог вполне благополучно существовать до тех пор, пока члены общества достигали целей, которые они ставили перед собой. Человек способен практически в каждой социальной системе находить хорошее для себя, если эта система внутренне устойчива, и если человек успешно социализирован для жизни в ней. Иными словами, «правила игры», отчужденный и институционализированный социальный опыт по определению довлеют над индивидом.

Подытоживая, можно сформулировать проблему следующим образом: в условиях социальной нестабильности модифицируется система регулирования социального поведения в рамках процесса конструирования образа социального мира и социальной реальности. Перечень проблем, порождающих особое – тоже нестабильное – состояние массового сознания и регулятивной сферы в эпоху радикальных преобразований, можно продолжать бесконечно. Отсюда напрашивается вполне очевидный вывод: социология обязана осмыслить новую социальную реальность. Необходим поиск новых принципиальных подходов к анализу социальных феноменов в изменяющемся мире, новых стратегий социологических исследований.

УДК 316.62:323.2

О.Резнік,
кандидат соціологічних наук

ГРОМАДЯНСЬКІ ПРАКТИКИ В ПЕРЕХІДНОМУ СУСПІЛЬСТВІ: ДОСВІД ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Стаття присвячена проблемі громадянських практик у перехідних суспільствах. Лібералізація соціальних відносин у перехідних суспільствах спонукає активних соціальних суб'єктів шукати нові стратегії громадянської поведінки, які через селекцію виокремлюються в найефективніші та набувають перманентного характеру громадянських практик як систематичних, відтворюваних та постійних дій. Відтак громадянські практики стають соціальним ресурсом для здобуття соціальних позицій та благ, спрямовуючи перебіг політичної інституціоналізації перехідного суспільства.

Keywords: *civil practices, transition society.*

Ключові слова: *громадянські практики, перехідне суспільство.*

Ключевые слова: *гражданские практики, переходное общество.*

Досвід розвинених суспільств свідчить, що сталість демократичних перетворень забезпечується постійністю громадянської активності населення. Здатність суспільства успішно контролювати державні інститути залежить від поширення поведінки, яка має перманентний характер, а саме характер громадянських практик як систематичних, відтворюваних і постійних дій різних соціальних суб'єктів у громадсько-політичній сфері. Проблема дослідження фактичних проявів громадянської активності неелекторального характеру, за винятком поодиноких випадків, залишається досі поза широкою науковою увагою. Наукова проблема полягала у тому, що одержане на підставі макросоціологічних підходів наукове пояснення

громадянської активності у стабільних суспільствах при застосуванні до перехідних суспільств виявляє свої обмеження й увиразнює дефіцит знання про природу й особливості реальних громадянських практик, їхні чинники, суб'єкти та способи реалізації у публічній сфері за умов соціальних трансформацій. Відтак метою статті є оприлюднення результатів теоретико-прикладного дослідження громадянських практик у перехідному суспільстві та отримання емпіричних знань стосовно спрямованості політичних перетворень в Україні. З використанням моніторингових та омнібусних досліджень Інституту соціології НАН України здійснено аналіз особливостей реальних громадянських практик в українському суспільстві, їхніх чинників, суб'єктів та способів реалізації у публічній сфері.

Суспільна та наукова нагальність дослідження перманентної громадянської активності зумовила передусім пошук теоретико-методологічних підстав застосування поняття “практика” у соціогуманітарній традиції. У перебігу з'ясування встановлено, що це поняття атрибутивно набуло таких значень: марксистське тлумачення наголошує на ролі активності людини та її суб'єктності у перетворенні світу, пріоритет дії над думкою, натомість консервативне розуміння розглядає практики як імпліцитні, “фонові” та надіндивідуальні чинники, які є символічними порядками й диспозитивами дії. Водночас підкреслюється значення практичного досвіду, практичного результату ідентифікації, традиційних навичок та рутинізації дії, які відіграють вирішальну роль у втіленні нових ідеологій та становленні соціальних інститутів. Усе розмаїття відомих інтерпретацій поняття “практика” розмежовується лише за баченням механізмів продукування усталеної поведінки людей, натомість простежується спільне розуміння цієї категорії як однієї з центральних у суспільних науках для позначення сукупності соціальних дій, які зумовлюють нові способи мислення індивідів у традиційних культурах, формують відчуття ідентичності та упорядковують соціальні відносини, визначають як конфігурацію соціальної структури, так і форми соціаль-

них інститутів [1]. Також це поняття застосовують, описуючи масові позаінституціональні дії, які називають нелегальними, тіньовими практиками, відображаючи накопичення поведінкових передумов зародження нових інститутів. Це дає підстави поділяти соціальні практики на інституціоналізовані та неінституціоналізовані, виокремлюючи їхню легітимуючу функцію. Співвіднесення цього поняття з іншими, належними до категорії дії, увиразнило позначення характерних рис дії – інноваційності та повторюваності.

Для позначення сукупності дій, які під дією різних детермінантів усталюються і поступово заповнюють неінституціоналізований простір з можливістю трансформувати політичні структури та соціальні відносини, доречно використовувати поняття “громадянські практики”. Через громадянські практики виявляється феномен громадянськості – усвідомлення громадянином своїх прав та обов’язків у житті країни, створення умов для якнайповнішого розкриття всього потенціалу людини, її творчого самовираження. У процесі інституціоналізації публічної сфери як неформальної мережі для обміну інформацією та точками зору, яка відтворюється через комунікативну дію, її суб’єкти набувають навичок формувати та оприлюднювати свої погляди, продукуючи таким чином громадянські практики. Водночас поступово у політичній владі формується здатність сприймати та дослухатися до громадської думки. Таким чином, громадська думка через громадянські практики набуває контролюючих функцій. Саме тому громадянські практики можна розглядати як систематичні, відтворювані та постійні дії різних соціальних суб’єктів (індивідів і груп) у публічній сфері, які є формою реалізації їхніх власних інтересів і за умов вагомої сукупності здатні перетворювати соціальні та політичні інститути.

Суб’єктами громадянських практик можуть бути як індивіди, так і групи, оскільки громадянська активність структурується за формами залученості, залежно від яких доцільним є індивідуальне чи колективне обстоювання

власних інтересів. За характером дії та типом суб'єкта громадянської активності можна вирізнити загалом три види практик: громадсько-політичні практики, які передбачають як індивідуальні, так і тимчасові колективні форми дій у громадсько-політичній сфері; практики контактування громадян з установами й організаціями, які передбачають звернення до установ з метою захисту власних інтересів; кооперативні (колективні, організаційні) практики громадян, які є систематичними та постійними діями добровільно об'єднаних в асоціації людей задля спільної реалізації своїх інтересів. Методологічно у даному дослідженні вивчення громадянських практик здійснювалося через фіксацію фактологічних суджень за допомогою порівняльних або моніторингових опитувань, оскільки усталеність і відтворюваність фактичних дій можна зафіксувати лише за умови спостереження ефекту тривалих тенденцій поведінки. Зіставлення усталеності та відтворюваності конфігурації стилевих ознак громадянських практик дає змогу встановити певну структуризацію і диференціацію способів реалізації їх [2].

Теоретичний аналіз детермінант і механізмів громадянської активності дав змогу констатувати, що в поясненні механізмів громадянських практик теорія відносної депривації та теорія раціональної дії загалом взаємодоповнюють одна одну: зумовленість громадянської дії неможлива без певних ціннісних стимулів соціально-психологічного характеру, таких як невідповідність ціннісних очікувань наявним ціннісним можливостям; водночас, оскільки актор здебільшого є раціональним у своїх намірах, він керується оцінкою зисків і втрат від можливої дії [3]. Однак якщо раціональна оцінка може пояснити зумовленість дій індивідуального суб'єкта чи малої групи, то механізм реалізації інтересів великих груп потребує певних соціально-психологічних стимулів, оскільки прийняття рішення індивідом про участь у радикальних масових акціях можливе радше за умови незначного ризику бути покараним. Проаналізовані підходи стосовно детермінантів громадсько-політичної поведінки цілком органічно

перегукуються з основними теоретико-методологічними напрацюваннями відомих концепцій практик. Зокрема, соціалізаційні аспекти культуралістського підходу логічно співвідносяться з концепцією “фонових практик”, тобто громадсько-політичні дії зумовлюються водночас культурним тлом та соціальним капіталом. Чинник наявності ресурсів, практичного досвіду, традиційних навичок є важливим джерелом повторюваності дії. Вплив структурних чинників пояснює проблему поєднання соціальної структури й діяльності. Соціально-психологічні складові політичної залученості подібно до органічних або ментальних диспозицій (габітусу) теж є детермінантами громадянських практик [4].

На такій основі була сформульована концептуальна схема зумовленості громадянських практик. Вони є матеріалізованим втіленням соціальних відносин через інституціоналізовані чи неінституціоналізовані форми вираження. Це втілення можливе за наявності відповідних структурних, ресурсних та соціально-психологічних чинників. Аналіз досвіду емпіричних досліджень різних форм громадянської активності виокремив найдієвіші моделі детермінації. Це модель громадянського волюнтаризму, яка охоплює як суб’єктивні соціально-психологічні, так і об’єктивні соціально-економічні чинники. Модель структурних розколів пояснює зумовленість громадянських практик проявами солідарності та ідентифікації з різними соціальними групами, які утворилися в історичному розвитку певного суспільства. Модель соціального капіталу здебільшого пояснює діяльність у громадських організаціях, оскільки накопичення довіри до людей, відчуття спільноти, сусідської єдності, громадянської компетентності утворює відповідний соціальний ресурс.

Соціальна стратифікація за різними ознаками завдяки багатьом обставинам зумовлює суперечності між інтересами соціальних груп. Проблеми реалізації соціальних інтересів неминує спонукають до ідентифікації та солідарності індивідів. Відтак соціальні розмежування стають чинниками громадянських практик, оскільки соціальні

розколи, які спричиняють групову ідентифікацію, здебільшого мають соціально-політичний характер. Водночас, позаяк соціальні відносини виступають як конкретні взаємини людини та інституцій, у цій площині вирізняються статусні відносини, а розподіл соціальних статусів у суспільстві створює структурні розмежування, які, своєю чергою, впливають на реалізацію потреб людей. Ці потреби можуть мати ситуативний, індивідуальний характер і не обов'язково передбачають ідентифікацію з групою.

Однак не завжди усвідомлення соціальних інтересів, спричинених соціальними розколами, стимулює громадянську активізацію. Лише за умови зростання активістських цінностей виникає ідеологічне підґрунтя для реалізації соціальних потреб та інтересів і відбувається політична ідентифікація. Зростає суб'єктивне усвідомлення власної політичної компетентності та громадянського обов'язку. Віра у власні сили та віра у можливість реалізувати свої прагнення стають вирішальними чинниками для того, щоб люди почали діяти. Коли важливість громадянського обов'язку переважає власні еґоїстичні погляди на життя, з'являються передумови ідентифікації та солідарності з референтною групою, знижується міжособистісна недовіра, відбувається емоційне насичення особистісних відносин. На інтенсивність громадянських практик також впливають особистісні чинники самоактуалізації людини у соціальному житті, а саме самоповага, контроль над ситуацією, схильність до домінації, невимушеність у соціальних взаємодіях тощо. Міра свободи дій як показник громадянськості практик визначається ступенем економічної незалежності індивідів, а інакше ці дії виражатимуть волю не стільки їх самих, скільки тих, від кого вони в даний момент отримали ресурси. Завдяки незалежному соціо-економічному статусові індивід стає рішучішим. Це зумовлено накопиченням активістських ресурсів – наявністю вагомого практичного досвіду, навичок, що є важливим джерелом повторюваності дії.

Ідея максимально активного громадянина має як своїх прихильників, так і скептиків. З одного боку, постійна

участь громадян у політичному процесі та безпосереднє врядування формують політичну спільноту, здатну перетворити приватних індивідів з їхніми приватними та частковими інтересами у вільних громадян, які усвідомлюють суспільні інтереси. Проте масове залучення населення у політичну сферу внаслідок його некомпетентності та браку моральних якостей для врядування провокує згортання демократії та формування тоталітарних режимів. Гостроту цієї дилеми знімає поширення громадянських практик, оскільки повторюваність та відтворюваність громадсько-політичних дій нівелюють проблему некомпетентності та байдужості, водночас поширення таких дій не несе загрози демократії, оскільки справді здійснюється відбір.

Об'єктом громадянських практик є політичні інститути та соціальні відносини у суспільстві, в яких результуються бажані зміни. У перехідному суспільстві подвійна інституціоналізація накладає свій відбиток на соціальні відносини. Оскільки у перехідному суспільстві довіра людей поширюється лише на інститут сім'ї, домінує родова фрагментована мораль, соціальні відносини базуються переважно на "сімейності", яка стає визначальною в економічних, побутових та інших сферах життя. Це, звичайно, гальмує впровадження дієвих реформ. Однак вимушені трансформації змушують політичні еліти лібералізувати правовий простір. За цих умов традиційні стратегії поведінки населення стають неефективними, оскільки нові правила спонукають активних соціальних суб'єктів розширити перелік власних домагань. Виокремлюються найдієвіші стратегії поведінки, які можуть стати визначальними у створенні соціальних інститутів. Перспектива переходу такого суспільства до неамбівалентної інституціональної системи пов'язана з поширенням громадянських практик, які мають сприяти формуванню громадянського суспільства [5]. Важливість громадянських практик у процесі політичної інституціоналізації визначається їхньою функціональною спроможністю впливати на громадську думку решти населення та активно протидіяти чи сприяти політичним рішенням влади.

Існування незіставності потенціалу громадянської активності з її фактичними проявами у перехідному суспільстві пояснюється тим, що формування активістських настанов відбувається у суб'єктивному, емоційному переживанні життєвого досвіду людини, натомість раціональні, зважені оцінки щодо значущих аспектів життя не мають відчутного впливу на формування протестних настроїв. У масовій свідомості найефективнішими методами впливу громадськості на ухвалення рішень органами влади вважаються конвенціональні форми. Так само українське суспільство здебільшого налаштоване на ненасильницькі форми протесту як засоби обстоювання своїх інтересів. Водночас переважна більшість населення констатує відсутність можливості контролювати владу через політичні інститути та недержавні організації. В суспільстві домінує загальна налаштованість на активний протест із одночасним збереженням миру і злагоди. Аналіз показників можливих виступів та особистої участі в них у 2000-х роках засвідчив, що напередодні зростання громадянської активності показник імовірності масових виступів був нижчим від показника готовності особистої участі у виступах, що свідчило про порушення механізмів соціальної конформності: індивідуальне сприйняття соціальної ситуації “заступало” нормативну рефлексію більшості населення. Іншим проявом реальної громадянської мобілізації населення можна вважати персоніфікацію політичних суб'єктів, а саме через їх демонізацію та ідеалізацію. У випадку існування незадоволеної потреби населення у безпеці, пов'язаної із фобіями стосовно політичних суб'єктів, з'являється потужний механізм індивідуальної мобілізації. Зафіксовано, що зростання громадянської активності були спричинені переважно політичними мотивами [6]. Незважаючи на певне зниження активності за останні роки, порівняно з європейськими країнами явка виборців в Україні залишається доволі високою.

Емпіричне дослідження дало змогу спостерігати динаміку громадських практик у роки інтенсивних політичних перетворень в Україні. Після піку громадянської ак-

тивності, спричиненого президентськими виборами 2004 р., відбулося зниження залученості населення до політичних заходів. Загалом відчутно зменшилася кількість суб'єктів громадсько-політичних практик та практик контактування [7]. Незважаючи на те що кількість зареєстрованих громадських об'єднань постійно зростає, показник кооперативних практик залишається на стабільно низькому рівні [8]. Результати Європейського соціального дослідження виявили, що українці поряд з ще кількома націями виявляють найнижчу громадсько-політичну активність порівняно з населенням країн традиційної демократії. Той факт, що найвищі показники більшості форм громадянських практик притаманні скандинавським країнам та іншим розвиненим країнам Західної Європи, свідчить про зв'язок економічного добробуту населення із громадянською активністю. Привертає увагу те, що серед населення України поширеніші ті громадянські практики, які пов'язані з виборчими кампаніями. Натомість протестні практики іншого характеру, зокрема економічного, суттєвого поширення не набули. При цьому суттєве зниження практик контактування з установами та організаціями є наслідком зменшення патерналістських орієнтацій.

Зіставлення усталеності та відтворюваності конфігурації стилевих ознак громадянських практик дало підстави констатувати, що такі форми, як громадсько-політичні практики та практики контактування з установами й організаціями набули характеру структурованості та диференціації і тому можуть впливати на політичну інституціоналізацію [9]. В українському суспільстві подібно до західних суспільств простежується феномен однотипності практик контактування, коли схильність брати участь у таких практиках передбачає наявність подібних ресурсів чи вправності. Однак непродуктивність застосування факторного аналізу стосовно такої форми громадянських практик, як кооперативні практики свідчить про те, що ця форма не набула характеру структуризації й диференціації. Отже, можна констатувати лише частковий вплив громадянських практик на політичну інститу-

ціоналізацію українського суспільства. Здебільшого цей вплив виявляється на індивідуальному рівні, натомість кооперативний сектор громадянського суспільства (участь у громадських чи політичних організаціях) залишається на низькому рівні розвитку.

Емпіричне дослідження чинників громадянських практик виявило загалом стабільний вплив представлених у запропонованих моделях чинників. Відтак факт відтвореності цих чинників означає правомірність застосування поняття “практика” до наявних в українському суспільстві проявів громадянської активності. Якщо взяти кожен форму громадянських практик окремо, то можна стверджувати, що громадсько-політичні практики більшою мірою зумовлені ресурсними та соціально-психологічними стимулами моделі громадянського волонтаризму, ніж структурними чинниками моделі соціальних розколів [10]. Перевірка впливу цих чинників на практики контактування з установами й організаціями загалом не виявила переважання жодного з них. Водночас виявлено, що практики контактування не зумовлюються соціально-психологічними чинниками політичного характеру [11]. Очевидно, що індивідуалізований характер цих практик, низький рівень ризиків, а відтак низький рівень “витрат” більшою мірою вимагають індивідуальних навичок спілкування та вміння донести до об’єкта звернень власну проблему, ніж психологічного налаштування на дію. Натомість динаміка чинників кооперативних практик знову ж таки виявила переважання моделі громадянського волонтаризму [12]. Після сплеску громадянської активності наприкінці 2004 р., спричиненого регіональними та геополітичними розколами, протестні практики у подальшому зумовлювалися переважно ресурсними та соціально-психологічними стимулами [13]. Таким чином, можна констатувати певне переважання впливу ресурсних та соціально-психологічних чинників на громадянські практики населення України.

Аналіз настанов суб’єктів громадянських практик в українському суспільстві засвідчив, що активні громадяни

дещо більше налаштовані на багатоманітність форм власності та поєднання ринкових і державних механізмів регуляції економіки, ніж пасивні громадяни. Водночас більшість із них вважають, що демократія є найбажанішим державним устроєм. Особливо цим вирізняються респонденти, залучені у громадсько-політичні практики, серед яких більш як половина підтримують багатопартійну систему в Україні. Серед залучених у громадсько-політичні практики також переважає підтримка прозахідного шляху розвитку, і вони більш відкриті до процесів глобалізації. Водночас висока когнітивна компетентність людей, залучених у громадянські практики, втілюється у їхній підвищеній стурбованості стосовно міжетнічної ситуації в Україні. Серед прилучених до громадянських практик спостерігається більший рівень покладання на себе відповідальності за стан справ у країні та у місці проживання. За умов соціально-економічної кризи громадянські практики сприяють формуванню оптимальних стратегій адаптації до різного роду труднощів [14]. Вищий рівень соціального самопочуття, покладання на власні сили сприяють накопиченню моральних та соціально-психологічних ресурсів, які дають переваги носіям громадянських практик для самоактуалізації людини у соціальному житті. Це виявляється у значно більших домаганнях у підприємницькій, освітньо-кваліфікаційній, матеріальній, житловій та культурній сферах. Досвід громадянських практик дає змогу їхнім носіям посідати вигідніші соціальні позиції, успішніше долати економічні негаразди.

Література

1. Резнік О. Поняття “практика” в соціології / О.Резнік // Соціальні виміри суспільства. – Вип. 11. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2008. - С. 32–41.
2. Резнік О. Громадянські практики: поняття, структура та форми прояву / О.Резнік // Соціальні виміри суспільства. – Вип. 1 (12). – К. : Ін-т соціології НАН України, 2009. – С. 242–255.

3. Резнік О. Застосування теорій політичної поведінки для вивчення громадянських практик / О.Резнік // Соціальні виміри суспільства. – Вип. 10. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2007. – С. 121–132.

4. Резнік О.С. Пояснювальні можливості теоретичних підходів до вивчення чинників громадянських практик / О. Резнік // Український соціум. – 2009. – № 4 (31). – С. 150–159.

5. Резнік О. Громадянські практики в процесі політичної інституціоналізації суспільства / О.Резнік, К.Мальчевська // Соціальні виміри суспільства. – Вип. 2 (13). – К. : ІС НАНУ, 2010. – С. 175–186.

6. Резнік О. Соціально-політичні передумови феномену Помаранчевої революції / О.Резнік // Політичний портрет України. – 2005. – № 33. – С. 5–14.

7. Резнік О. Громадянські практики населення України / О.Резнік // Українське суспільство 1994–2006 : соціологічний моніторинг / за ред. д.ек.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2006. – С. 337–347.

8. Резнік О.С. Членство у громадських організаціях як кооперативна практика / О.С. Резнік // Український соціум. – 2009. – № 2 (29). – С. 22–33.

9. Резнік О. Політичні стилі життя за умов суспільних перетворень / О.Резнік // Стилi життя: панорама змін / за ред. М.О.Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2008. – С. 65–98.

10. Резнік О. Стилєві ознаки громадсько-політичних практик населення України та фактори їх формування / О.Резнік // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. – № 4. – С. 50–64.

11. Резнік О.С. Практики контактування українських громадян з установами й організаціями / О.С.Резнік // Український соціум. – 2008. – № 2. – С. 51–62.

12. Резнік О.С. Членство у громадських організаціях як кооперативна практика / О.С.Резнік // Український соціум. – 2009. – № 2 (29). – С. 22–33.

13. Резнік О. Динаміка чинників протестних практик населення України / О.Резнік // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2009. – № 3. – С. 100–125.

14. Резнік О. Громадянські практики українців як ресурс життєвих домагань / О.Резнік // Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін / за ред. д.ек.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2009. – С. 390–397.

УДК 316.74:2

*М.Паращевін,
кандидат соціологічних наук*

ПРОБЛЕМИ РЕЛІГІЙНОЇ РЕГУЛЯЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ

У статті аналізується проблема потенціалу релігійних цінностей/норм та релігійних організацій як регуляторів соціальної поведінки. Визначено суспільні умови, які визначали регулятивні можливості релігії в минулому. Проаналізовано, в яких сферах та яким чином регулятивна функція релігії може реалізовуватись у сучасних суспільствах.

Keywords: *religion, regulation of social behaviour, religious organizations, religious values and norms.*

Ключові слова: *релігія, регуляція соціальної поведінки, релігійні організації, релігійні цінності та норми.*

Ключевые слова: *религия, регуляция социального поведения, религиозные организации, религиозные ценности и нормы.*

Кожне суспільство, а також окремі його складові – інститути, групи тощо потребують постійної регуляції, оскільки невпинно відбуваються процеси, які загрожують їх цілісності та стабільності. Тому й виникає потреба в регулярному здійсненні певних дій, спрямованих на впорядкування цих процесів і організацію соціальної структури відповідно до вимог збереження її цілісності (причому “збереження” тут не обов’язково означає незмінність; іноді для збереження цілісності й відтворення стабільності необхідні саме певні системні зміни). Частково ця поведінка регулюється свідомо, цілеспрямовано, частково самоорганізаційно (тоді говорять про саморегуляцію).

Регуляція соціальної поведінки на сьогодні здійснюється багатьма соціальними інститутами, зокрема такими, як держава, право, родина, освіта. Одним із найважливі-

ших регулятивних інститутів у минулому була релігія, яка брала участь у регулюванні всіх основних сфер суспільного життя: політики, економіки, культури. Зокрема, релігійні організації освячували силою вищого авторитету існуючий політичний лад (згадаємо трансльовану християнськими церквами ідею, що “будь-яка влада є від Бога”, яка зменшувала протестні та реформістські настрої в суспільстві). Економічна діяльність заборонялася або санкціонувалася на основі саме релігійних приписів: тут можна згадати заборону католицькою церквою та ісламом лихварського відсотка і аналізовані М.Вебером та його послідовниками факти стосовно впливу тих чи тих релігійних вчень на здатність до активної економічної діяльності.

Тому гіпотеза, що релігія існує задля контролю за людською поведінкою, є однією з найдавніших у науковому вивченні релігії. Як соціальний регулятор релігію розглядали ще засновники соціології релігії Е.Дюркгейм та М.Вебер. Наприклад, за Е.Дюркгеймом, однією з латентних функцій релігії було те, що такі її складові, як міфи та ритуали забезпечували колективні почуття суспільної єдності [1], а М.Вебер звертався до релігії як до джерела системи цінностей, що визначають соціальну організацію [2].

Проте від Нового часу і до сьогодні спостерігався занепад суспільної ролі релігії; вона дедалі більше відходила на другий план порівняно зі світськими світоглядами, моральними та правовими нормами, впливами держав. І ті ж самі Е.Дюркгейм та М.Вебер, підкреслюючи регулятивний потенціал релігії, вважали, що цей потенціал наявний переважно в релігіях минулих часів. Щодо свого часу (початку ХХ ст.) вони були переконані, що релігія вже не є тією силою, яка підтримує західний економічний та політичний лад, а ті функції, які вона виконувала раніше, переберуть на себе інші інститути. У середині ХХ ст. однією з найпоширеніших теорій стосовно нинішнього стану та майбутнього релігії була теорія секуляризації

[3, с. 271–325], згідно з якою релігія поступово втрачатиме свою соціальну роль та вплив, перетворюючись майже виключно на особисту справу окремих людей. Тож і регулятивні можливості релігії мали б сходити нанівець.

Але кінець ХХ – початок ХХІ ст. явив низку фактів, які поставили цю теорію під сумнів. Зокрема, у нашій країні, після тривалого періоду “державного атеїзму”, відбулося відродження як організаційної, так і особистої релігійності (принаймні зовнішньої, формальної). На сьогодні в науковому світі немає одностайності щодо того, втрачає релігія в нинішніх постіндустріальних суспільствах, зокрема в українському, свою соціальну (а відповідно і регулятивну) роль чи зберігає її (а якщо зберігає, то якою мірою). Тому є потреба в додатковому аналізі цього питання.

Одразу зауважимо, що звернення до цієї проблеми зумовлено тим, що в релігіях регулятивна функція, безперечно, є засадничою (оскільки будь-яка релігія є, зокрема, сукупністю правил, яких треба дотримуватися, та організаційних структур, які стежать за їх дотриманням). Проте реалізація такого потенціалу залежить від зовнішніх стосовно релігії обставин, а саме від усього комплексу соціальних та суспільних відносин. Здатність релігії (і релігійних організацій, і релігійних вчень) виконувати регулятивну функцію не лише на рівні окремих віруючих, а й великих груп, широких мас населення не є постійною величиною і залежить від міри поширеності та впливовості релігії в суспільстві, особистісної інтеріоризації релігійних вчень. Тому для з’ясування того, чи реалізується регулятивний потенціал релігій у сьогоденні потрібно виділити ті регулятивні моменти, які протягом існування людства проявлялися з більшою чи меншою силою, з більшою чи меншою ефективністю, і оцінити здатність цих факторів діяти в сучасних умовах.

Отже, метою статті є оцінка потенціалу такого соціального інституту, як релігія як регулятор соціальної поведінки в українському суспільстві. Завданнями статті є

виокремлення тих складових релігії, які давали змогу їй у минулому бути соціальним регулятором, з'ясування того, за яких соціальних умов ці складові були здатні виступати регуляторами, аналіз того, які саме складові здатні бути регуляторами соціальної поведінки у сучасному суспільстві. Об'єктом нашого дослідження є релігія як соціальний інститут суспільства (в єдності її організаційної та ціннісно-нормативної складових), предметом дослідження є здатність релігії регулювати соціальну поведінку в сучасному українському суспільстві.

Як зазначається у науковій літературі з релігієзнавства, регулятивна функція полягає в тому, що “за допомогою певних ідей, цінностей, установок, стереотипів, думок, традицій, звичаїв, інститутів здійснюється керування діяльністю і відносинами, свідомістю та поведінкою індивідів, груп, спільнот” [4, с. 300]. Отже, тут проглядається виділення двох основних складових релігії, які можуть здійснювати регуляцію соціальної поведінки: ціннісно-нормативної та організаційної (причому акцент явно робиться на ідеях, цінностях, думках, традиціях).

З такою думкою можна загалом погодитися. Дійсно, якщо підходити до релігії з погляду її здатності до регулювання суспільних відносин та соціальної поведінки, то здійснювати таку регуляцію вона може лише через ідеї/цінності (через увесь комплекс цінностей, норм, правил, вимог, ідей, які мають релігійне обґрунтування) та через організаційну складову (жрецтво, церкви, секти тощо), через їх активність. Тож спробуємо проаналізувати регулятивний потенціал релігії саме з цих двох аспектів.

Одразу потрібно зазначити, що регуляція соціальної поведінки може бути прямою (коли регулювання здійснюється через “офіційні” накази, розпорядження, примус або його погрозу) і непрямою (коли соціальна поведінка регулюється через формування в процесах соціалізації та виховання внутрішніх переконань, уявлень про правильне і неправильне, припустиме і неприпустиме, внутрішньої впевненості в тому, що щось має бути зроблено певним

чином). Тож і стосовно регуляції з боку релігії так само можна окремо розглядати пряму (зовнішню) і непряму (внутрішню, латентну) регуляцію. Хоча зрозуміло, що ці дві складові регуляції є тісно переплетеними і розділяються нами лише з метою досконалішого аналізу. Адже імперативні вимоги, що їх висувають релігійні організації, у випадку глибокої їх інтеріоризації людьми, перетворюються на засоби непрямої регуляції, а всілякі норми та цінності, прищеплені свідомості віруючих, підтримуються та посилюються засобами прямої регуляції (наприклад, загрозою покарання від вищих сил у цьому або потойбічному житті).

Ціннісно-нормативна складова релігії здійснює якраз непряму (латентну) регуляцію поведінки окремих людей та соціальних груп, формуючи та підтримуючи глибинні інтенції та заборони (табу), освячені вищим авторитетом священного, з якими віруючий співвідносить свою поведінку. А от релігійні організації пов'язані як із прямою регуляцією (коли вони мають безпосередню владу і каральний апарат, або ставлять імперативні вимоги перед тими, хто від них залежить, морально заохочуючи або караючи за порушення цих вимог), так і з регуляцією непрямою (коли вони використовують свої ресурси для підтримки в широких масах певних ідей, що визначають способи та форми соціального життя, виступаючи засобом легітимації цих ідей).

Причому можна відмітити, що та регуляція, яку здійснюють релігії, не обов'язково безпосередньо пов'язана із власне релігійними вченнями. Адже релігія підтримує не лише ті цінності та норми, які є даним Богом вченням про те, як влаштований світ та якими мають бути взаємини між людьми, а й ті цінності, норми, правила та вимоги, які лише опосередковано є релігійними, а скоріше виступають як релігійна санкція для звичайних мирських умов нормального співжиття. І це стосується як власне змісту цінностей та норм, так і діяльності релігійних організацій, які чималу частину свого часу та ресурсів спрямовують на таку діяльність, що не є власне релігійною.

Також важливим моментом є те, що як пряма, так і непряма регуляція соціальної поведінки з боку релігії може стосуватися осіб та груп, що належать до цієї релігії, поділяють її вчення та цінності, а також і нерелігійних членів суспільства (створюючи певні морально-психологічні або навіть юридичні умови для спрямування поведінки невірних у потрібному напрямі).

Отже, релігія здатна виступати регулятором поведінки через трансльовані нею цінності та норми, тобто здійснювати непряму (латентну) регуляцію. Що ж зумовлює здатність цих ціннісно-нормативних комплексів до соціальної регуляції?

По-перше, могутність ціннісно-нормативної регуляції з боку релігій у минулому зумовлювалась тим, що вони володіли монополією на ідеологію, ідейно-світоглядні комплекси, обґрунтування ціннісно-нормативного порядку; духовенство виступало одноосібною ідеологічною силою суспільства. Відповідно саме духовенство контролювало виробництво і підтримку колективних цінностей.

По-друге, за умов слабкості (або повної відсутності) національної ідентичності релігія виступала однією з основ ідентичності індивідів і груп; вона давала відповідь на запитання “Хто я?”, “Хто ми?”. І це також підсилювало її регулятивну силу, оскільки відхід від своєї релігії перетворював людину на невідомо кого, маргіналізував її, вів до втрати ідентифікаційних орієнтирів.

По-третє, дуже велике значення мало те, що система освіти в багатьох давніх суспільствах була суто в руках релігійних організацій. А через систему освіти відбувалася трансляція та закріплення релігійних цінностей.

Не менш, а може навіть більш важливим регулятором соціальної поведінки протягом історії людства були релігійні організації (в різних своїх формах). Як і будь-які інші формальні організації, релігійні організації передусім певним чином спрямовували поведінку тих людей, які перебували під їх владою або визнавали їх авторитет. Причому в минулому їхня влада була безпосередньою, пря-

мою; релігійні організації були тісно вплетені в структуру суспільного управління. Представники духовенства належали не лише до духовно-ідеологічної, а й до політичної еліти. Так було в Стародавньому світі, де жрецтво активно впливало на політику, законодавство або саме було політичними лідерами. Так було в середні віки в Західній Європі та на теренах Росії та України, де католицька та православні церкви були одними з найбільших землевласників, а вищі церковні ієрархи були водночас великими феодалами, з прямою владою над населенням. Відповідно релігійні організації у своєму регулятивному впливі були всеосяжними, оскільки могли напяму регулювати та контролювати поведінку як своїх вірних, так і тих людей, які не належать до даної релігії або взагалі були атеїстами (так само як тепер громадянин однієї держави, знаходячись на території іншої держави, підкоряється законам та регуляції останньої).

По-друге, релігійні організації виступали відправниками культових дій, які є доволі важливими для регуляції емоційної сфери людини. Адже релігійні ритуали стимулюють певні типи прояву емоцій, зокрема ті, що пов'язані із почуттями єдності та близькості людей між собою.

По-третє, суспільні громади в минулому існували переважно як релігійні громади. Відповідно ці релігійні громади виступали референтними групами для членів суспільства, до думки яких ці члени мали прислухатися, якщо не бажали залишитися в ізоляції. І тут вирішальною обставиною було те, що ті чи інші релігійні організації (православна чи католицька церква) володіли, так би мовити, "монополією на релігію". Тобто ідеальним вважався стан, коли все населення однієї держави чи області належали б до однієї церкви. А за таких умов значно посилюються можливості регуляції поведінки через загрозу суто церковних покарань, наприклад відлучення від церкви, що в умовах середньовіччя для простої людини означало соціальну ізоляцію.

Нарешті, релігійні організації були тими акторами, які підтримували існуючі релігійні (а водночас і загально-

суспільні) цінності та норми або створювали нові (оновлюючи канони своїх вчень).

Отже, можна підсумувати, що в принципі релігії здатні брати участь у регуляції соціальної поведінки через:

– ціннісно-нормативні комплекси, регулятивні можливості яких залежать від міри їх поширення та сприйняття широкими масами населення та елітних груп (що своєю чергою зумовлюється мірою монопольного становища цих комплексів у культурно-ідеологічній сфері, мірою контролю релігії над системою освіти; місця релігійної ідентифікації в самоідентифікації окремих людей та груп);

– діяльність релігійних організацій (які здатні здійснювати регулюючу функцію через пряму світську владу, організацію та підтримку різноманітних ритуальних дій, формування і трансляцію цінностей та норм, що стосуються організації суспільного життя, роль релігійних громад як референтних груп).

Тепер, виділивши ті умови, в яких регулятивна роль релігії була найбільш суттєвою, спробуємо порівняти ці умови з тими, які існують у наш час. За такого порівняння ми дійдемо висновку, що як організаційні, так і ціннісно-нормативні можливості релігійної регуляції соціальної поведінки в сучасному світі значно звузилися.

Якщо поглянути на релігійні організації, то їх регулятивний потенціал у нашій країні стає малопомітним унаслідок втрати прямої світської влади. Сьогодні церкви та інші релігійні організації не мають безпосередніх владних повноважень (оскільки існує державний суверенітет як виключне право держави на здійснення влади на своїй території) і повинні діяти в межах світського законодавства, що дуже зменшує їхні можливості у здійсненні прямої регуляції поведінки населення, залишаючи їм лише моральні покарання та заохочення.

Також для релігійних організацій значно скоротилися можливості непрямої регуляції поведінки навіть своїх вірян, унаслідок зникнення монополії на релігійному полі однієї церкви. Останній факт значно скорочує репресивні

можливості релігійних організацій, оскільки, будучи невдоволеним однією з таких організацій або будучи вигнаним з цієї організації, віруючий може звернутися до іншої організації (скажімо, вірний Української православної церкви Московського патріархату може перейти до Української православної церкви Київського патріархату або Української автокефальної православної церкви), або взагалі стати одним з “просто віруючих”, без належності до певної церкви, певного приходу.

Водночас певні можливості як прямої, так і непрямой регуляції у релігійних організацій усе ж зберігаються. Зокрема, останні залишаються інституційними гравцями на політичному полі, здатними впливати на політичну сферу суспільства. Релігійні організації можуть делегувати своїх представників до виборчих органів влади (періодично відбуваються сплески такої активності, останній з яких спостерігався під час виборів до місцевих органів влади 2010 р.) або використовувати свій авторитет для тиску на найвищих посадовців (Президента, прем'єр-міністра, міністрів), або намагатися впливати на волевиявлення населення на виборах різного рівня шляхом прямої чи непрямой підтримки певних політиків. Проте останнє не схвалюється більшістю населення нашої країни. Зокрема, за даними репрезентативного опитування населення України 2008 р. у рамках міжнародного проекту ISSP, лише близько 7% респондентів не погодилися з вимогою, щоб релігійні лідери утримувалися від спроб впливати на те, як люди голосують під час виборів, тоді як близько 77% висловили згоду з такою вимогою [5].

Певне регулятивне значення може мати позиція авторитетних церков щодо нагальних суспільних проблем. Церква загалом та її окремі представники зокрема можуть висловлювати своє ставлення до проблем малозабезпечених, безробіття, давати оцінки тих чи тих дій влади, висловлювати свою позицію щодо реалізації соціальної справедливості. І такі оцінки та висловлювання можуть впливати на позицію певної частини населення. Звичайно,

залишилась згадувані можливості емоційної регуляції через культово-ритуальні дії, проте і тут можна очікувати її зменшення.

Щодо можливостей регуляції з боку ціннісно-нормативних комплексів релігій можна сказати, що вони залежать від міри сприйняття широкими масами тих цінностей, що їх транслюють релігійні організації або окремі релігійні особи. Тобто залежать від того, яке місце у світогляді людей посідають релігійні вчення, догмати. А релігійний світогляд на сьогодні перестав бути домінуючим. Переважна більшість навіть віруючих осіб у формуванні уявлень про фізичний світ та фізичні закони більше звертається до досягнень науки; наукові істини замінюють істини релігії. І такий ухил суспільної свідомості не можуть ігнорувати навіть релігії. Вступаючи в суперечку з атеїстами, віруючі шукають *раціональні* аргументи і звертаються до досягнень тієї ж таки науки, лише пропонуючи інше тлумачення отриманих наукою даних. Для переконання невіруючих у правдивості біблійних сюжетів посилаються на дані археологічних розкопок та нові відкриття фізиків і хіміків. Якщо раніше за розрадою і порадою в складних життєвих ситуаціях люди йшли до священників, то тепер йдуть до психологів. Відповідно зазначений вище фактор ідеологічної монополії релігії вже відсутній, і релігійні цінності та норми (або світські цінності та норми, які легітимуються та підтримуються релігією) змушені на рівних конкурувати з іншими цінностями.

Така втрата релігійними цінностями і нормами соціальної та суспільної ролей, мабуть, пов'язана із тим, що релігія в сучасному світі перетворилася на одну зі сфер життя. Протягом більшої частини історії людства релігія була органічною складовою життя. Бути релігійним було так само природно, як дихати; про це не думали. Насправді, прив'язка релігії тих часів до чогось потойбічного, надприродного є аналітичною абстракцією. Для людей давнини ті чи інші дії божеств чи духів були так само природними і відчутними, як тепер є електрика чи комп'ютер.

Сьогодні ж релігія стала однією з рядових складових життя, яка сприймається відокремлено від інших. У результаті вона починає піддаватися особистісному моделюванню; віруючі починають самостійно вирішувати, які складові релігійних учень сприймати, а які вважати застарілими чи неправильними.

Релігія як засіб ідентифікації відійшла на другий план. Переважаючою ідентифікацією стала ідентифікація національно-державна, тоді як релігія сприймається більше як особиста справа. Наприклад, у репрезентативному опитуванні “Омнібус–2009”, що його проводив Інститут соціології НАН України (кількість опитаних – 1799 осіб), відповідаючи на запитання “Як би Ви пояснили для себе слово “наші”?”, лише 10,6% обрали варіант “люди одного зі мною ставлення до релігії”.

Регуляція соціальної поведінки через систему освіти для релігій також на сьогодні значною мірою нівельована. Освітні програми базуються переважно на принципі нейтральності щодо релігії, освіта є майже цілком світською. Хоча нині релігійні організації й намагаються змінити такий стан, домагаючись запровадження уроків духовності та історії релігії.

Проте певні регулятивні можливості ціннісно-нормативної складової релігії залишаються. Зокрема, є дані досліджень психологів, які свідчать, що навіть у нашому секулярному світі релігія може бути елементом внутрішньої саморегуляції. Зокрема, американські дослідники М.Маккалоу (M. McCullough) і Б.Віллобі (B. Willoughby) обґрунтовують твердження щодо того, що релігія контролює поведінку непрямо, полегшуючи самоконтроль та саморегуляцію [6]. Можна припустити, що зазначені цими дослідниками факти мають місце не лише за кордоном, а й у нашій країні. Також, напевно, частково зберігається роль релігійних цінностей у регулюванні фертильної поведінки. Адже, напевно, для деякої частини населення засудження з боку церков таких дій, як аборт або контрацепція є значущими. Тож можна висловити гіпотезу,

що ціннісно-нормативні комплекси, що їх транслює релігія, і сьогодні певною мірою здатні посилювати дію прийнятих у суспільстві соціальних норм.

Також потрібно відмітити, що є особливості в мірі регуляції поведінки віруючих залежно від того, є вони членами давніх, “традиційних” церков чи належать до нових релігійних об’єднань. У останніх контрольо-регулятивний вплив релігійних організацій є значно потужнішим, ніж у традиційних церквах (настільки потужним, що нові релігійні організації часто звинувачують у тоталітаризмі та “зомбуванні”).

Таким чином, можна зробити висновок, що можливості релігії в регуляції соціальної поведінки на сьогодні порівняно з доіндустріальним періодом значно скоротилися. І пов’язано це, зокрема, із загальним зменшенням обсягів такої регуляції. Вже немає дрібної регламентації повсякденної поведінки; триумфуючий індивідуалізм примусив суспільство рахуватися з прагненнями окремих людей, менше звертатися до їх особистого життя (не регламентується, що можна їсти та пити, з ким дружити та створювати родини, вірити в існуючі релігійні вчення чи бути атеїстом). Водночас відбувся перерозподіл регулятивної функції між релігією та іншими соціальними інститутами. Регулятивні складові релігії перебрали на себе інші інститути, головним чином, інститути держави, права та освіти. Якщо раніше релігія була в регуляції домінуючою, а держава, право, родина та освіта – підлеглими, то тепер ситуація змінилася протилежно.

Але в окремих сферах релігійна регуляція ще залишається дієвою. Регулятивна сила буде притаманною релігії до тих пір, поки існуватимуть люди, які поділяють їх віровчення. У релігії завжди міститиметься певна внутрішня (непряма) регулятивна сила, оскільки в її вченні завжди будуть присутні вказівки, що можна і чого не можна робити. Причому на відміну від подібних імперативів, що мають світський характер, релігійні імперативи обґрунтовуються волею вищих сил (нескорення яким веде до су-

ворого покарання не лише в цьому житті, а й у вічності). А це означає, що цілком можливою є ситуація повернення релігії своєї масштабної регулятивної ролі.

Література

1. Дюркгейм Е. Первісні форми релігійного життя. Тотемічна система в Австралії / Е. Дюркгейм. – К. : Юніверс, 2002. – 424 с.
2. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / М. Вебер. – К. : Основи, 1994. – 261 с.
3. Вілсон Б. Соціологія релігії / Б.Вілсон. – К. : Акта, 2002. — 344 с.
4. Яблоков И.Н. Религиоведение : учеб. пос. / И.Н.Яблоков. – М. : Гардарики, 2004. – 317 с.
5. Паращевін М. Релігія та релігійність в Україні / М.Паращевін. — К. : Ін-т політики, Ін-т соціології НАН України, 2009. – 68 с.
6. Michael E. McCullough and Brian L. B. Willoughby Religion, Self-Regulation, and Self-Control: Associations, Explanations, and Implications // Psychological Bulletin, 2009. — Vol. 135. — No. 1. — P. 69–93.

“ЖИТТЄВІ СТРАТЕГІЇ”: ПОНЯТТЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ

У контексті суспільних змін і відбувається оновлення спектру життєвих стратегій, у зв'язку з чим актуалізується потреба в подальших дослідженнях у цьому руслі. У статті автор аналізує дефініцію поняття “життєві стратегії людини” та коло споріднених понять, що слугують інтерпретації життєвих стратегій.

Автор розглядає різні погляди на зміст життєвих стратегій, характеристики та типологію. Обґрунтовується взаємозв'язок ефективності життєвих стратегій з такими чинниками, як життєвий вибір, самовизначення, життєва перспектива, життєва компетентність та соціалізація особистості.

Keywords: *life strategy, life choice, self-determination, life perspective, life competence, socialization.*

Ключові слова: *життєва стратегія, життєвий вибір, самовизначення, життєва перспектива, життєва компетентність, соціалізація.*

Ключевые слова: *жизненная стратегия, жизненный выбор, самоопределение, жизненная перспектива, жизненная компетентность, социализация.*

Сфера вивчення життєвих стратегій людини дедалі більше привертає увагу науковців. Активно досліджувати дану тему розпочали із 80-х років ХХ ст., проте й надалі у соціології немає єдино прийнятого трактування та типології поняття “життєва стратегія”, його визначення залишається доволі розмитим та абстрактним. У працях різних авторів категорія “життєва стратегія” розглядається під різними кутами зору, називаються щоразу інші критерії

типологізації. При цьому також немає єдиного погляду на те, які ж параметри є визначальними у побудові життєвих стратегій. Відсутність систематизованих даних щодо цього призводить до ускладнення подальших досліджень життєвих стратегій.

Окрім цього, актуальність досліджень життєвих стратегій зумовлена тим, що накопичена за попередні роки інформація потребує постійного оновлення й деталізації. Це зумовлено структурними змінами в самому суспільстві. Українське суспільство перебуває у затяжному періоді змін – розпад Радянського Союзу привів до появи нових умов життєдіяльності, політичної нестабільності та соціально-економічних криз. Подолання цих криз не принесло, як очікувалося, суттєвого поліпшення умов життя – нова світова економічна криза підтягла і без того хистку рівновагу повсякденності українців, призвівши до необхідності перебудови попереднього уявлення про образ майбутнього життя та пов’язаних із ним планів. Зміни в суспільстві приводять до трансформацій у виробленні людиною планів на власне життя. Тож за умов суспільних трансформацій змінюються і життєві стратегії людей. Відтак для виявлення перспектив і наслідків цих змін постає потреба в уточненні поняття та особливостей формування життєвої стратегії людини. Отже, метою нашої статті є побудова тезаурусу поняття “життєві стратегії”.

Виходячи із мети, перед нами постають такі завдання:

- розгляд різних підходів до визначення дефініції “життєві стратегії”;
- виокремлення суттєвих ознак життєвих стратегій;
- аналіз дотичних до життєвих стратегій понять.

У літературі надаються різні визначення поняття “життєві стратегії”. Одні дослідники звертають увагу на те, що стратегії є ідеальними уявленнями людини як планувати власне життя. Зокрема, у Т.Резнік зустрічаємо таке визначення життєвих стратегій: “Життєві стратегії – це символічно опосередковані й такі, що виступають за своїм

впливом за межі свідомості ідеальні утворення, реалізовані у поведінці людини її орієнтири і пріоритети”. Ідеальність стратегій вони пояснюють з погляду того, що стратегії містять дещо унікальне, неповторне, ситуативно утворювані й надситуативні особистісні смисли і цілі, а також культурно зумовлені зразки, стандарти, норми і цінності, засвоєні людиною у процесі соціалізації. Окрім того, вони зазначають, що життєві стратегії входять до системи орієнтування особистості поряд із системами мотивації, вольового рішення та контролю. У соціологічному розумінні життєві стратегії вони пояснюють як динамічну, саморегульовану систему соціокультурних уявлень особистості про власне життя, котра орієнтує і спрямовує життя протягом тривалого часу [7, с. 100–101].

Інші дослідники, зокрема К.Абульханова-Славська, вважають життєві стратегії принциповими, реалізовуваними у різних обставинах здатностями особистості до поєднання своєї індивідуальності з умовами життя, до його відтворення та розвитку [1, с. 245]. Вона також зазначає, що життєва стратегія, окрім визначення основної життєвої цілі, визначає також і спосіб її досягнення [1, с. 244].

Важливою для розуміння сутності життєвих стратегій є така особливість, виокремлена О. Злобіною і В. Тихоновичем, як повторюваність поведінкової активності індивіда, котра ґрунтується на моделях подолання, пристосування або уникнення перешкод. Тобто стратегії, хоч і є суто індивідуальними утвореннями, проте містять і типові для даного соціуму характеристики [4, с. 24]. У життєвих стратегіях реалізуються як індивідуальні погляди, цінності, прагнення, так і соціально закріплені норми і правила; стратегії кожної людини є неповторними, проте кожна з них володіє тим набором рис, що дають змогу викристалізувати в них подібність та здійснити поділ за типами.

Поряд із питанням сутності життєвих стратегій виникає питання про наявність життєвих стратегій у кожній людини та потребу в їх побудові. Надаючи відповідь на

це питання, варто звернутися до механізмів формування стратегій. До механізмів формування включені життєва позиція людини, сукупність цілей та завдань. Цілі і завдання базуються на ціннісно-потребнісних орієнтаціях людини. У випадку обмеженого кола потреб, спрямованості людини на їх негайне задоволення, існування у вузькій часовій перспективі відпадає необхідність і в побудові життєвої стратегії. Якщо ж позиція нестійка, система потреб людини суперечлива, їй важко поставити пріоритети в житті, то стратегію теж буде важко побудувати [1].

Проте можна припустити, що потреба в побудові більшменш усвідомлюваної життєвої стратегії кожною людиною зростатиме – об’єктивні умови навколишнього середовища висувають дедалі більші вимоги до усвідомлення особою своїх планів та вектору руху. Це зумовлено великим різноманіттям для вибору свого шляху, розширенням поля для життєздійснення, інформатизованістю та прискоренням темпів життя.

Узагальнюючи попередні визначення, доходимо висновку, що життєві стратегії є складними, типовими і стійкими утвореннями, що відображають впорядковані уявлення суб’єкта про послідовність здійснення життєвих планів, реалізуються у поведінці і спрямовані на довгочасову перспективу. Вони вибудовуються на основі прагнень, потреб і домагань людини, її морально-ціннісних орієнтацій.

Для усвідомлення сутності поняття важливим видається розгляд характеристик життєвих стратегій. На основі своєї експериментальної методики дослідження життєвих стратегій такі вчені, як М.Мдівані й П.Кодесс виокремлюють дві їхні характеристики: зміст стратегій та міру усвідомлюваності [6].

Іншими дослідниками зазначається, зокрема, що визначальними характеристиками стратегій є активність, усвідомлюваність та ціннісні орієнтації особи [1]; рівень відповідальності, ступінь осмисленості життя і система цінностей та відносин людини [9].

Виокремлені характеристики здебільшого і беруться як основні критерії в побудові типології життєвих стратегій. Виходячи з характеристики активності, К.Абульханова-Славська поділяє стратегії на активні та пасивні. Пасивні ґрунтуються на стандартній, наслідуваній поведінці. Найбільш поширений їх вид – стратегія психологічної втечі. У реальному житті це може мати вияв в уникненні перешкод, переходу в інші сфери діяльності, у тому числі деструктивні – алкоголізм, наркоманію і т.п. [1]. Пасивні стратегії формуються залежно від таких чинників, як внутрішня конформність, побоювання невдач, екстернальний локус контролю, особистісна некомпетентність, неуспішність соціалізації, соціокультурні особливості середовища перебування та нестабільність суспільства.

Побудова активних стратегій передбачає наявність творчо-перетворювального способу мислення людини, впевненості у своїй здатності керувати власним життям, володіння інструментарієм для побудови та втілення своїх планів.

У свою чергу, Т.Резнік за критерієм соціальної активності виділяє рецептивну (“отримувальну”) активність і на її основі – стратегію життєвого благополуччя; мотиваційну (“досягнення”) активність, на котрій базується стратегія життєвого успіху; творчу активність, яка виступає передумовою стратегії самореалізації [7, с. 103–104]. Поширення певного типу стратегії, з його погляду, визначається рівнем економічного, соціального, культурного розвитку суспільства, загальним рівнем життя, а індивідуальний вибір стратегії визначається належністю до певного класу. Як приклад він наводить поширення стратегії життєвого успіху в сучасному світі та орієнтацію на вибір стратегій життєвого благополуччя в кризових суспільствах [7, с. 105].

Проте, на наш погляд, класова належність у виборі стратегій не є основним чинником. Сучасна орієнтація світу на індивідуалізацію та творчість у підходах до власного життя в сукупності з поінформованістю щодо наслідків

цих виборів не можуть не впливати на стратегічну орієнтованість особистості, незалежно від класової належності.

Окрім згаданих вище, у типології виділяють такі стратегії, як активна типовість, пасивна типовість, пасивна індивідуальність та творча унікальність; стратегії, орієнтовані на буття або ж на володіння [10].

Життєва стратегія людини в остаточному підсумку виявляється ефективною або ж неефективною. Критеріями в цьому випадку слугують ступінь задоволеності життям та психологічне здоров'я особи [9].

Проте лише розглянувши чинники та складові, котрі впливають на побудову життєвої стратегії, можна дізнатися про більшу чи меншу ймовірність її ефективності. Серед таких детермінант можна назвати життєві перспективи, життєве самовизначення, життєву компетентність, особливості соціалізації та життєвий вибір людини.

Життєва перспектива є баченням майбутнього у взаємозв'язку програмованих і очікуваних подій, з якими людина пов'язує соціальну цінність та індивідуальний зміст свого життя. Її основою є ціннісні орієнтації, життєві цілі та плани. Проте вона не є раз і назавжди визначеною стратегією життя – хоча як і остання, перспектива визначається за параметрами задоволеності та психологічного здоров'я [2, с. 11]. Перспектива відображається у часовому вимірі, оскільки всі події так чи так є прив'язаними до рамок часу – індивідуально-психологічного чи соціального. Тому відповідно до зміни подій, потреб, вікових особливостей часу особа може змінювати свою перспективу, відкидаючи частину планів та цілей та формулюючи нові. У перспективі виділяють такі параметри, як тривалість перспективи, її реалістичність, оптимістичність, диференційованість та узгодженість. При цьому тривалість віддзеркалює часову протяжність майбутніх подій, реалістичність – уміння людини диференціювати свої мрії та фантазії від реально можливих подій.

Оптимістичність визначається співвідношенням позитивних і негативних прогнозів щодо свого майбутнього

та впевненістю в правильності своїх прогнозів. З життєвою перспективою стратегії поєднується насамперед те, що саме стратегії передбачають визначення або прийняття найбільш значущих орієнтирів та пріоритетів на довгочасову перспективу [7, с. 102].

Таким чином, життєва перспектива є своєрідним прогнозом, баченням свого майбутнього в певному ракурсі. Це бачення залежить від типу та спрямованості людини, тому перспектива може вибудовуватися у зв'язку з професійним, особистісним та ін. уявленням власного майбутнього.

Іншим чинником у побудові життєвих стратегій є чинник вибору. У процесі життєдіяльності кожна людина стикається з потребою його здійснення. Фактично обирає людина кожної миті. Іноді вибір робиться легше, іноді важче, проте він свідчить про спрямованість людини, її ціннісні орієнтації, способи взаємодії із світом та загальний рівень розвитку. Вибір також може бути більш чи менш усвідомлюваним. Опиняючись віч-на-віч перед екзистенційною тривогою небуття, людина відчуває потребу у своїй реалізації, життєствердженні – отже, постає перед вибором свого місця в навколишній дійсності. Схиляючись до того чи іншого виду діяльності, надаючи перевагу тому чи іншому оточенню, цілеспрямовано плануючи своє життя, людина здійснює вибір. Життєвий вибір вбирає в себе всі ці результати самопізнання.

Життєвий вибір не зводиться лише до поняття “я хочу”, проте і не диктується цілковито обставинами життя. Він передбачає активне функціонування оцінно-моральної системи особистості – аналіз і порівняння, надання переваги одному з можливих варіантів і вирішення про використання особистісних ресурсів, реалізацію людської свободи і самостійності в рішеннях і діях як необхідної умови ефективного життєздійснення [8, с. 94].

Стоячи перед проблемою вибору, людина насамперед хоче знати, наскільки правильним він буде. Вона бажає

застрахуватися від помилки. При цьому рівень розвитку людини, до структури якого входить рівень освіти, здатність до рефлексії та життєвий досвід і життєва компетентність, є одним із визначальних чинників ефективного вибору. Життєвий вибір є і деяким результатом розвитку, і відображенням самого розвитку, розвитку людської особистості, вираженням особистої причетності індивіда до суспільного життя, історії та культури [8, с. 20].

У ключових життєвих ситуаціях правильний чи неправильний вибір може вплинути на весь подальший хід життя як її, так і найближчого оточення. Предметом життєвого вибору може стати будь-яка сфера життєдіяльності особистості й навіть життя в цілому [8, с. 95]. Це стосується також питання обрання життєвої стратегії. Особливість стратегії полягає ще й у тому, що за ефективною життєвою стратегією проблемність та напруженість особистісних виборів спадає, оскільки загальна лінія поведінки вже є обраною. Тож вибір і життєва стратегія є взаємозумовлюючими поняттями. Стратегія передбачає вміння приймати рішення. Власне, її суть і полягає у визначенні основних способів вирішення життєвих завдань [1, с. 291].

Вибір може здійснюватися як на рівні стратегічного планування життя, так і між рівнями стратегічної та оперативної діяльності людини. Стратегія реалізується не як цілісне утворення, а знаходить своє втілення в оперативному рівні орієнтації індивіда – “тактиці життя”. Проте реалізація оперативної орієнтації не завжди є найоптимальнішим шляхом стратегічного забезпечення. У такому разі особа повинна віддати перевагу тому, що краще для “тепер” чи тому, що краще для “майбутнього”. Часто проблема вибору за таких обставин обтяжується соціальними умовами існування – у кризовому суспільстві людина не володіє достатнім інструментарієм та гарантіями для стабільного прогнозу майбутнього, тому вимушена віддавати перевагу задоволенню потреб нагальних, упускаючи можливість успішного самоздійснення в майбутньо-

му. У будь-якому разі незалежно від того, чи вибір сто-сується загальної спрямованості життя чи є ситуативним, він як процес зачіпає практично всі підструктури особистості й складається з низки компонентів:

- вироблення внутрішньої позиції, особистісного ставлення до об'єктивних умов, обставин;
- зіставлення можливих позитивних і негативних наслідків вибору, передбачення їх результатів;
- визначення життєвої перспективи особистості й вироблення життєвих планів;
- визначення практичної лінії поведінки і перебудова системи поведінкових установок та стереотипів відповідно до прийнятих рішень [8, с. 96].

Ситуація вибору пред'являє до особи вимоги мобілізації внутрішніх ресурсів, а тому є передумовою систематизації та структурної організації набутого досвіду, знань, власних ціннісних переконань.

З поняттям життєвого вибору тісно пов'язаний феномен самовизначення особистості. Життєвий вибір є найбільш парною та універсальною категорією щодо категорії самовизначення. Пошук себе є синонімом соціального та морального самовизначення, центром якого є життєвий вибір. Феномен самовизначення виникає в тому випадку, коли поведінка особистості визначається не безпосереднім впливом середовища і не індивідуальними якостями навіюваності (ненавіюваності), а прийнятими суб'єктом цілями та завданнями діяльності, стійкими ціннісними орієнтаціями, котрі особистість захищає, навіть попри тиск середовища, обставин і соціального оточення [5, с. 9]. Самовизначення – творча, складна і тривала робота над становленням власної особистості, це переборювання себе, вибір одних можливостей і відмова від інших, самообмеження заради вищої цілі [5, с. 19].

Життєві стратегії будуються на основі знаходження свого “Я” особистістю й водночас включені в його процес. Основою творчого пошуку в житті є активні життєві стра-

тегії. Вузлами ж самовизначення є ті моменти, коли особа здійснює життєвий вибір, тобто приймає і реалізує на практиці рішення щодо кардинальних проблем власного життя. У процесі самовизначення виділяють три етапи: самопізнання, самовиховання і власне самовизначення [5, с. 20].

Вибір найкращого напряму життєдіяльності невіддільний від життєвої компетентності людини. Компетентність виступає передумовою та гарантією ефективного вибору, самовизначення, напрямів та шляхів самореалізації. Вона також дає можливість вибудувати тривалу, реалістичну та оптимістичну особистісну перспективу. Все це в комплексі є основою для побудови життєвої стратегії.

Життєва компетентність є складним утворенням, до структури якого входять знання, вміння, життєвий досвід особистості, її життєтворчі здатності, необхідні для розв’язання життєвих завдань і продуктивного здійснення життя як індивідуального життєвого проекту. Життєва компетентність передбачає свідоме і відповідальне ставлення до виконання особистістю її життєвих і соціальних ролей [3, с. 9].

Компетентність розподіляється на види залежно від сфер, яких вона стосується – комунікативна, професійна, соціальна, інформаційна і т.п. Людина може бути компетентною в одних питаннях, проте неспроможною в інших. Обираючи життєву стратегію, індивід передусім виходить з основ того, у чому він найкраще орієнтується. Високий рівень життєвої компетентності в усіх сферах дає людині можливість для кращого бачення майбутнього, швидшого і ефективнішого досягнення цілей та планів. Проте водночас набуття цієї компетентності є залежним від уже отриманого досвіду людини, тому збільшується з віком. Проблема соціального плану полягає в тому, що важливі життєві вибори людина змушена робити в молодому віці, маючи великий потенціал часу, проте обмаль життєвого досвіду.

Окрім життєвого досвіду, чинниками впливу на зростання компетентності є насиченість життя, сприйняття

людиною свого досвіду. Прислів'я “що нас не вбиває – те робить сильнішим” якраз вказує на те, що спокійне, розмірене життя, за якого людину оберігають від проблем, не висувають вимог щодо активізації – не сприяє виробленню її самостійності та зростанню компетентності.

Звертаючись до проявів життєвої компетентності, можна виокремити її у зовнішньому, соціальному та у внутрішньому сенсах.

Зовнішнім виявом компетентності людини у певній сфері є набуття нею статусу, отримання ролей, соціальних позицій. Водночас статус і ролі можуть виконувати лише формальну функцію, не відповідаючи істині.

Внутрішнім показником компетентності є впевненість у своїх силах, адекватність їх оцінки, володіння потенціалом для досягнення успіху.

До структури життєвої компетентності входять:

- уміння орієнтуватися в соціальних ситуаціях;
- здатність обирати адекватні та ефективні способи розв'язання життєвих проблем;
- знання своїх особистих якостей, достоїнств і недоліків;
- здатність до самовдосконалення та самозмін;
- здатність розуміти та правильно оцінювати інших людей, встановлювати з ними адекватні способи спілкування, проявляти толерантність у стосунках;
- вміння керувати собою та обставинами свого життя [3, с. 169].

Життєва компетентність висуває вимоги до самостійного прийняття рішень, стійкості до протидії, високого рівня розвитку емоційно-вольової сфери.

У свою чергу життєва некомпетентність проявляється у життєвій невлаштованості, зумовленій невмінням налагодити свій побут та будувати гармонійні стосунки з своїм оточенням, невміння жити в колі людей, переборювати труднощі [3, с. 173].

Передумовою життєвої і насамперед соціальної та комунікативної компетентності особи є успішність її соціаліза-

ції, яка й визначає рівень адаптованості до соціуму, здатність до налагодження позитивних соціальних зв'язків. Соціалізація є інтеграцією індивіда у соціум за допомогою засвоєння системи соціокультурних норм та цінностей. Вона охоплює всі сфери життя людини – від особистісної до професійної. Відбуваючись на трьох рівнях (адаптація, соціально-психологічна інтеграція, індивідуалізація), соціалізація задає ритм соціальної активності людини.

Соціалізація як процес триває впродовж усього життя, проте на початкових його етапах відбувається цілеспрямований вплив на людину з боку найближчого оточення. У пізніші його періоди вона вже самостійно визначає свою соціальну активність.

Успішність соціалізації в дитинстві та юнацькому віці є важливою передумовою формування індивідом активних, соціально орієнтованих життєвих стратегій.

Отже, можна підсумувати, що життєві стратегії є складними полісистемними утвореннями особистості, в основі яких потреба у віднаходженні найбільш ефективних способів самоздійснення. Життєві стратегії спрямовані на тривалий час, що виявляється у побудові життєвої перспективи, виборі шляхів самоздійснення, самовизначенні, особливостях самореалізації та життєвій компетентності людини. При цьому дані чинники є детермінованими суспільними процесами, соціокультурними особливостями середовища перебування людини. Аналіз сутності й особливостей формування життєвих стратегій вказує на те, що кожна життєва стратегія у своїй основі спрямована на забезпечення задоволеності життям людиною та її психічне і соціальне благополуччя. Суспільство, даючи людині певні можливості для набуття компетентності, здійснення вибору, бачення перспективи, соціальної адаптації – зумовлюватиме й певні особливості у побудові життєвих стратегій. Тип життєвої стратегії кожного члена суспільства, складаючись у загальну сукупність, утворюватиме переважаючі типи життєвих стратегій у даному соціумі.

Вивчення феномену життєвих стратегій залишається важливим напрямом соціологічних досліджень, потребує подальших теоретичних напрацювань та доповнень.

Література

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни / К.А.Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 299 с.
2. Головаха Е.И. Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи / Е.И. Головаха. – К. : Наук. думка, 1988. – 144 с.
3. Життєва компетентність особистості: наук.-метод. посібник / за ред. Л.В.Сохань, І.Г.Єрмакова, Г.М.Несен. – К. : Богдана, 2003. – 520 с.
4. Злобіна О.Г. Суспільна криза і життєві стратегії особистості / О.Г.Злобіна, В.А.Тихонович. – К. : СтилоС, 2001. – 237 с.
5. Мартынюк И.О. Проблемы жизненного самоопределения молодежи / И.О.Мартынюк. – К. : Наук. думка, 1993. – 116 с.
6. Мдивани М.О. Методика исследования жизненной стратегии личности / М.О.Мдивани, П.Б.Кодесс // Вопросы психологии. – 2006. – № 4. – С. 146–150.
7. Резник Т.Е. Жизненные стратегии личности: поиск альтернатив / Т.Е.Резник, Ю.М.Резник. – Вып. 2. – М. : Деловое содействие, 1995. – С. 100–105.
8. Соболева Н.И. Мировоззрение и жизненный выбор личности / Н.И.Соболева. – К. : Наук. думка, 1989. – 120 с.
9. Психология смысла жизни: Смысл жизни: статьи / О.С.Васильева, Е.А.Демченко // Изучение основных характеристик жизненной стратегии человека / О.С. Васильева, Е.А. Демченко [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lifekeys.jinonet.ru/Smysl/smysl-2.htm>10. Иванова В.В. Общие вопросы самосознания личности [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://psylib.org.ua/books/ivanv01/txt05.htm>

УДК 316.4.051.63

В.Інклюд

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕДАЧІ СОЦІАЛЬНОГО ДОСВІДУ В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Стаття аналізує особливості передачі соціального досвіду в сучасному суспільстві. Розглядаються зміни в об'єкті і суб'єктах, каналах і механізмах, інтенсивності, організованості та інших динамічних характеристиках даного процесу. Досліджується виникнення префігуративної моделі міжпоколінної трансляції нових знань і технологій.

Keywords: *transfer of social experience, sociocultural transformations, Internet, communication, prefigurative model.*

Ключові слова: *передача соціального досвіду, соціокультурні трансформації, Інтернет, комунікація, префігуративна модель.*

Ключевые слова: *передача социального опыта, социокультурные трансформации, Интернет, коммуникация, префигуративная модель.*

Соціокультурні перетворення останніх десятиліть ставлять перед дослідниками гуманітарної сфери нові виклики. Одним із ключових є аналіз співвідношення в сучасних реаліях консервативних й інноваційних тенденцій: соціального відтворення, наступності, з одного боку, й численних соціальних трансформацій – з другого. Природно за умов прискореної соціальної динаміки відповідного аналізу потребує не лише цілісна система суспільства, а й окремі соціальні феномени, що входять до її складу. Навіть ті явища і процеси, яким у класичній соціологічній теорії приписувалися характеристики незмінності, усталеності, традиційності, на сьогодні не можуть бути адекватно пояснені без урахування напрямів їх оновлення і модифікації, що пов'язано з необхідністю перегляду попередніх наукових уявлень.

Зазначене повною мірою стосується і процесу передачі соціального досвіду. Не заперечуючи значущості останнього для збереження консервативних аспектів життєдіяльності соціуму, слід водночас відмовитися від практики його висвітлення поза інноваційним контекстом. Пронизуючи всі сфери суспільства, впливаючи на ефективність функціонування кожного соціального суб'єкта, він, у свою чергу, зазнає детермінуючого впливу багатьох чинників і на зміни соціального середовища реагує зміною власних параметрів. Масштабні соціокультурні трансформації сучасності прямо чи опосередковано знаходять свій вияв у формуванні нових характеристик даного процесу, його перебіг дедалі більше набуває особливостей, які не спостерігалися на попередніх історичних етапах. Без виокремлення цих особливостей, їх належного теоретичного осмислення досягти адекватного соціологічного розуміння як передачі соціального досвіду, так і актуальних тенденцій суспільного розвитку в цілому навряд чи можливо.

Науковим підґрунтям дослідження окресленої проблематики слугують дві групи концепцій. Першу становлять доробки Д.Белла, О.Тофлера, А.Турена, М.Маклюена, П.Друкера, З.Баумана, Ж.Бодріяра, М.Кастельса та інших авторів, які намагаються дати комплексний аналіз соціальних трансформацій другої половини ХХ – початку ХХІ століття, звертаючись до понять постіндустріального, посткапіталістичного, постмодерного, інформаційного, комунікативного, мережевого, глобалізованого суспільства. Потребує уваги і подальша розробка їхніх ідей, зокрема, у працях Я.Безена, Д.Рула, Б.Крінгс, І.Мальковської, Н.Коритнікової, Д.Іванова, Ф.Юрлова, Т.Рудницької. З погляду висвітлення особистісних аспектів соціальних перетворень слід відзначити внесок В.Ядова, Є.Данилової, І.Предборської, О.Злобіної.

До другої групи належать концепції, що розкривають сутність процесу передачі соціального досвіду в його особистісному, інституційному і поколінному вимірах. Насамперед йдеться про численні варіанти теорії соціалізації,

представлені в роботах Г.Тарда, З.Фрейда, Т.Парсонса, Дж.Міда, Е.Еріксона, А.Бандури, Ж.Піаже, Л.Кольберга, У.Бронфенбреннера, Д.Ельконіна, П.Бергера і Т.Лукмана, М.Лукашевича та багатьох інших. Сюди ж мають бути віднесені й наукові пошуки в царині соціальної наступності, трансмісії культури (К.Мангейм, А.Флієр, І.Суханов, Р.Ануфрієва), а також з огляду на те, що передача соціального досвіду здійснюється соціально-комунікативним шляхом, – загальні положення теорії соціальної комунікації.

При цьому доводиться констатувати майже повну відсутність спроб об'єднати дві концептуальні лінії. У більшості випадків передача соціального досвіду розглядається в контексті соціального відтворення, а не розвитку, традиціоналізму, а не інноваційності. Висвітленню її сучасних особливостей присвячено досить незначну кількість публікацій (показовими можна вважати окремі праці І.Кона, Г.Андреєвої, О.Дубовської, А.Мудрика, В.Москаленко, А.Ковальнової), які до того ж пропонують скоріше фрагментарний, аніж системний погляд на актуальні тенденції сьогодення. Переважно їх тематика обмежується колом питань, пов'язаних з функціонуванням телебачення як впливового інституту-транслятора соціального досвіду, діяльність якого зменшує ефективність діяльності сім'ї і школи і знижує контрольованість соціалізації, посилюючи водночас значення активності самої дитини в засвоєнні знань, умінь, навичок, соціальних норм і зразків поведінки. Інший напрям теоретизування стосується зміни моделі міжпоколінних відносин, втім, він значно меншою мірою представлений у науковій літературі. Дослідники, апелюючи до тези М.Мід про можливість передачі соціального досвіду від молоді до людей старшого віку, висловлюють дане припущення без відповідної аргументації: не розкриваються ані необхідні передумови становлення нової моделі, ані орієнтовні масштаби її поширення в суспільстві порівняно з моделлю традиційною.

Закономірно, ці аспекти потребують свого подальшого вивчення. Так само його потребує чимало інших іннова-

ційних тенденцій передачі знань, умінь, норм і т.д., що взагалі не знайшли відображення в змісті наукових публікацій, хоча, постаючи об'єктивним наслідком соціальних перетворень, мали б перебувати у фокусі соціологічної теорії.

Мета статті – дотримуючись принципів комплексності і всебічності аналізу, сформуванати цілісне бачення ключових особливостей передачі соціального досвіду в сучасному суспільстві, простежити зміни визначальних характеристик даного процесу у їх взаємозв'язку із процесами соціокультурних трансформацій.

Конкретизуючи вихідні поняття дослідження, зауважимо, що передача соціального досвіду являє собою соціально-комунікативний процес, у ході якого елементи соціального досвіду, властиві одному соціальному суб'єкту, завдяки посередництву знакових систем і/чи матеріальних об'єктів стають доступними для сприйняття і засвоєння іншим соціальним суб'єктом, вбудовуючись, таким чином, у структуру його соціального досвіду. Подібними елементами залежно від ситуації можуть виступати знання, вміння, навички, технології, нормативно-ціннісні регулятори і рольові моделі діяльності і взаємодій – як консервативні, представлені у вигляді традицій, звичаїв, ритуалів, так і нові, що продовжують розвиватися.

За своїми сутнісними ознаками передача соціального досвіду має соціокультурну природу, відтак з-поміж численних факторів її детермінації найпомітнішим є вплив процесів і феноменів соціокультурної сфери. Спираючись на концептуальні засади, викладені у працях Н.Черниш, А.Ахієзера, Н.Лапіна та інших теоретиків, останню розуміємо як сферу життєдіяльності соціуму, що охоплює сукупність соціальних відносин між суб'єктами різного рівня, їх комунікативні зв'язки, соціальну свідомість і, звісно, культуру у всій множині її складових, включаючи, зокрема, соціально-досвідні елементи [1–4].

Принцип врахування історичного контексту спонукає розглядати відповідні явища з погляду сучасності, беру-

чи до уваги динамічні перетворення тих чи інших соціокультурних аспектів. Категоріальним інструментом їх осмислення слугує поняття трансформації, що визначається як істотні зміни, зумовлені впливом нововведень на традиційні структури [5, с. 77]. Соціологічна практика сформувала два семантичні виміри його використання: перший стосується аналізу процесів на пострадянському просторі, пов'язаних з розпадом тоталітарної системи і побудовою демократичного устрою, другий – загальноцивілізаційних процесів переходу суспільств до нової – постіндустріальної, інформаційної, глобалізованої – стадії розвитку, що бере свій початок у 1960–1970-х роках і триває донині [6–9]. У даному дослідженні акцентується другий відтінок семантики поняття.

Порівняння актуальних соціокультурних реалій з реаліями середини ХХ ст. дає змогу виділити такі трансформаційні тенденції, як: зростання соціального й економічного значення культурних ресурсів, насамперед знання і освіти, що дає підстави західним науковцям говорити про виникнення т. зв. феномену суспільств, заснованих на знанні (*social-based society*); комунікативні зміни – масове поширення телебачення, поширення технологій мобільного зв'язку і, головне, поява Інтернет-мережі, створення віртуального простору соціальних взаємодій; зумовлена новими комунікативними можливостями соціокультурна глобалізація, подолання бар'єру географічної дистанції в соціальних контактах; руйнування системної цілісності культури, перетворення її на еkleктичну єдність суперечливих елементів (мозаїчність культури); загострення проблеми втрати смислів, розмивання соціальної ідентичності суб'єкта як особистісне відображення культурних суперечностей [9–12].

Окремо слід відзначити тенденцію прискорення соціокультурних перетворень: якщо раніше вони відбувалися впродовж життя кількох поколінь, то нині – впродовж кількох десятиліть, а то і років. “Таким чином, – характеризує ситуацію З. Бауман, – у сучасному світі мало що

може вважатися плідним і надійним, таким, що нагадує щільно зіткану основу, в яку можна вплести маршрут власного життя” [13, с. 109]. У минулому непомітні для свідомості пересічного індивіда, сьогодні зміни стали невід’ємною рисою нашого існування, впливаючи і на сприйняття соціального середовища, і на вибір моделей поведінки у ньому. Далекосяжні плани, розраховані на тривалий період реалізації, дедалі частіше поступаються місцем короткотерміновим стратегіям, а ризик соціальної дезадаптації стає одним з провідних [14–16].

Висока інтенсивність перебігу трансформацій поряд з нововведеннями у комунікативній царині є тим провідним фактором, що визначає особливості передачі соціального досвіду в сучасному суспільстві. Подальший аналіз присвячений відповіді на питання, як саме змінюється даний процес.

По-перше, зміни стосуються соціального досвіду як об’єкта передачі. У контексті соціокультурних перетворень зростають темпи його оновлення, відтак у структурі досвіду і, відповідно, в трансляційних потоках збільшується частка інноваційних компонентів порівняно з традиційними. Насамперед це забезпечується завдяки виробництву і впровадженню нових знань, технологій, що супроводжується деактуалізацією попередніх алгоритмів діяльності. У результаті змінюється критерій адаптивного потенціалу особистості – тепер не обсяг досвіду, а вміння швидко засвоювати його нові елементи, водночас відмовляючись від використання тих, які втратили свою актуальність, є запорукою соціального успіху.

По-друге, з’являється Інтернет як новий канал і Інтернет-комунікація як новий механізм передачі соціального досвіду. На відміну від телебачення, про роль якого згадувалося вище, і решти засобів масової комунікації специфіка Інтернету полягає в тому, що він не виконує функцій оцінки і селекції трансльованого досвіду, не навіює і не переконує, тобто є каналом, середовищем, але не суб’єктом трансляції. Відсутність фільтрів уможлиблює безпереш-

кодну передачу і сприйняття найрізноманітніших знань, норм і практичних моделей дії/взаємодії, у тому числі таких, що мають недостатню утилітарну ефективність або ж антисоціальний характер. Звідси підвищені вимоги до активності суб'єкта–отримувача соціального досвіду.

Варто зауважити, що, окрім вибору й інтерпретації, остання набуває у Мережі додаткового вияву. Замість типової для інших ЗМК стратегії споживання тут домінує стратегія пошуку потрібного досвіду й інформації, особливо, коли йдеться про їх спеціалізовану, пов'язану з певною професійною діяльністю складову. До речі, Інтернет можна назвати першим неспеціалізованим (відкритим для вільного доступу) каналом трансляції спеціалізованих знань і технологій.

У віртуальному просторі досвід передається за допомогою кількох соціальних механізмів. Це і опосередковане комп'ютером міжособистісне спілкування, і навчання (наприклад, дистанційна форма здобуття освіти) і, завдяки наявності електронної преси (а почасти і радіо, телебачення), масова комунікація. Поряд з ними функціонує механізм власне Інтернет-комунікації, відмітною рисою якого є встановлення двобічного анонімного комунікативного зв'язку між суб'єктами.

Щодо соціально-психологічних механізмів передачі досвіду – на відміну від соціальних забезпечують не стільки зовнішньоформальні, скільки внутрішньосмислові аспекти даного процесу, – поширення анонімності у віртуальних контактах, сприйняття одне одного виключно на основі сконструйованих мережевих ідентичностей, які, за даними досліджень [17], помітно відрізняються від ідентичностей реальних, має своїм наслідком зниження надійності соціальної ідентифікації. Це, у свою чергу, негативно відбивається на ефективності засвоєння трансльованих знань і поведінкових моделей, адже ідентифікація є одним із ключових механізмів визначення міри їх суб'єктивної актуальності. Зазвичай хід міркувань суб'єкта приблизно такий: якщо я за певними ознаками є таким самим (такою

ж), як і транслятор досвіду, належу до тієї ж соціальної спільноти, до якої належить він, отже, існує певна подібність проблем і ситуацій, з якими ми стикаємось. Тому актуальний для нього досвід зі значною мірою вірогідності є актуальним для мене. В умовах Інтернет-комунікації наведена схема не працює: оскільки немає певності, що презентована справжня ідентичність комунікатора, передані ним елементи досвіду засвоюються поверхово і рідко відтворюються у власній діяльності.

Утім, повернемося до питання Інтернету як каналу трансляції. Його поява стала другим після появи телебачення чинником, що суттєво збільшив кількість доступних комунікативних джерел отримання соціального досвіду. Потенційно транслятором соціальних норм, цінностей, звичаїв тощо може виступати кожен користувач Мережі. При цьому долається не лише просторова дистанція (популярний серед дослідників феномен глобалізації), а й дистанція соціальна – у віртуальному просторі і за посередництва телебачення передача соціального досвіду відбувається навіть між представниками тих груп і спільнот, що належать до різних суспільних страт і не мають безпосередніх соціальних контактів.

У результаті змінюються межі впливу мікросоціуму як фактору соціалізації. Якщо раніше локальне соціокультурне середовище повністю детермінувало зміст норм і моделей поведінки, що можуть і повинні бути засвоєні конкретним індивідом, то в епоху новітніх інформаційних технологій воно виконує дану функцію лише частково. Водночас домінуючий вплив мікрочинників на формування внутрішньоособистісної структури соціального досвіду зберігається, позаяк саме в найближчому соціальному оточенні набуваються його первинні, базові елементи, що надалі визначають сприйняття і оцінку наступних.

Загалом розвиток трансляційних каналів, зростання їх доступності для широкого кола користувачів інтенсифікують процес передачі соціального досвіду в суспільстві, роблять його менш контрольованим і виразно альтернативним.

Розглянуті зміни у об'єкті й каналах передачі соціального досвіду зумовлюють *низку актуальних тенденцій, що пов'язані із суб'єктами даного процесу*. Зокрема, йдеться про породжену сучасністю проблему суб'єктного вибору із множини елементів досвіду, що стосується як комунікативної ролі його отримувача, так і комунікативної ролі передавача.

Щодо першої висновки, зроблені під час висвітлення питання Інтернету, із деякими корективами можуть бути поширені й на загальносоціальний контекст. Співприсутність у суспільстві великої кількості суперечливих, а подеколи і взаємовиключних за змістом потоків соціального досвіду створює ситуацію, коли одночасне внутрішнє прийняття сприйнятих із різних комунікативних джерел норм, цінностей і поведінкових патернів виявляється неможливим. Їх засвоєнню має передувати індивідуальний відбір, здійснений на основі когнітивного механізму порівняння – порівняння представлених альтернатив між собою і порівняння кожної з них із уже наявними компонентами структури особистості. Як наслідок, у сучасному соціумі активність суб'єкта–отримувача соціального досвіду переорієнтовується з виключно інтерпретативної, що була характерною для попередніх історичних етапів, на інтерпретативно-селективну діяльність. Зазначене, однак, не стосується ранніх етапів соціалізації, адже згідно із встановленими закономірностями розвитку психіки [18; 19] здатність до рефлексії формується в індивіда не раніше підліткового віку.

Суб'єктний відбір отриманих комунікативним шляхом елементів соціального досвіду, що підлягають засвоєнню, спирається на два ключові принципи: принцип відповідності (принаймні несуперечності) існуючій на даний момент системі соціального досвіду конкретного суб'єкта; принцип часової і просторової актуальності (врахування історичних і локально-соціальних умов). У міру прискорення темпів соціокультурних трансформацій вони дедалі

частіше вступають у суперечність один з одним, яка завершується, залежно від обраних пріоритетів, внутрішньо-особистісними перетвореннями або кризою соціальної дезадаптації. При цьому чим старшою є особа, тим вищим є ризик другого, деструктивного наслідку.

Інтенсивними трансформаційними процесами детермінована і проблема вибору, з якою стикаються суб'єкти-передавачі соціального досвіду. Насамперед маються на увазі ті з них, для кого відповідна комунікативна позиція не є ситуативною, а визначена їх соціальною функцією: батьки, вихователі, вчителі; сім'я і школа як цілісні соціальні інститути. У своїй сукупності вони забезпечують реалізацію організованої цілеспрямованої частини передачі соціального досвіду в суспільстві, зокрема здійснюють первинну соціалізацію, у період якої набувається базовий структуроутворюючий шар знань, умінь, навичок, соціальних норм і моделей поведінки. З огляду на швидке оновлення соціального досвіду кожен такий суб'єкт опиняється в ситуації, коли ті елементи, що закладаються ним як соціальна основа юної особистості і надалі, як неодноразово підкреслювалось, зумовлюють сприйняття усіх наступних, найближчими роками можуть не лише втратити свою соціальну ефективність, а й перешкоджати успішній індивідуальній адаптації до змін. Звідси необхідність вибору, ґрунтованого на прогнозі соціокультурного розвитку, адже організовано і цілеспрямовано повинні передаватися передусім ті знання, норми, цінності і т.д., що поряд з високою поточною актуальністю оцінюються як актуальні на перспективу.

Однак навіть за умов належного моніторингу інноваційних тенденцій і регулярного перегляду навчальних програм похибки соціального прогнозування не дають підстав сподіватися, що освіта, здобута на початку життя, забезпечить достатній адаптивний потенціал на майбутнє. У зв'язку з цим потребує уваги ще одна сучасна особливість, що стосується суб'єктів передачі соціального

досвіду, а саме зменшення вікової детермінації їхніх комунікативних позицій. Якщо раніше роль передавача соціального досвіду у віковому аспекті досить жорстко закріплювалась за дорослими і літніми людьми, а роль отримувача, відповідно, за дітьми та молоддю, що знайшло відображення в численних теоретичних періодизаціях соціалізаційного процесу [20; 21], то сьогодні даний розподіл нівелюється. Високі темпи соціокультурних перетворень спонукають навчатися новому протягом усього життя, причому старші засвоюють інноваційні елементи соціального досвіду насамперед від представників молодого покоління.

Виникнення подібної ситуації вперше передбачила ще М.Мід у 1970-х роках [22]. Дослідниця сформувала концепцію трьох типів культур (а фактично – трьох поколінних векторів передачі досвіду): постфігуративної, в якій діти навчаються у батьків; кофігуративної, в якій діти і батьки навчаються у своїх однолітків; і, нарешті, префігуративної, в якій батьки навчаються у дітей. Останню М.Мід і її послідовники пов'язували з реаліями другої половини ХХ ст., утім, як зазначалось у вступному огляді літератури, ні передумови появи, ні перспективи поширення нової моделі не були проаналізовані.

Прагнучи заповнити названі теоретичні прогалини, зауважимо, що передача соціального досвіду від молодшого до старшого покоління стає можливою тоді, коли перше починає виступати основним соціальним носієм таких знань, умінь, технологій тощо, якими переважно не володіє, але в яких відчуває потребу друге.

В умовах прискорених соціокультурних трансформацій виконуються обидві вимоги. З одного боку, молодь є головним носієм інноваційних компонентів соціального досвіду в суспільстві, оскільки: засвоює нове в освітньому процесі, насамперед у рамках здобуття професійної освіти (звісно, сам цей процес постфігуративний); є, принаймні в Україні, основним користувачем Інтернету як важливого каналу отримання нових знань; має ширшу часову перспективу –

звідси довіра до нового і його позитивне сприйняття; не має проблем з деактуалізацією раніше набутого досвіду [5; 14]. З другого боку, очевидно є потреба представників старшого покоління в адаптації до змін, у збереженні власної соціальної, зокрема професійної, компетентності (а отже, конкурентоспроможності на ринку праці), що навряд чи може бути досягнуто без освоєння нових знань і технологій.

З огляду на залежність становлення префігуративної моделі від показників інноватизації соціуму, вона характерна насамперед для передачі тих елементів соціального досвіду, які оновлюються найбільш інтенсивно, і неоднаковою мірою поширена в різних регіонах і різних сферах життєдіяльності. Даний поколінний вектор значно частіше проявляється у трансляції знань, умінь, навичок, ніж, скажімо, трансляції соціальних норм і цінностей, він взагалі не притаманний для передачі звичаєвих, традиційних моделей поведінки. Це виразно міський феномен, що пов'язаний переважно зі сферою комунікативних практик, професійною діяльністю, технологічними аспектами облаштування побуту, тоді як у сфері сімейних і дружніх взаємин, у сільській місцевості продовжує панувати постфігурація. Щодо перешкод на шляху утвердження префігуративної моделі, то як ключову слід відзначити численні вікові стереотипи, засвоєні в дитинстві уявлення про “правильні” алгоритми міжпоколінних взаємодій.

Таким чином, здійснений аналіз дає змогу окреслити особливості передачі соціального досвіду в сучасному суспільстві з погляду об'єкта і суб'єктів, каналів і механізмів, загальних характеристик інтенсивності й організованості перебігу даного процесу. Зміни кожного з цих аспектів були розглянуті у вимірі їх зумовленості прискореними трансформаціями соціокультурної царини. Перспективу подальших досліджень становить пошук відповіді на питання про зворотну детермінацію, тобто вплив актуальних особливостей передачі соціального досвіду на динаміку окремих соціокультурних параметрів.

Література

1. Ахиезер А.С. *Философские основы социокультурной теории и методологии* / А.С.Ахиезер // *Вопросы философии.* – 2000. – №9. – С. 29–45.
2. Лапин Н.И. *Социокультурный подход и социетально-функциональные структуры* / Н.И.Лапин // *Социологические исследования.* – 2000. – №7. – С. 3–12.
3. Черниш Н. *Основні поняття й положення соціокультурного підходу та специфіка застосування їх у соціології* / Наталія Черниш, Ольга Ровенчак // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* – 2006. – № 1. – С. 37–53.
4. Черниш Н. *Соціокультурний підхід у соціогуманітарних науках: обмін сенсами* / Наталія Черниш, Ольга Ровенчак // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* – 2005. – № 4. – С. 92–103.
5. Катаев С. *Консервативні та модернізаційні компоненти соціокультурних трансформацій* / Станіслав Катаев // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* – 2000. – № 1. – С. 76–81.
6. Катаев С.Л. *Соціокультурна трансформація сучасного українського суспільства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. соціол. наук: спец. 22.00.01 “Теорія та історія соціології”* / С.Л.Катаев. – К., 1998. – 32 с.
7. Лапин Н.И. *Проблема социокультурных трансформаций* / Н.И.Лапин // *Вопросы философии.* – 2000. – №6. – С. 3–17.
8. Степаненко В. *Суспільна трансформація у соціокультурній моделі інтерпретації* / Віктор Степаненко // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* – 2003. – № 4. – С. 89–109.
9. Rule J.B. *The once and future information society* / J.B. Rule, Y.Besen // *Theory & society.* – Dordrecht, 2008. – Vol. 37, № 4. – P. 317–342.
10. Krings B. *The sociological perspective on the knowledge-based society: Assumptions, facts and visions* / B.Krings // *Enterprise and work innovation studies.* – Monte de Caparica, 2006. – № 2. – P. 9–20.
11. Кастельс М. *Информационная эпоха: экономика, общество и культура* / М.Кастельс. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
12. Мальковская И.А. *Профиль информационно-коммуникативного общества (обзор зарубежных теорий)* / И.А. Мальков-

ская // Социологические исследования. – 2007. – № 2 (274). – С. 76–85.

13. Бауман З. Индивидуализированное общество / З.Бауман. – М. : Логос, 2002. – 390 с.

14. Злобіна О. Міленіум: соціальний час в образах масової свідомості / Олена Злобіна, Всеволод Тихонович // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 1. – С. 14–33.

15. Злобіна О. Традиціоналізм та інновація в українському вимірі / Олена Злобіна, Всеволод Тихонович // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 4. – С. 69–93.

16. Люббе Г. В ногу со временем. О сокращении нашего пребывания в настоящем / Г.Люббе // Вопросы философии. – 1994. – № 4. – С.94–113.

17. Белинская Е.П. Стратегия самопрезентации в Интернет и её связь с реальной идентичностью / Е.П.Белинская, А.Е.Жичкина. – <http://flogiston.ru/projects/articles/strategy/shtml>

18. Обухова Л.Ф. Концепция Жана Пиаже: за и против / Л.Ф.Обухова. – М. : Изд-во МГУ, 1981. – 191 с.

19. Пауэр Ф.К. Подход Лоуренса Кольберга к нравственному воспитанию / Ф.К.Пауэр, Э.Хиггинс, Л.Кольберг // Психологический журнал. – 1993. – № 3. – С. 175–182.

20. Андреева Г.М. Социальная психология / Г.М. Андреева. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 376 с.

21. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон. – М. : Флинта, МПСИ, Прогресс, 2006. – 352 с.

22. Мид М. Культура и мир детства: Избранные произведения / Маргарет Мид. – М. : Гл. ред. вост. лит., 1988. – 429 с.

УДК 316.37

Є.Литвин

РЕФЛЕКСІЯ СУБ'ЄКТНОСТІ В ТЕОРІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ДІЇ

Стаття присвячена аналізу проблематики “суб'єктної дії”, її місця в соціологічному теоретизуванні, зокрема в теорії соціальної дії. У статті зазначено змістовні характеристики суб'єктності актора, а також задіяно релевантні та близькі до терміна “суб'єктність” поняття, які уможливають розширення масштабів рефлексії суб'єктності та розвитку її теоретичних засад.

Keywords: *subjectivity, subject performance, subjective person, personal subjectivity, social subjectivity.*

Ключові слова: *суб'єктність, суб'єктна дія, суб'єктний індивід, індивідуальна суб'єктність, суспільна суб'єктність.*

Ключевые слова: *субъектность, субъектное действие, субъектный индивид, индивидуальная субъектность, общественная субъектность.*

У соціологічній теорії існують підходи, які нівелюють суб'єкта дії, стирають або ігнорують індивідуальні відмінності актора, а відповідно й суб'єктність. Прикладом може слугувати синергетичний підхід, у контексті якого культура, релігія, психіка та інтелект індивіда розглядаються не більш як епіфеномени іманентного процесу самоорганізації матерії і не відіграють у ньому самостійної ролі. Іншому підходові, постмодерністському, притаманна “втрата суб'єкта”, гра зі стилем, сенсом епох, стирання будь-яких кордонів між певними структурами, інститутами, формами, демонстрація відсутньої дійсності, “плаваючого” суб'єкта (Ж.Бодріяр) [1]. Представники постмодернізму зазначають “смерть” таких супероснов, як: Бог, актор (Р.Барт), індивід. Свідомість актора тут розуміється як

хаотичність бажань, устремлінь, певних питань до зовнішнього світу, що лише частково детерміновані соціальним і культурним досвідом індивіда. Нарешті, постструктуралістський соціологічний підхід також втрачає суб'єкта дії. Представники цього теоретичного напрямку вбачають у сучасному суспільстві насамперед боротьбу за “владу інтерпретації” різних ідеологічних систем, де панівні ідеології намагаються заволодіти “індустрією культури”, нав'язати вигідний спосіб мислення за допомогою засобів масової інформації. За таких обставин істотно обмежується здатність індивіда усвідомити свій життєвий досвід, своє “матеріальне буття”, а відповідно нівелюється і суб'єктність актора. Сучасна “індустрія культури”, стверджують постструктуралісти, відмовляє індивідові в адекватному засобі для організації його власного життєвого досвіду, тим самим позбавляючи його необхідної підстави для розуміння (інтерпретації) як самого себе, так і навколишньої дійсності. На мою думку, ці погляди є дещо абсолютизованими, адже, навпаки, швидке поширення засобів масової інформації через Інтернет надає його користувачеві можливість формування критичного способу мислення і відповідно сприяє підвищенню рівня суб'єктності індивіда.

На відміну від зазначених підходів теорія соціальної дії виокремлює суб'єкта дії, який, з одного боку, виступає продуктом економічних, соціокультурних умов соціуму, а з другого – активно *впливає на нього*. Ця теорія фіксує дану специфіку, однак не через проблематику суб'єктності. У зв'язку з цим теорію дії потрібно розвивати, поповнювати, зокрема розробкою проблематики “суб'єктності” і відповідного понятійного апарату, оскільки, гадаємо, це надасть більшої визначеності раціональній активності суб'єкта дії в теорії соціальної дії.

Категорія “соціальна дія” є методологічним інструментом для пізнання зовнішньої й внутрішньої активності індивіда. Дія індивіда може бути як усвідомлена (раціональна, перетворювальна активність актора), так і автома-

тизована, стихійна, інстинктивна. Враховуючи міфологізацію суспільної свідомості, можна простежити таке явище, як псевдосуб'єктність, тобто активність і дієвість індивіда в деструктивному напрямі.

Відповідно в теорії соціальної дії доцільно було б виділити різні рівні суб'єктності індивіда, а для розуміння їх контрасту вказати на характеристики суб'єктної, безсуб'єктної і псевдосуб'єктної дії.

Суб'єктна дія – це цільова, адекватно усвідомлена дія індивіда, яка передбачає самостійне вибудовування і коригування цілей актора дії, його планів життя, конкретних результатів і розуміння засобів їх досягнення. *Суб'єктно* діючи, актор знає і розуміє причини своєї суб'єктивності (індивідуальна особливість актора, його психологічного стану, поглядів, смаків, інтересів і відповідно певного ставлення до оточення) і відповідає ознакам і характеристикам суб'єктності (наведені нижче). Рівень суб'єктності актора корелюється з рівнем суб'єктивного контролю індивіда, тобто з певною соціальною зрілістю і самостійністю, що являє відповідальність актора за те, що відбувається “тут і тепер”, а також за наслідки дії (інтерналі, які беруть на себе відповідальність за свої вчинки відповідно мають вищий рівень суб'єктності, ніж екстернали, які знімають із себе будь-яку відповідальність за все, що відбувається з ними).

Основними змістовними характеристиками суб'єктності є:

1) Активність, а саме здатність індивіда відтворювати свій фізичний і інтелектуальний потенціал. При цьому актор адаптується до соціальних умов і діє згідно з ними. Активність у формі “інтелектуальної ініціативи” є найвищим рівнем суб'єктності.

Важливо зазначити, що суб'єктна дія індивіда в суспільстві торгово-ринкових відносин надає акторові можливість мобільності, яка залежить від рівня його активності, творчих здібностей, вольових якостей і таланту (П.Сорокін).

2) Дієвість як здатність ефективно виконувати свої функції і зобов'язання у системі суспільної ієрархії.

3) Адаптивність до структурних перетворень, або здатність актора пристосовуватися до нових умов у суспільстві. Ця характеристика передбачає цілісне розуміння індивідом ситуації і можливість не розгубитись у ній. Інакше має місце аномія, соціальна ексклюзія, масове відчуження.

4) Самомотивація – процес спонукання індивіда до своєї дієвості, яка спрямована на досягнення мети. Це вміння тривалий час обходитись без зовнішніх стимулів і контролю. Подібні навички найчастіше відповідають індивідам, які прагнуть максимально розкрити свої таланти і здібності. Тобто, виступаючи суб'єктом соціальної дії, індивід займає активну позицію, в даному випадку особливо важливою є реалізація вищої потреби індивіда – потреби в самоактуалізації (за термінологією А.Маслоу).

5) Цілепокладання – це процес формування мети на основі врахування властивостей виконавця діяльності, у процесі якого передбачається досягнення певних результатів. Суб'єктність є також здатністю не бути додатком до цілей інших людей і не зраджувати своїх інтересів. Для цього потрібно визначити саму ситуацію (середовище і своє місце у ньому), мету (бажану ситуацію) і моделювання поточної ситуації.

6) Стратегічність як спосіб дії. Стає необхідною в ситуації, коли для прямого досягнення основної мети недостатньо наявних ресурсів. Стратегія належить до галузі практичної діяльності індивіда.

7) Самоусвідомлення – рефлексія свідомості щодо себе. Це чітке розуміння своєї суті, своїх характерних рис, своєї ролі у суспільстві, житті, осмислення свого розвитку.

Концепція символічного інтеракціонізму приділяє увагу самосвідомості індивіда, а саме: усвідомлення актором своєї ролі, подолання конфлікту між нею і своїм “Я”, розуміння свого місця у соціальній системі [2]. Водночас парадигма соціального обміну вносить на розгляд питання усвідомлення актором відносності своїх цінностей і винагород.

Самоусвідомлення як усвідомлення свого місця і ролі в соціумі передбачає *орієнтацію на іншого* (комунікативна дія (Ю.Габермас) [3]).

8) Рефлексивність. Рефлексія забезпечує: здатність суб'єкта реконструювати й аналізувати побудову своєї думки, визначати її склад і структуру і, об'єктивувачи їх, перетворювати для адекватного досягнення цілей; можливість порівняння нинішньої розумової стратегії вирішення ситуації з обраною раніше і обрати оптимальну стосовно даного випадку; пошук нового знання всередині себе, завдяки чому забезпечується процес самопізнання; аналіз процесу мислення та контроль за розумовими стратегіями; розмежування і диференціацію явищ, причини яких лежать усередині й поза суб'єктом.

Згідно з феноменологічним каноном суб'єктною є будь-яка рефлексивна дія. На мою думку, для визначення дії актора недостатньо звернутися до власного досвіду, потрібно вдатися до засад науки, які аналізують проблемний світ повсякденності, а саме до суспільних наук [4].

Говорячи про індивідуальну суб'єктність, можна додати: 9) абстрактне мислення, або ж теоретичне узагальнення – форма мислення, яка базується на виділенні загальних рис, закономірностей та оперує поняттями, які створюють загальну картину світу. Формування абстрактного мислення полягає в спрямуванні індивіда на співвідношення гіпотетичного, можливого, реально існуючого та потенційно можливого.

Безсуб'єктна дія – це неусвідомлена дія *індивіда*, спонтанна, афективна, вмотивована виключно біологічною сутністю.

Безсуб'єктна дія актора характеризується:

- 1) неусвідомленням актором мети і можливості свого розвитку;
- 2) відсутністю відповідного рівня відповідальності за свої вчинки;
- 3) пасивність актора;
- 4) залежність від управління (нездатність до спонтанної активності (Е. Фромм)) [5];

5) розгубленість за умов структурних перетворень, що призводить до особистісної деградації індивіда.

Усі ці характеристики вказують на рівень раціональності суб'єкта. Якщо індивідові притаманні лише деякі з цих характеристик, то його дії можна назвати псевдосуб'єктивними. Наприклад, якщо дія актора вмотивована, має свою стратегію, але відсутнє самоусвідомлення актора, то таку дію важко назвати раціонально спрямованою, а отже, і суб'єктною. Так, у творчому доробку М.Вебера цілераціональну дію більшою мірою можна віднести до суб'єктної, адже їй притаманні такі характеристики, як: усвідомлення індивідом мети діяльності, аналіз реакцій з боку об'єкта впливу, цілепокладання, поєднання особистої та соціальної мети [6].

Псевдосуб'єктна дія – це дія індивіда, вмотивована не суб'єктом дії, а зовнішніми інстанціями. Цей рівень суб'єктності може мати деякі характеристики як суб'єктної, так і безсуб'єктної дії. Її можна охарактеризувати як активність актора в деструктивному напрямі. Прикладом такої може слугувати “авторитарна особистість”, описана представниками франкфуртської школи [7].

Характерними ознаками псевдосуб'єктної дії актора є:

- 1) упередженість і стереотипність віри у зовнішні детермінанти індивідуальної долі;
- 2) ригідність мислення (прихильність стереотипним міркуванням через надмірну залежність від накопиченого досвіду);
- 3) схильність до перенесення відповідальності за свої вчинки на зовнішні непідконтрольні людині інстанції;
- 4) непристосованість до свободи та самовизначення (авторитарне підпорядкування);
- 5) ворожість до чужинців;
- 6) залежність від зовнішнього маніпулювання, потреба в лідері;
- 7) орієнтація на споживацтво;
- 8) схильність до засудження людей з нетрадиційними поглядами (авторитарна агресія).

На відміну від псевдосуб'єктної суб'єктна дія не передбачає догматизму (ні з боку релігії, ні з боку ідеології та ЗМІ), а передбачає критичне мислення.

Кожен тип міжлюдських взаємин формує свій тип суб'єктного індивіда, активність якого змінюється залежно від типу суспільної взаємодії. Основними критеріями типологізації суб'єктності є:

- світоглядні пріоритети індивіда (система цінностей, ідеалів, інтересів особи);
- система потреб, які виступають мотивом дії індивіда;
- місце індивіда в системі суспільно-економічних відносин;
- сукупність соціальних ролей і відповідно рольові очікування;
- рівень особистісної ініціативи, активності актора (Скажімо, рівень творчої активності індивіда капіталістичних економічних відносин корелюється з її прибутком, і тому актор напряму зацікавлений в особистісній ініціативі. Говорячи про економічну активність “авторитарної особи”, можна сказати, що вона спрямована не тільки на задоволення базових потреб, а й на надмірне споживацтво. Рівень особистісної ініціативи радянської особи був знижений у зв'язку з відсутністю винагороди за це, відповідно разом з істинно зацікавленими у результаті своєї праці, переважна більшість була байдужа, пасивна, безініціативна до власних здобутків);
- визначення цінності індивіда суспільством [8].

Концепції теорії соціальної дії так чи інакше відображають своє бачення суб'єктності актора. За допомогою різних понять автори передають сутність суб'єктного індивіда, групи, суспільства, яка полягає в конструктивній активності акторів при їх самоусвідомленні. Кожна парадигмальна концепція дії виражає цю активність по-своєму, у різних поняттях: цілераціональна дія індивіда; комунікативна дія (спрямована на консенсус між акторами дії); рефлексивна дія (феноменологи); творча [9]; усвідомлена тощо.

Проте теорія соціальної дії, описуючи суб'єкта дії, не виокремлює таке поняття, як "суб'єктність" діяча, рівні суб'єктності й недостатньо зазначають механізми формування суб'єктного рівня акторів. Деякі з авторів дещо вказують на них, це, зокрема, відповідна соціалізація [10], необхідність реформування системи шляхом переоцінки сучасних культурних цінностей, залучення соціальної аналітики, соціальної механіки, соціальної політики, соціальної генетики (П.Сорокін) [11], але необхідна така концепція, яка б узагальнила поняття "суб'єктність", чітко зазначила її принципи, рівні та механізми формування. На сьогодні створення такої концепції є досить актуальним, адже теорія завжди має відповідати практичним потребам сьогодення. Рівень суб'єктності індивідів напряму корелюється з рівнем продуктивних сил соціуму, оскільки соціальний капітал з розвинутою системою цінностей здатен створити нові, конструктивні сектори економіки. Осмислення проявів соціальної й індивідуальної суб'єктності у всіх основних сферах життя людей дає змогу піддати аналізу обставини індивідуальних, соціальних сфер життя індивіда, проаналізувати умови теперішнього часу, спрогнозувати майбутнє.

Хоча виникає інше питання, а саме мотивації вже суб'єктного актора. Чим нижчий рівень суб'єктності індивіда, тим більше він умотивований своєю біологічною сутністю, тим більше підпадає під вплив маніпуляцій, які диктують йому напрям активності. Отже, важливо замислитись і над тим, що буде у випадку послаблення важелів економічного маніпулювання, коли індивід усвідомлюватиме відносність своїх потреб, цінностей, чи не спричинить це ще більшої деградації індивіда, перетворивши його в пасивного спостерігача дійсності (адже суб'єктним індивідом сама творча діяльність також усвідомлюється відносною). Момент відносності всіх цінностей розглядає постмодернізм, котрий і заперечує суб'єкта. Хоча, на мою думку, це питання майбутнього (пошук нових мотивацій), на сьогодні ж стоїть питання гармонізації взаємодії акторів,

а саме формування суб'єктної дії (суб'єктних індивіда, груп, інститутів, суспільства). Оскільки так чи інакше дія індивіда зумовлена життєвим досвідом, процесом соціалізації, перетворює його в соціального агента, і лише від нього залежить майбутнє.

Література

1. Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляции / Ж.Бодрийяр // *Философия эпохи постмодерна*; [сб. переводов и рефератов]. – Мн. : Красико-принт, 1996. – 230 с.
2. Mead G. H. Self / G.H.Mead // *George Herbert Mead on Social Psychology. Selected Papers* / ed. by A. Strauss. – Chicago and London : University of Chicago Press, 1964. – 201 p.
3. Тур М.Г. Некласичні моделі легітимації соціальних інститутів : монографія / М.Г.Тур. – К. : ПАРАПАН, 2006. – 423 с.
4. Garfinkel H. On Formal Structures of Practical Actions / H.Garfinkel, H.Sacks // *Ethnomethodological Studies of Work* / ed. by H. Garfinkel. – London ; New York : Routledge and Kegan Press, 1986. – P. 176–181.
5. Фромм Э. Бегство от свободы / Э.Фромм; пер. с англ., под общ. ред. и послесл. П. С. Гуревича. – М. : МНГШ “ЭСИ”, 1993. – 272 с.
6. Вебер М. Основные социологические понятия / М.Вебер // *Избранные произведения*; пер. с нем. М. И. Левиной. – М. : Прогресс, 1990.
7. Адорно Т. Исследование авторитарной личности / Т.Адорно. – М. : Серебряные нити, 2001. – 416 с.
8. Смирнов Г.Л. Советский человек. Формирование социалистического типа личности / Г.Л.Смирнов. – М. : Политиздат, 1971. – 376 с.
9. Марков Б. Мораль и Разум. Послесловие / Б.Марков // Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие. – С-Пб., 2000.
10. Парсонс Т. Система современных обществ / Т.Парсонс ; пер., с англ. Л.А. Седова и А.Д. Ковалева ; под ред. М.С. Ковалевой. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 266 с.
11. Арон Р. Этапы развития социологической мысли / Р.Арон ; общ. ред. и предисл. П.С.Гуревича. – М. : Изд. группа “Прогресс” – “Политика”, 1992. – 608 с.

УДК 316.37

О.Іваненко,
кандидат філософських наук

ДЕЯКІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД І УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ

Статтю присвячено проблемі соціального захисту та соціального забезпечення в країні, зокрема на селі, діючі механізми яких сьогодні є неефективними і потребують реформування та змін; порівнюються деякі аспекти соціального захисту західноєвропейських країн та України.

Keywords: *social defence, public and pension welfare, reformation, aging of population.*

Ключові слова: *соціальний захист, соціальне та пенсійне забезпечення, реформування, постаріння населення.*

Ключевые слова: *социальная защита, социальное и пенсионное обеспечение, реформирование, старение населения.*

Соціальна політика будь-якої держави спрямована на те, щоб забезпечити своїх громадян повноцінним життям незалежно від віку, статі, національної належності, місця проживання, типу поселення, ступеня економічної активності тощо. Останнє особливо важливе, оскільки стосується не лише працездатного населення, а й тих, хто не в змозі самостійно забезпечити себе з тих чи тих причин (вік, стан здоров'я, невисокі статки, різноманітні життєві ситуації).

В умовах ринкової економіки, а особливо у періоди економічної кризи, політика держави у сфері соціального захисту понад усе має бути спрямована на пом'якшення її наслідків, особливо для найуразливіших верств населення. Соціальне забезпечення і соціальна допомога законодавчо закріплені й гарантовані Конституцією України (ст.46), яка є головним засобом захисту і забезпечення рівних

можливостей доступу громадян до всіх сфер суспільного життя в країні.

Однак внаслідок поглиблення процесів, що зумовлюють зменшення кількості працездатного населення (за прогнозами, до середини другого тисячоліття їхня частка становитиме третину загальної кількості населення країни [1], зниження народжуваності й постаріння населення, неухильне поповнення лав безробітних, ефективність здійснення соціального захисту і дотримання соціальних гарантій зведена до мінімуму, особливо у сільській місцевості, де проживає третина українського населення (31,4% станом на 01.12.2010). За даними переписів, за останнє півстоліття сільське населення країни зменшилося ледь не вдвічі (1959 р. його кількість становила 54,3%, 1979 р. – 39,2%, а 2001 р. – 32,8%) [2].

У цьому контексті неабиякої актуальності набуває проблема пенсійного забезпечення як одного з елементів і складових соціального захисту. Сьогодні в Україні ми дедалі більше спостерігаємо його недосконалість і неефективність, а також спроби керівництва країни так чи інакше її реформувати й удосконалити. Історично в Україні складалася і діє солідарна схема пенсійного забезпечення, коли непрацездатну частку населення фінансує молоде працездатне покоління громадян, яке, у свою чергу, досягши пенсійного віку, фінансуватиметься наступним поколінням. Такий принцип є дієвим в умовах перевищення кількості молоді над особами старшого віку. Однак в умовах постаріння нації, що відбувається в країні, коли кожна працездатна особа має утримувати дедалі більше непрацездатних (за даними Мінпраці, сьогодні на 10 працюючих українців припадає 9 пенсіонерів), такий принцип себе не виправдовує і не є фінансово життєздатним. За прогнозами, за десяток років у країні настане пік демографічного навантаження, коли на 10 осіб працездатного віку припадатиме вже 11 пенсіонерів. Тому пенсійні системи мають реформуватися й оптимізуватися таким чином, щоб зменшити соціально-економічне навантаження на працездатне населення.

датну частку населення, підвищити якість і рівень життя громадян у країні.

Більшість західних країн на початку 90-х років ХХ ст. реформували свої системи соціального захисту. Так, французька модель соціального забезпечення вважається однією із найбільш справедливих, хоча є доволі складною, складно-структурованою і містить сотню основних та понад три сотні додаткових різновидів пенсійної допомоги. Характерною її рисою є те, що здійснюється вона за принципом перерозподілу доходів і відрахувань з боку економічно активної частини населення. Складність організаційної структури передбачає велику частку витрат на різноманітні соціальні програми, наявність професійно-галузевих схем соціального страхування, допомог сім'ям, різноманітних додаткових заходів, зокрема у сфері пенсійного і медичного забезпечення і страхування. Останнє, наприклад, включає лікарняні, стоматологічні, фармацевтичні витрати, і при цьому беруться до уваги не лише витрати самої застрахованої особи, а й її родини – дружини/чоловіка, а також дітей віком до 20 років та інших родичів, які проживають разом та ведуть спільне домашнє господарство. Система страхування у зв'язку з безробіттям у Франції ґрунтується на колективних договорах між організаціями роботодавців і найманих робітників. Цим займаються спеціальні інституції, які виплачують допомогу по безробіттю, сприяють професійній реабілітації, допомагають у навчанні й перекваліфікації безробітних у разі втрати роботи, інформують про стан ситуації на ринку праці, надають послуги з професійної орієнтації тощо. Окрім трудових пенсій, у Франції існує система видів соціальних забезпечень, гарантованих державою незалежно від характеру і тривалості професійної діяльності особи. Для цієї категорії пенсіонерів існує ряд соціальних пільг, безкоштовне телефонне обслуговування, безкоштовна юридична допомога, звільнення від податку на житло, земельного податку тощо. Медичне страхування в країні так само є структурованим за професійними ознаками, окрім того, що існує спільне загальне страхування, що охоплює понад 80% усього населення країни.

Система соціального захисту Німеччини також є однією з найрозвиненіших і найстаріших у світі. Так, закон про обов'язкове державне страхування у разі хвороби було прийнято ще 1883 р., закон про страхування від нещасних випадків – 1884, а 1889 р. запроваджено обов'язкове страхування у зв'язку з інвалідністю і старістю [3].

В інших країнах Європи такі закони було прийнято пізніше – на початку ХХ ст. (1911–1913 рр.), хоча пенсії для ветеранів військової служби, наприклад, існували ще за часів Стародавньої Греції та Риму. (До речі, за часів князювання Ярослава Мудрого та Володимира Мономаха теж видавалися закони, що закріплювали піклування про найбільш вразливі й найуразливіші верстви населення (організація богаділень, притулків, різноманітних благодійних закладів для інвалідів).

Сучасна система соціального захисту в Німеччині містить різноманітні допомоги у разі хвороби, догляду непрацездатних осіб, безробіття, пенсійного забезпечення тощо, окрім того, що соціальна система надає виплати, що фінансуються з державного бюджету: допомоги на дітей, пільги для різних категорій пенсіонерів, інвалідів тощо. Медичне страхування в країні, як і у Франції, також є структурованим і складається з кількох елементів: стаціонарного та амбулаторного медичного обслуговування, забезпечення медикаментами і ліками, обслуговування на підприємствах, допомога непрацездатним, а також тим, хто не отримує жодної допомоги і не здатний забезпечити себе самостійно. У Німеччині говорять: “Якщо ви бідні, то отримуєте таку саму допомогу й лікування, як і інші” на відміну від іншого європейського твердження: “Якщо ви бідні, то помираєте раніше”. Загалом Німеччина посідає четверте місце у Європі за розміром пенсійних виплат особам старше 60 років, поступаючись Люксембургу, Франції та Данії [4].

Пенсійне забезпечення німецьких громадян характеризується наявністю низки окремих схем, що відрізняються за принципами фінансування, організаційної структури, рівнів захисту і нарахувань: страхування, обов'язкове для

всіх робітників і службовців; забезпечення пенсіями чиновників державного апарату; допомога для фермерів та їхніх родин; виплати за віком представникам різних професійних груп. Окрему категорію становлять виплати від підприємств, де працювали робітники до виходу на пенсію, а також забезпечення по старості з боку недержавних організацій і установ. Така концепція підтримки непрацюючої частки німецького населення, що містить позитивні елементи як розподільного, так і накопичувального способів, добре зарекомендувала себе на практиці.

Серед європейських країн Бельгія, наприклад, займає одне з провідних місць щодо частки допомоги родинам стосовно сукупного сімейного прибутку. Для родин, які мають двох та трьох дітей, вона становить відповідно майже 14% і 26%, тоді як у Німеччині – 3% і 6%, а у Франції – 7% і 18% відповідно. У цій країні існує декілька законодавчих актів щодо підтримки родин з дітьми, метою яких є забезпечення соціального захисту і гарантованого прибутку незалежно від участі у процесі виробництва. Політика підтримки родин передбачає виплату допомоги при народженні першої дитини, і її розмір залежить від професійного статусу батьків, кількості дітей у родині, порядкового номера народження дитини. Такі виплати здійснюються до досягнення ними 18 років, а для студентів – до 25 років. Крім того, родини з дітьми мають певні податкові пільги, пільги на транспорт, житло, службу в армії. Таким чином, соціальна підтримка сімей з дітьми у Бельгії забезпечує їм достатній прибутковий рівень, послаблюючи або знімаючи тим самим соціальну напруженість у країні. Так само розвиненими і сприятливими є системи допомоги сім'ям у Австрії, скандинавських, північно-європейських країнах.

Проте детальний аналіз існуючих систем соціального забезпечення в країнах Європи також засвідчує актуальність і необхідність його подальшого реформування, котре стає дедалі складнішим. З одного боку, європейська модель у сучасних складних кризових умовах доводить свою сталість і певну гнучкість, а з другого – вона потребує подальшого удосконалення. Усе залежить від діяльності соціаль-

них інституцій, що забезпечують соціальну політику держав. Реформування у галузі пенсійного забезпечення спрямоване на те, щоб стимулювати старших людей продовжувати свою трудову діяльність, не поспішати з виходом на пенсію, удосконалення системи підтримки родин – на те, щоб сприяти жінкам поєднувати виховання дітей з мінімальним відривом від трудової діяльності, зміни у медичному забезпеченні – на те, щоб посилити профілактичну роботу, зменшити використання невідкладної допомоги і стаціонарного лікування тощо.

До речі, оцінюючи стан системи охорони здоров'я в європейських країнах у 2009 р., спостерігаємо, що найвищі бали своїм системам дали громадяни Бельгії, Швейцарії, Фінляндії, Швеції, Нідерландів (6–7 за 10-бальною шкалою) на противагу мешканцям України, які оцінили стан охорони здоров'я чи не найнижче за всіх (2,4 бала) [5]. Мабуть, європейський досвід варто було б узяти до уваги нашим реформаторам у процесі удосконалення власної системи соціального забезпечення, зокрема у галузі охорони здоров'я, незважаючи на те, що постаріння населення спричиняє збільшення витрат у цій сфері. За розрахунками Європейської комісії, до 2060 р. демографічне постаріння у країнах Євросоюзу потребуватиме збільшення витрат на соціальний захист на 4,7% ВВП. Тому “Лісабонська стратегія” ЄС* передбачає підвищення продуктивності праці й національних рівнів зайнятості населення. Економічна криза та постаріння населення зумовлюють потребу, щоб учасники програм соціального забезпечення збільшили внески, а у деяких випадках – змирилися зі зменшенням розмірів соціальної допомоги. Водночас країнам, що не входять до складу Євросоюзу, це загрожує ще серйознішими наслідками – зростанням зубожіння, політичною нестабільністю, послабленням соціальних зв'язків[6].

Україна, за оцінками експертів, має один із найвищих рівнів пенсійних відрахувань у Європі (саме відраху-

---

* “Лісабонська стратегія” – стратегічна мета ЄС, спрямована на підвищення його глобальної конкурентоспроможності шляхом економічного оновлення та поліпшення соціальної сфери та охорони довкілля.

вань, а не забезпечення). Так, минулого 2010 р., до Пенсійного фонду з бюджету було перераховано суму, рівнозначну 7% від ВВП, що призводить лише до скорочення обсягу витрат, необхідних для поліпшення якості життя громадян. На думку М.Кайзера, директора Світового банку в Україні, Білорусі та Молдові, вже через 10 років на кожну працюючу особу припадатиме один пенсіонер, і, за прогнозами, частка працездатного населення надалі тільки зменшуватиметься. Без проведення необхідних коригувань і трансформацій чинна пенсійна система залишиться фінансово нежиттєздатною і збитковою [7].

Загалом, на думку спеціалістів та експертів, Україна є ледь не лідером за кількістю різноманітних пільг, як накопичених із радянських часів, так і створених за нових умов, які не те, що не розв'язують проблеми соціального захисту, а навпаки, створюють суспільне напруження і посилюють незадоволення. Право на отримання пільг у країні регламентується більш як півсотнею законодавчих і нормативно-правових актів, які постійно змінюються та поповнюються новими; кількість пільговиків нині сягає понад 13 млн осіб, які мають право на пільги за соціальною ознакою і майже 3,5 млн – за професійною. На пільги мають право близько 45% населення країни, що потребує щорічного збільшення коштів. Останнє є значним навантаженням на бюджет і не дає змоги задовольняти інші нагальні потреби (громадськими організаціями підраховано передбачені різноманітними законодавчими актами пільги і складено каталог, який налічує понад 600 різновидів пільг) [8]. Наявний “арсенал” продовжує поповнюватися новими законодавчими актами та доповненнями, які система соціального захисту не в змозі забезпечити фінансово, зокрема, через подальше зниження рівня життя. Історично склалося так, що для звичайних громадян є один Закон “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування”, а для різноманітних спеціальних категорій громадян – декілька десятків, і розмір пенсій за ними значно вищий. Пересічному пенсіонерові складно зрозуміти, чому він, пропрацювавши на одну й ту саму державу

однакову кількість років (а часто й довше), отримує пенсію на порядок меншу порівняно із “спеціальним” пенсіонером. Тому об’єктивна оцінка, переосмислення ролі, потреби та характеру пільг в Україні є надзвичайно необхідними, відсутність реальних кроків реформування і підвищення рівня доходів громадян до європейських стандартів може призвести до руйнування системи соціального забезпечення, бюджетного фінансування загалом, посилення соціальної напруженості в країні, подальшого соціального розшарування та економічної нерівності.

Дані регулярних всеукраїнських соціологічних досліджень (наприклад, моніторингу соціальних змін), навіть якщо брати до уваги кілька останніх років, свідчать про те, що у таких умовах державний соціальний захист та

Таблиця

**Види реальної соціальної допомоги громадян отримані
впродовж року (розподіл за типом поселень), %**

Види соціальної допомоги	Рік		Київ		Місто з населенням понад 250 тис. осіб		Невелике місто		Село	
	Загалом по масиву									
	2008	2010	2008	2010	2008	2010	2008	2010	2008	2010
Одноразові грошові виплати	8,0	5,3	20,0	3,0	8,5	4,4	7,0	6,2	6,5	5,7
Щомісячні грошові виплати	16,4	14,5	10,5	10,0	16,5	14,8	11,6	12,3	21,1	17,0
Пільги	9,1	8,0	10,5	7,8	10,3	8,4	6,4	7,5	9,9	8,2
Послуги соціальних працівників	1,4	1,1	3,2	1,0	0,4	0,9	1,4	1,3	1,9	1,2
Співчутлива допомога родичів, друзів, сусідів, колег	9,6	12,5	8,4	10,0	10,5	12,3	9,4	11,2	9,3	14,3
Отримав путівку на оздоровлення, допомога в госпіталізації	2,4	1,4	5,3	2,0	4,2	1,2	2,0	1,5	0,6	1,4
Потребував допомоги, але не отримав ніякої підтримки	17,0	21,9	12,6	32,0	16,4	20,1	17,4	22,0	17,9	21,8
Не мав потреби в допомозі	44,7	41,5	47,4	41,0	43,6	43,1	49,6	44,1	41,2	37,6
Інше	1,3	1,3	0,0	2,0	1,8	2,0	0,8	0,9	1,5	1,0

соціальне забезпечення є вкрай неефективними, їх стало менше і вони відчутно послабшали (*табл.*).

З таблиці видно, що за три минулих роки в країні відбулося зменшення відсотка осіб, які отримували щомісячну грошову допомогу, користувалися пільгами та послугами соціальних працівників, і відповідно зросла кількість тих, хто потребував допомоги, але її не отримав, незалежно від типу поселення. Так, серед селян 2008 р. не мали потреби у допомозі 41%, а 2010 р. їх кількість зменшилась до 38%. Це не означає, що нація стала здоровішою або менше людей стали потребувати соціального захисту й допомоги, зокрема, ті, хто проживає у сільській місцевості. Характерним стало те, що громадяни стали більше покладатися на співчуття і допомогу родичів, друзів, сусідів, аніж на підтримку держави: за цей період відсоток таких зріс з 10% до 12,5% по країні в цілому, а на селі – з 9% до 14%.

Аналіз результатів досліджень засвідчує, що держава не забезпечує своїм громадянам належного дотримання їхніх прав і гарантій, наявна система соціального захисту не відповідає очікуванням тих людей, які його потребують, спостерігається постійний дефіцит державних коштів на оздоровлення соціальної сфери, особливо на селі, занепад соціальної інфраструктури і захисту у сільській місцевості, заниженість соціальних стандартів, економічна та політична нестабільність у країні, і все це у сукупності є причиною загальної пасивності українського населення, помноженої на традиційно притаманні українському селянинові терпіння й очікування. Водночас масова бідність провокує саму систему захисту орієнтуватися на низькі стандарти [8].

Переважає більшість громадян України (64%) переконані, що у разі утиску державою їхніх законних прав, інтересів та гарантій, протидіяти цьому вони не в змозі. Серед сільської частки населення так вважають 67%. Понад половину українських селян (53%) вважають себе беззахисними та безпорадними і перед місцевими радами, якби ті ухвалили рішення, що утискають їхні права та інтереси. Загалом, сільське населення України нале-

жить до найуразливіших категорій громадян, оскільки знаходиться у певній соціально-правовій ізоляції, на відміну від міського населення, і не має відкритого доступу до інформації про свої права, про порядок їхнього дотримання і відповідного захисту.

Загалом, дані моніторингу 2010 р. засвідчують, що кожному четвертому мешканцю сільської місцевості сьогодні притаманна втрата соціального оптимізму щодо майбутнього, надії на те, що стан у країні зміниться на краще. На думку психологів і соціологів, пересічному громадянину України взагалі притаманний занижений рівень потреб. Так, на запитання, який рівень доходів вважався б за достатній, пересічний українець називає суму лише у три-чотири рази більшу за прожитковий мінімум (або власний прибуток). Тобто зовнішні обставини настільки стійко впливають на рівень домагань, що складається занижений поріг потреб і бажань, а через це громадянам бракує оптимістичних настроїв та перспективного бачення майбутнього [10], так само як і характерним є найнижчий ступінь оцінки задоволеності економічним станом, роботою уряду та державних інституцій, а відтак і власним життям у цілому порівняно із громадянами інших європейських країн. І хіба можна бути задоволеним, коли прожитковий мінімум працездатного громадянина в країні сьогодні становить ледь більше ста доларів (941 грн). Утім, до кінця року передбачено його збільшення, однак це навряд чи розв'яже проблему, оскільки зростання передбачається у розмірі... 7 доларів (до 1004 грн). Мінімальна пенсія українського громадянина за Законом "Про Державний бюджет на 2011 рік" і того менша – 750 грн (до кінця року її мають збільшити до 800 грн). Водночас по країні понад 28% українців мають прибутки нижче встановленого прожиткового мінімуму, а 0,5% громадян загалом змушені жити на суму менше 300 грн на місяць. За даними Держкомстату, для 12 млн українців навіть прожитковий мінімум залишається недосяжним: кожен четвертий міський житель (23%) і кожен третій сільський (38%) живе на прибутки, нижчі за мінімальні.

Дані моніторингу 2010 р. свідчать, що половині населення України бракує правових можливостей і юридичних знань щодо захисту своїх прав та інтересів, і насамперед мешканцям сільської місцевості. Таких виявилось у сім разів більше, аніж, наприклад, у столиці (34% проти 5% відповідно). Селянство за кількістю домінує і серед тих, кому не вистачає правової допомоги для захисту своїх прав порівняно з мешканцями інших типів поселення. Для порівняння: серед селян їхня кількість становить 52%, у Києві таких на 10% менше. Селяни також становлять більшість (69%) серед тих, хто дав негативну відповідь на запитання про те, чи вистачає їм дотримання діючих у країні законів. Порівнявши ці тенденції із тими, що спостерігалися 2008 р., доходимо висновку, що за цей час фактично не відбулося жодних змін – і тоді селяни домінували серед інших, хто вказав на відсутність дотримання у країні діючих законів або брак юридичної допомоги у соціальному захисті.

Водночас розчароване і зневірене українське селянство у переважній своїй більшості не готове до рішучих і активних дій для обстоювання своїх прав, воно ладне й надалі терпіти і нарікати на труднощі, скаржитись на погіршення якості життя, жити у злиднях, їздити по розбитих дорогах тощо, і водночас проявляти протестну пасивність, стійке небажання брати до рук вила й активно виборювати свої права, терпляче чекати на допомогу держави. Сільські мешканці ладні й далі боротися за фізичне виживання, незважаючи на мізерні заробітки, відсутність соціального забезпечення та прогресуючу злиденність, змушені жити в умовах страху та нестабільності, постійно стикаючись із різними перешкодами, несправедливістю, зловживаннями, корумпованістю місцевої влади, іншими негативними факторами тощо.

Сьогодні нашій країні, безумовно, потрібне оптимальне реформування системи соціального захисту, зокрема перегляду та упорядкування системи пільг окремим категоріям населення, особливо селянам, впровадження принципу соціальної справедливості у соціальній сфері, запро-

вадження накопичувальної пенсійної системи, яка б захищала внески громадян. На думку експертів, запропонований урядовий проект не здатний пояснити, що станеться з накопиченими пенсійними фондами через 7–10 років, оскільки річна інфляція в Україні у середньому становить близько 10%. Є також пропозиції вилучити із проекту пенсійного закону статті, пов'язані з підвищенням пенсійного віку, розробити й реалізувати програму стосовно підвищення тривалості життя людини, збільшення зарплати та впровадити трирівневу систему пенсійного забезпечення тощо. Лише за таких умов наша країна здатна хоча б трохи зменшити розрив у відставанні бодай від деяких країн Східної Європи.

Література

1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ximoloda.kiev.ua/number/1387/188/48902/>
2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://demo-score.ru/weekly/pril.php>
3. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ru.wikipedia.org/wiki/Социальное_обеспечение
4. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pilga.in.ua/taxonomy/term/4>
5. Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами Європейського соціального дослідження 2005–2007–2009. – К., 2010. – 117 с.
6. Динамичное социальное обеспечение для Европы: социальная модель для восстановления и роста // Бюллетень социальной политики. – №11. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.issa.int>
7. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://news.finance.ua>
8. Реформування пільг і привілеїв в Україні – наближення до європейських стандартів. – Львів : Галицький друкар, 2009. – 216 с.
9. Тарасенко В., Сакада М. Дефіцит соціального захисту в Україні // Українське суспільство: 1992–2009. Динаміка соціальних змін. – К. : Ін-т соціології НАНУ, 2009. – С. 416–426.
10. Сім причин, що призводять до бідності [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://project.ukrinform.ua/news/20886/>

ПОСЕРЕДНИЦТВО У КОНТЕКСТІ ПРОБЛЕМИ КРИЗИ ПУБЛІЧНОЇ СФЕРИ В СУЧАСНИХ СУСПІЛЬСТВАХ

У статті розглядається роль посередництва в умовах кризи публічної сфери в сучасних суспільствах. На соціальному рівні аналізу є підстави розглядати посередництво як механізм долаття соціальних розломів та меж між “інституційними секторами” соціуму. Концепт публічної сфери дає змогу поглибити таку інтерпретацію. Завдяки посередництву здійснюється взаємозв’язок між публічною сферою та політичною й економічною сферами.

Keywords: *mediation, public sphere, public sociology.*

Ключові слова: *посередництво, публічна сфера, публічна соціологія.*

Ключевые слова: *посредничество, публичная сфера, публичная социология.*

Однією із універсальних особливостей сучасних соціумів вважається тенденція до зростання рівня соціальної інтеграції та інтенсифікації соціальних взаємодій. Докази на користь такої інтерпретації численні: дедалі насиченішим стає інформаційний простір та вдосконалюються комунікаційні технології, розробляються програми подолання маргіналізації та соціальної ексклюзії окремих соціальних груп, інтенсифікується міжнародна співпраця, а межі національних держав перестають бути бар’єром для економічних, культурних та соціально-політичних зв’язків. Поряд із цим кризовий стан традиційних соціальних спільнот поглиблюється інтенсивними процесами соціокультурної гетерогенізації та видозміною старих і появою нових форм соціальних нерівностей і, відповідно,

проблем у їх взаємодіях. Зазначені процеси дають підстави для інтерпретації сучасного соціуму із залученням поняття “соціальне розмежування” (поняття, що визначає предметне ядро соціології як науки (*la distinction* у П. Бурдьє) і пов’язаних із ним понять – “соціальні межі” та у публіцистично загостреній формі – “розлам соціального простору”. Понятійний ряд, продиктований такою логікою, включає поняття посередництва, первинним значенням якого є долання меж, поєднання розмежованих у іншому разі елементів [3, с. 257].

Особливістю власне соціологічного підходу до дослідження посередництва є, на нашу думку, певний рівень генералізації, який дає змогу розглядати посередництво у всій множині його іпостасей і специфічних сфер застосування як єдине явище, вбудоване у соціальну генезу соціуму, тобто вкорінене історично, культурно та соціально. Саме тяжіння до генералізації, – у якому б поряд із мікрорівневими дослідженнями конкретних виявів посередництва та мезорівневими дослідженнями ролі посередництва у окремих сферах соціуму були присутні й макрорівневі узагальнення, концепції та теорії посередництва. Посередницька діяльність є зв’язуючою ланкою у швидкоплинному та часто непередбачуваному світі, що намагається експліціювати та спростувати відмінності між дією та цілком сформованою структурою, налагодити відносини між індивідами як споживачами інформації на мікрорівні та макрорівневим світом соціальних інститутів. Якщо припустити, що посередницька діяльність є характеристикою відносин у суспільстві, то знання механізмів і властивостей цього явища можуть виявитись важливими на різних рівнях, наприклад, на рівні держави, для пошуків шляхів об’єднання суспільства, у різних сферах суспільного життя (політичній, економічній, культурній). Посередництво сприяє розвитку соціальних зв’язків у всіх соціальних інститутах: економічних, політичних, культурних, освітніх, наукових та правових.

Просторова соціологічна метафорика включає такі поняття, як “простір”, “сфера”, “площина”, “вимір”. У кон-

кретному випадку вважаємо за доцільне спиратися на науковий (переважно, філософський та соціологічний) дискурс, у центрі якого перебуває поняття “публічний простір”.

Найбільшою мірою спричинився до популяризації концепту публічного простору німецький науковець Ю.Габермас. У своїй праці “Структурна трансформація публічної сфери” автор окреслив невід’ємні риси сучасного публічного простору [5]. Ю.Габермас є автором теорії раціональної комунікації і, очевидно, у його теоретичних побудовах реальний і бажаний стан соціуму слід розмежовувати¹.

Просторова інтерпретація соціальної реальності, що її знаходимо у Ю.Габермаса, передбачає, що суспільство є системою соціальних сфер (вимірів, арен), у яких формуються та артикулюються значення та у якій комунікація є і основним засобом і метою дії акторів різного рівня.

У силу специфічних історичних обставин під тиском економічних інновацій та потреби у вільному ринку, поширення писемності та появи масових друкованих видань у XVIII ст. виникає порівняно вільна від політичної влади сфера. Як зазначає Ю.Габермас, необхідними умовами конституювання такого типу організації соціального є відповідність системи певним інституційним критеріям. Серед них: наявність у соціальному просторі утворень, що генерують відкриту раціональну соціальну комунікацію (“Агора”, “Гайд-парк”, “Академія”); розмежування сфер приватного, публічного, політичного та економічного; інклюзивність публічної сфери, відсутність дискримінаційних бар’єрів, що ускладнюють певним групам доступ до раціональної комунікації.

Рядоутворююче поняття наукового дискурсу з приводу публічної сфери – “публіка”. Необхідними умовами досту-

---

¹ Габермас зазначає, що невід’ємною рисою публічного простору є принцип універсальної доступності. Публічна сфера, із якої були б виключені окремі групи, була б не лише неповною – вона перестала б бути публічною сферою взагалі.

пу до публічної сфери є культурна компетентність, яка є прямо пов'язаною з освітнім і майновим рівнем. Поняття “публіка” позначає соціетальне утворення, сукупність акторів різного рівня (не обов'язково лише індивідів) та зв'язків між ними та з іншими соціетальними утвореннями і, щонайважливіше, якість цих зв'язків, окреслимо так: асиметричні (особливо ієрархічні) соціальні зв'язки пом'якшуються дієвими каналами зворотного зв'язку та наявністю структур, що опосередковують ці зв'язки. Каналом зворотного зв'язку є насамперед громадська думка (від англ. – public opinion), що є не сумою індивідуальних “думок”, а агрегованим та посиленням посередницькими структурами імпульсом, що набуває імперативного характеру. До посередницьких структур у цьому випадку належать засоби масової комунікації, політичні партії, громадські організації, органи місцевого самоврядування і навіть неінституціоналізовані соціальні рухи. Вони виступають резонатором соціальних імпульсів, механізмом впливу публіки. Публічна сфера – це частина соціальної реальності, у якій колективно і вільно обговорюють та ідентифікують соціальні проблеми та шляхи їхнього врегулювання: саме тут відбувається оформлення соціальних потреб в інтереси, мобілізація соціальних ресурсів та формування імпульсу, що, поширюючись у політичну та економічну сфери, забезпечує стабільність системи завдяки респонсивності держави та великих корпорацій.

Критика, спрямована на теорію публічного простору Ю.Габермаса, не враховує цього. Розглянемо цю дискусію детальніше, оскільки вона прямо стосується проблематики посередницької діяльності як засобу ревіталізації соціальної тканини соціуму.

Одним із впливових критиків поглядів Ю.Габермаса є Н.Фрейсер (Nancy Fraser), яка з постмодерністською “увагою до напівтонів” наголошує на неоднорідності публіки та її складній внутрішній структурі, що включає, зокрема, центр та маргінес. Ті, хто перебуває у останній позиції, значно менше причетні до формування імпульсу,

що надходить від публічної сфери до держави та корпорацій. За умови організованості ті, хто знаходиться на маргінесі публічної сфери, формують контрпубліку.

Н.Фрейсер висловлює важливу думку: ідеалізація сучасної соціальної організації, у якій публічна сфера є резонатором суспільних настроїв, а держави та корпорації є респонсивними, – хибна. Історичні зміни, що призвели до домінування цієї моделі соціальної організації, є лише зміщенням акцентів з репресивного способу домінації до гегемоністського [4].

Г.Хаузер (Gerard Hauser) наголошує на тому, що системоутворюючим чинником публічної сфери, яка має власну внутрішню структуру, є орієнтація груп інтересів щодо конкретних питань. На його думку, публіка чи, точніше, її підгрупи, формуються активними членами суспільства навколо конкретних тем, що можуть інтерпретуватися як проблеми і бути об'єктом колективної дії [6].

Поряд із описаною моделлю динамічної стабільності соціальної системи, у якій пом'якшуються соціальні та політичні суперечності через активність публіки та респонсивність влади (тобто організована здатність системи сприймати вплив і оптимально відповідати на нього), невід'ємним елементом сучасного наукового дискурсу є, по-перше, тема внутрішніх суперечностей публічної сфери та, по-друге, тема згортання публічної сфери та загроз її існуванню.

Як зазначає американський дослідник Д.Холмс (D.Holmes), у сучасних соціальних відносинах дедалі менше залишається безпосередньої взаємодії. Такі форми соціальних комунікацій, як "Агора", зібрання членів релігійних громад, сусідські спільноти та інші форми живої соціальності занепадають. Відповідальними за такий занепад серед інших винуватців є технічні засоби та соціальні технології, що опосередковують взаємодію [8]. Подібної тематики торкається один із найбільш впливових авторів сучасної соціолого-політологічної компаративістики, Р.Патнам, у дослідженні занепаду соціального капіталу

США: на його думку, саме поширення медіа (наприклад, телебачення) та індивідуалізація проведення вільного часу спричиняє кризу спільнот, що генерують соціальну солідарність та відтворюють соціальний порядок. У філософському дискурсі цієї ж теми торкається представник постмодернізму Ж.Бодріяр: у центрі уваги автора – викривлення соціальної реальності, її дублювання та спотворення засобами масової комунікації, що продукують несправжню, альтернативну реальність, конструюють симулякри.

Процеси згорання публічної сфери пов'язані із “вторгненням мас”, які, не володіючи культурною компетентністю, руйнують процес раціональної комунікації. Водночас можна говорити як про диктатуру мас, так і про їхню слабкість. Так, маси виступають слабкою ланкою публічної сфери, адже через низьку культурну компетентність не опираються спробам маніпулятивного впливу.

Відповіддю на загрози згорання публічної сфери є створення інституційних структур, що сприяють публічним дискусіям і “каналізують” їх у конструктивне русло.

Габермас розрізняє “сильну” (інституціональну) та “слабку” (неформальну) публіки. Перша – організована, формальна, наділена правом прийняття і втілення рішень. Друга – неорганізована, неформальна, неструктурована, “аморфна”, слабка і позбавлена структурного “кістяка”. Звідси й основні риси слабкої публіки – відкритість, спонтанність, плюралістичність. Публічна сфера є рухомою, плинною, динамічною, головно, завдяки рухомості публіки, що реорганізовується з приводу конкретних питань. Течії публічної комунікації організовуються структурами-посередниками (передусім медіа).

Габермас виділяє три основних типи учасників публічної сфери. Учасники першого типу приходять у неї “ззовні” (зі сфери політичного та економічного) і мають на меті мобілізацію соціальної підтримки. У цьому випадку публічна сфера інструментально використовується членами партій, політиками, урядовцями, представниками кор-

порацій. Учасники другого типу поповнюють публічну сферу “зсередини” та обстоюють ті чи інші групові інтереси (чи, точніше, своє уявлення про них), інституційні реформи, колективні ідентичності. Третій тип – журналісти, діячі мас-медіа, які контролюють відбір тем, текстів і авторів, що циркулюють у публічній сфері. Очевидно, в останньому випадку коло названих Ю.Габермасом акторів можна було б розширити: до них мали б увійти індивідуальні, організаційні та інституційні актори, що організують соціальну комунікацію у публічній сфері, акумулюють нечіткі “громадські настрої”, “виструнчують” їх та перетворюють на громадську думку, концентрують та ретранслюють їх у політичну та економічну сфери, причому ретранслюють мовою, зрозумілою за межами приватної та публічної сфер.

У цьому сенсі важливим є поняття “публічної соціології”, популяризатором якого є М.Буравой. Науковець зазначає, що соціологія в сучасному світі може існувати у різних модальностях. Буравой не зачіпає цікавої для пострадянського простору теми соціології як додатку політичного менеджменту, але зазначає, що соціологія може бути або мертво-академічною або ж критично-активістською. Між цими крайнощами є й інші проміжні модальності. Водночас критично-активістська і є тією модальністю, яка передбачає діяльність соціолога як посередника, як *claim-maker*’а, як артикулятора соціальних проблем депривованих чи маргінальних груп.

Вважається, що вперше термін “публічна соціологія” з’явився в 1988 р. в річному посланні Герберта Ханса (Herbert Hans), президента Американської соціологічної асоціації [6]. Водночас стрімка популяризація поняття і відповідного бачення розвитку соціології була спричинена подібним президентським зверненням М.Буравого у 2004 р. під назвою “За публічну соціологію” [1] та низкою наступних праць науковця.

Сучасна соціологія, на думку М.Буравого, включає чотири складових елементи, чи, інакше кажучи, може

існувати в чотирьох модусах: професійна соціологія, критична соціологія, прикладна соціологія та публічна соціологія. Професійна (чи, можемо її назвати, академічна) соціологія фокусує увагу на методології та методах пізнання соціального. Вона є необхідною умовою існування інших відгалужень. Прикладна (інструментальна) соціологія орієнтована на мету, поставлену замовником. Критична (переважно, ліва за ідеологічною генезою) соціологія спрямована на критику соціальної та наукової “ортодоксії”. І, врешті, публічна соціологія. Остання реалізує діалогічні відносини між соціологією (і, ширше, наукою) і суспільством, а також між окремими сферами суспільства, демонструючи “комунікативну дію”. Двома полярними типами публічної соціології є традиційна та органічна. Прихильники традиційної публічної соціології “провокують дебати всередині або між групами громадськості, але самі не беруть у них участі”. Натомість представники органічної публічної соціології тісно співпрацюють зі своїми “аудиторіями”². Останній тип публічної соціології, очевидно, пов’язаний із тим, що А.Турен ще у 1960-х роках називав “соціологічним інтервенціонізмом”.

“Органічна публічна соціологія”, пов’язана із традицією, що її представляють Ю.Габермас, А.Турен та М.Буравой, є одним із можливих шляхів протидії згортанню публічної сфери³. Соціологи, абстрагуючись від конкре-

² Огляд поглядів М.Буравого на публічну соціологію у статті С.Курбатова “Публічна соціологія” та її репрезентація в університетських курсах [2].

³ Сам М.Буравой дещо поетично висловлюється з цього приводу: “Особливий внесок соціології в захист громадянського суспільства, яке витримує навалу держави і ринку, що йдуть у наступ”, адже в останні 25 років “ринку та держава занадто часто об’єднувалися проти людства при проведенні політики, відомої під назвою неолібералізму”. Протидія цьому процесу визначає специфіку соціології, “робить її особливою – не лише наукою, а й моральною та політичною силою... соціологія має бути “дзеркалом та совістю суспільства” [1, с. 9–11], а її головні завдання – “визначати, забезпечувати інформацією та підтримувати публічні дебати стосовно поглиблення класових та расових нерівностей, новітніх гендерних проблем, екологічної деградації, ринкового фундаменталізму, державного та недержавного насильства“ [7].

тики можливих предметних виявів посередницької діяльності, можуть виступати посередниками між “сферами кінцевих значень”, висловлюючись феноменологічною мовою. Інституціоналізація органічної публічної соціології (у тому числі у вигляді оновлення навчальних програм студентів-соціологів та, загалом, зміни “філософії соціологічної освіти”) є одним із шляхів до посилення інституційної структури публічної сфери, яка сама по собі є посередником між соціетальними утвореннями приватної та політичної і економічної сфер.

Таким чином:

по-перше, на соціетальному рівні аналізу є підстави розглядати посередництво як механізм долання соціальних розламів та меж між “інституційними секторами” соціуму. Концепт публічної сфери дає змогу поглибити таку інтерпретацію. Завдяки посередництву здійснюється взаємозв’язок між публічною сферою та політичною і економічною сферами;

по-друге, публіка є неоднорідною. Є підстави говорити про існування контрпубліки чи, точніше, контрпублік. Більше того, публіку не слід уявляти як статичне утворення. Публіка є плинною, постійно динамічною. Підставою для формування конкретної конфігурації публіки є ставлення до конкретних питань, зокрема, соціальних проблем та оформлення окремих груп публіки у тією чи тією мірою формалізовані групи інтересів;

по-третє, за умов посттоталітарної ситуації загострюються небезпеки інтервенції з боку політичної та економічної сфер у публічну сферу: уже не публіка, а держава та корпорації контролюють центральний структурний елемент публічної сфери – посередників соціальної комунікації та інструменталізують ці механізми;

по-четверте, складовою соціологічного дискурсу з приводу кризи публічної сфери є дискусії навколо поняття і явища публічної соціології. Публічна соціологія є однією із можливих іпостасей соціології. Її характерні риси – орієнтованість на стимулювання та поширення “раціо-

нальної комунікативної дії” (Ю.Габермас), “соціологічну інтервенцію” (А.Турен), тобто посередництво між такими соціетальними утвореннями, як приватна сфера, держава (та політичні еліти) і корпорації. Інституціоналізація публічної соціології посилюватиме інституційну структуру публічної сфери, що матиме загальний функціональний соціальний вплив.

Література

1. Буравой М. За публичную социологию / М.Буравой // Социальная политика в современной России. – 2008. – №1. – С. 8–51.
2. Курбатов С.В. Публічна соціологія та її репрезентація в університетських курсах / С.В.Курбатов // Наукові студії Львівського соціологічного форуму “Традиції та інновації в соціології”. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2009. – С. 213–219.
3. Словник української мови / [ред. М.Тишко та ін.]. – К. : Наук. думка, 1976. – Т.7. – 356 с.
4. Fraser N. Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy / N.Freser. – Duke University Press, 1990. – P. 56–80.
5. Habermas J. The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a category of Bourgeois Society, Polity / J.Habermas. – Cambridge, 1989. – P. 187–205.
6. Hauser G. Vernacular Voices: The Rhetoric of Publics and Public Spheres / G.Hauser. – Columbia : University of South Carolina, 1999. – P. 45–64.
7. Hausknecht vs. Burawoy. Models of Public Sociology [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://burawoy.berkeley.edu/PS/>
8. Holmes D. Transformations in the Mediation of Publicness: Communicative Interaction in the Network Society / H. David. – New York, 2002. – 177 p.

СМИСЛОВА РЕФЛЕКСІЯ В МІЖДИСЦИПЛІНАРНОМУ КОНТЕКСТІ: ПОСТАНОВКА ПИТАННЯ

Серед численних сучасних соціогуманітарних теорій можна виокремити особливий напрям, що формується, – смислову рефлексію. Його можна визначити як сферу аналізу смислової реальності соціуму або як один з типів наукового відображення. У даній статті представлено міждисциплінарний погляд на питання утворення смислової рефлексії.

Keywords: *semantic reflection, social meanings, semantic reality, semantic and mental space, scientific and social knowledge.*

Ключові слова: *смислова рефлексія, соціальні смисли, смислова реальність, смисловий та ментальний простір, наукове та соціальне знання.*

Ключевые слова: *смысловая рефлексия, социальные смыслы, смысловая реальность, смысловое и ментальное пространство, научное и социальное знание.*

У сучасному соціогуманітарному, зокрема соціологічному, знанні та науковій практиці чітко проглядаються дві впливові групи теорій, які беруть свій початок відповідно в *нотетичному* (генералізуючому) та *ідіографічному* (індивідуалізуючому) підходах. Для перших більш характерним є зверення до суспільства як до системи, його структури та інститутів, сталості та мінливості, для других – розгляд проблеми смислу, його пошуку та тлумачення. На практиці жоден із дослідників не може собі дозволити ігнорувати ту чи іншу групу теорій [1, с. 87].

Серед теорій ідіографічного підходу виникає яскрава, на наш погляд, течія *смислової рефлексії* – сфери аналізу смислової реальності соціуму. Окрім того, смислова реф-

лексія може бути інтерпретована як один із типів відображення в науці – на відміну від відчуттєвого (через чуттєвий образ об'єкта) та теоретичного (через поняття, теорії про об'єкт тощо), смислова рефлексія відбувається через визначення значущих параметрів об'єкта для людини (його смислу, цінності, оцінки, значення тощо), завдяки чому утворюється окрема інтерпретативна реальність для соціолога. У даній статті спробуємо розглянути в міждисциплінарному контексті гносеологічне становлення смислової рефлексії як різновиду соціологічної інтерпретації, що апелює до смислових параметрів соціальної взаємодії, спираючись на наявність суб'єктивної смислової реальності в об'єктивній соціальній реальності.

Проблематика смислу та смислових взаємодій у соціологічній традиції – не нова. Узнявши до уваги роботи класиків і визначних представників соціологічної та гуманітарної думки – О.Конта, Г.Спенсера, Е.Дюркгейма, М.Вебера, К.Мангейма, К.Поппера, К.Маркса, М.Бахтіна, А.Шюца та ін., а також сучасних дослідників, таких як Х.Г.Гадамер, Дж.Александр, П.Бурдьє, Ю.Габермас, ми дійшли висновку, що розуміння соціосемантичної взаємодії як різновиду соціальної взаємодії та її наукова рефлексія у літературних джерелах широко представлена. А от її систематизації, розробці відповідного категоріально-поняттєвого апарату та обґрунтуванню власне самого поняття “смысл” як інструменту наукового пізнання не приділено достатньої уваги. Втім, *актуальність* даного напрямку аналізу зростає разом з ускладненням і насиченням самого соціального життя та його соціологічної рефлексії. Смислова значущісна реальність проявляється у суперечливих картинах світу представників різних верств населення кожного суспільства, у різних ціннісних орієнтаціях, значущісних ієрархіях об'єктів навколишнього соціального середовища, у відповідних адаптивних механізмах пристосування до нього (через корекцію смислових параметрів власної діяльності) та загалом – у значно відмінних стратегіях життя соціальних акторів. Разом зі зміною со-

ціально-політичних реалій нашої країни і глобальними трансформаціями загалом, уважність соціологів до ментальної сфери (де відбувається постійне оновлення та зрощення різномасштабних смислових просторів) набуває особливого значення.

Соціологічне поняття смислу рідко буває базовим для наукових робіт відповідного спрямування. Його розглядають більше як буденне або ж філософське (смысл певного ідеалу, цінностей, чеснот і т.п.), як те, що має усталений і однозначний зміст. Наприклад, у назвах робіт “Смысл свободы від оцінки в соціологічній та економічній науці” М.Вебера, “Смысл і призначення історії” К.Ясперса, “Смысл в бес-СМЫСЛЕННОЕ время” Б.Хюбнера. А от “Смысловая побудова соціального світу” А.Шюца має більший акцент на соціальному аспекті смислового змісту повсякденних відносин. Але й там не міститься аналізу вживаних понять “смысл”, “смысловий зміст”, “смысловий простір” і т.п. Тобто їм приписуються вже відомі для дослідника зміст, статус і роль.

Актуальними, на нашу думку, для соціологічної теорії на сьогодні є систематизація і запозичення герменевтичних та феноменологічних наробок з приводу теорії тексту та інших сфер застосування когнітивно-семантичного аналізу соціальної реальності у площинах соціологічної науки. Так само соціопсихологічні, комунікативні та гносеологічні мотиви можуть відіграти важливу роль у оформленні смислової рефлексії в межах соціології.

Постановка питання про дане поняття і ракурс аналізу соціальної реальності за допомогою смислових категорій соціології здійснена київськими соціологами – В.Бурлачуком, Ю.Романенком та ін., а також Ю.Глуценко, яка вивчає семіосоціопсихологічну теорію соціальної комунікації як текстової діяльності. “Одиницями аналізу, – пише вона, – можуть виступати висловлювання соціальних акторів та семантичні зв’язки цілісних комунікативно-пізнавальних одиниць (елементів “картини світу”) як текстової діяльності, де текст – це культурна універсалія у

структурі соціокультурної комунікації. А багато з латентних смислових блоків образів соціальності, які конституують соціальне сприймання представників різних соціальних груп, можуть бути об'єктивовані з опорою на концепти “тезаурус” та “смислові ножиці”. Останнє поняття актуалізує ... мозаїчність та амбівалентність сучасного культурного простору комунікації” [2, с. 32].

В роботі О.Артем'євої, яка має назву “Природа елементів семантичного прошарку суб'єктивного досвіду”, стверджується: “Усякий психічний акт, “всякий душевний рух, яким би простим він не був, являє собою результат усього попереднього та теперішнього розвитку людини” (І.Сеченов) [3, с. 170]. “Зрозуміло також, що має існувати структура, яка організує ці відбитки (*авт*: результати розвитку) і яка надає їм можливість бути реальними регуляторами та будівним матеріалом суб'єктивного образу світу – *структура суб'єктивного досвіду*” [3, с. 170]. Це твердження, на нашу думку, є справедливим і у разі вивчення колективного суб'єктивного досвіду, колективної картини світу.

Особа, яка сприймає зовнішній об'єкт, першопочатково приписує йому певні властивості – в її свідомості здійснюється процедура атрибутування об'єкта і вироблення певного ставлення щодо нього. “Ставлення до об'єкта, яке виявляється при його атрибутуванні в семантичному експерименті, задається сукупністю проєкцій суспільного досвіду, формується в передісторії особистих діяльностей, у поточній діяльності. По суті, воно ... є відображенням згорнутого потоку діяльності, її емоційного супроводу... Таким чином, елементи семантичного прошарку суб'єктивного досвіду розуміються нами як відбитки діяльностей, зафіксовані у ставленні до предметів, об'єктів маніпуляції та умов цих діяльностей. Вони, очевидно, близькі до “значень” у розумінні Л.Виготського та до “індивідуальних значень” (“особистісних смислів”) О.Леонтьєва” [3, с. 172–173]. У цих висловах акумульовані кілька соціально-психологічних підходів до вивчення структур людського мислення, що задіяні в перцептивних операціях.

“Функціонування пізнавальної культури, – пише російський соціальний філософ І.Касавін, – полягає, як відомо, у випрацюванні особливих соціальних смислів, які забезпечують безпосередній процес пізнання. Випрацювання цих смислів є *соціальним виробництвом знання*” [4]. Справді, за допомогою поняття “соціальні смисли” дослідник може пізнавати соціальну реальність із власного ракурсу, але так само – пересічна людина пізнає й усвідомлює навколишній світ, виробляючи “соціальне знання” про нього через особливі для кожного фрагменту реальності та моменту взаємодії з нею соціальні смисли.

І.Касавін пише також про різновиди цього “соціального знання” – *зовнішнє* та *внутрішнє*. Це відповідає двом типам соціальності: внутрішня соціальність пов’язана із “живим” пізнавальним процесом, її “смисли непередметні, регулятивні”, вони задаються пізнавальними “схемами, нормами та ідеалами”, вони “тісно пов’язані з суб’єктом, мають особистісний характер”; зовнішня соціальність знання – “це його наповненість предметними смислами, які говорять про структуру реальності, яка пізнається, у термінах соціальних умов, у яких відбувається пізнання. Смисли, які утворюються на цьому рівні, є інтерсуб’єктивними, загальнозначущими, стосуються певного об’єкта” [4]. Вчений виокремлює такі “ситуації соціального виробництва знання”: виробництво соціальних смислів на рівні внутрішньої соціальності; їх використання на цьому ж рівні (як запорука вироблення нового знання); вироблення смислів на рівні зовнішньої соціальності; використання смислів на цьому ж рівні.

Такий підхід, на думку І.Касавіна, “дає змогу... уникнути доволі простих картин пізнавального процесу в стилі К.Поппера або Т.Куна і просунутись у описі реальної взаємодії колективної традиції та індивідуальної пізнавальної діяльності” [4]. Отже, соціальні смисли вчений розглядає як елемент соціального пізнання.

Питання про семантику (смісловий зміст) текстів – це значною мірою питання про розуміння їх *смислу*. Як вва-

жають різні дослідники цієї проблеми, поняття “смысл” та “значення” тісно взаємопов’язані, причому значення слів, самі по собі абстрактні, набувають конкретності у смысли текстів (під текстом найчастіше розуміється послідовність знаків чи образів, яка виражає деякий суцільний подовжений зміст). Взятє щодо даного змісту, значення слова отримує чітко окреслені смыслові межі [5, с. 3–4]. Внесок лінгвістів у розробку поняття “смысл” є незаперечним. Утім, розробку поняття “соціальний смысл” у близькому до нашого розумінні продовжено соціолінгвістами та герменевтами.

Погоджуємось із класиком соціологічної думки К. Мангеймом: “Якщо у суспільстві відбуваються раптові зміни, то не можна знайти правильний спосіб дій, не визначивши *смысл* цих змін” [6, с. 470]. У функціонування окремої людської спільноти закладені певні *principia media*, за допомогою яких у певний час, у певних ситуативних умовах індивіди мають поновити цю колись встановлену і налагоджену “спільність”, на яку орієнтуються і яку один з одним щоразу “розділяють”, підтверджуючи свою належність до даної спільноти знов і знов. Окрім того, *principia media* є принципами розуміння і бачення ситуації, закладеними у свідомості індивідів, а отже, передаються та успадковуються, а також виконують цілу низку різних соціальних функцій.

“Поняття “смысл” не має чіткої орієнтації на психологію, – пише С. Васильєв, – і тому може слугувати прийнятним логічним еквівалентом думки: винесена поза індивідуальну людську свідомість, об’єктивована, втілена (речовим або знаковим чином) у матеріальному середовищі думка перевтілюється на смысл (речі, події, тексту)” [7, с. 19]. “Смысл не є річчю, а є відношенням тотожності і відмінності, і тому його не можна зафіксувати ніякими приладами. Прекрасною і широко використовуваною аналогією смыслу є цінність” [7, с. 19].

На нашу думку, ці методологічно несхожі позиції поєднує те, що автори різних спеціалізацій ведуть пошук поєд-

нуючої, спільної, універсальної складової соціального життя, яка б надавала змісту людським відносинам і пояснювала властивості соціального.

Більш загальне уявлення про систему соціосемантичних зв'язків та комунікацій має соціальний філософ Л.Бляхер. Він розглядає ситуацію “розхитаної” соціальної системи перехідного стану як зручну задля того, аби вивчати смислову наповненість соціальних інтеракцій. При цьому індивідами діють найбільш активно задля наповнення смислових “клітинок” повсякденної взаємодії: “Де-структурована соціальна система, яка ще нещодавно забезпечувала стабільність інтеракції та сталість *механізмів смислоозначення*, перетворює життя людини на постійне балансування поміж ризиками, у ланцюг більш чи менш значущих особистісних катастроф. Людина вимушена діяти в ситуації, коли ані структура дії, ані її результат нічим не гарантовані. Задля того, аби осмислити, якось структурувати цю реальність, носію такої кризової свідомості необхідний деякий “зовнішній” проект майбутньої реальності, безвідносно до генези та аргументованості цього проекту”, – зазначає він [8, с. 4]. “Соціальний хаос є абсурдним не в силу іманентної відсутності смислів, а в силу їх трагічної неузгодженості, автономного дрейфу по неузгоджених траєкторіях. Такий соціальний стан – явище доволі рідкісне... Чи можлива дійсна рефлексія над хаотично дрейфуючими соціальними смислами? “ [8, с. 16]. Стосовно кризового стану суспільства як даності в науковому аналізі він зазначає: “...Доволі логічним виявляється положення, згідно з яким наявна соціальна реальність як самостійний феномен предметом науки про соціальну реальність не є. Її можна, в кращому разі, пояснити за допомогою минулого або майбутнього” [8, с. 5]. Криза за Л.Бляхером є однією з причин актуалізації “соціальних смислів” у науковій і повсякденній свідомості, а також “інструмент” історії [8, с. 9].

Попри всі хвилеподібні чи маятникові кризові коливання, соціальне життя, соціальна реальність являє со-

бою цілісну безперервну субстанцію, де з'являється, змінюється та зберігається інформація про різні аспекти цього життя. “Будь-яке висловлювання завжди має свого адресата і відповідне розуміння, якого автор мовленнєвого твору шукає і передбачає. Але, крім того адресата, автор висловлювання з більшим чи меншим усвідомленням передбачає вищого *нададресата*, абсолютно справедливе розуміння якого передбачається або у метафізичній даліні, або у далекому історичному часі. У різні епохи та за різного світовідчуття цей нададресат і його ідеально правильне відповідне розуміння набувають різних конкретних ідеологічних виражень” [9, с. 416].

Якщо під ідеологічними вираженнями мати на увазі специфіку певних культурно-історичних епох, постульовані нею цінності та ідеали, це твердження повторює ідею К. Мангейма: *автор* транслює власні цінності, подібні чи відмінні від принципів *media* його сучасників, і тим самим звертається до наступників, до нададресата, суб'єкта, який би розділив з автором, перейняв систему соціальних смислів, набутих і пережитих автором. У минулому столітті подібна проблематика (автор–текст–мова–адресат–значення–сенси) була відрефлексована різними науками, виокремлюючись у різні підходи.

Звертаючись до структуралістського бачення соціальної реальності, проблем тексту і дискурсу, не можна не відмітити, що вчені-лінгвісти та соціолінгвісти ведуть всебічне дослідження таких елементів соціальної реальності, як мова, текст, контекст – та їх зміст, а також – смислове наповнення – у доволі конкретний, детальний спосіб. При цьому більшість уваги приділяється вже наявним у тексті семантичним площинам і суб'єктові їх творення, із відповіддю на запитання “чому саме такий смисл автор помістив у свій твір?“, “в якому соціальному контексті утворився даний текст?“, говорячи про певні значущі в соціокультурному розумінні тексти. А не на запитання “чому саме такі сенси притаманні даному автору?“, “хто він є і яке місце займає у соціальній структурі?“,

“чому в даній соціальній ситуації утворився даний текст саме цим автором? “ та ін. Тобто для соціолога-дослідника залишається ще цілий спектр проблемних питань.

Беручи до уваги *мову* як систему символічних кодів, пов’язаних у довгий соціоісторичний ланцюг, можемо провести таку паралель: зі зміною соціальних контекстів, історичної ситуації, відбувається певна зміна як елементів мови, так і соціальних смислів (як “мови” іншого порядку). “У мові, як і будь-якому системно-структурному утворенні, зміни навіть в окремо взятому ... елементі структури призводять до певних зрушень усєї системи” [10]. А “окремі зрушення виявляються складовими більш загального цілісного процесу” [10]. У 60–70-х роках ХХ ст. предметом вивчення лінгвісти обрали дещо більше, ніж звичайний “конкретний” текст: спираючись на трансформативні зміни самої комунікації, вони змінили і предмет вивчення, яким постав *гіпертекст*. Тобто складна структурна єдність, що володіє “смісловою цілісністю” і є “частиною завершеної комунікації”.

Соціолінгвістичний аналіз надає нам певний поштовх для розробки нових понять у сфері смислового аналізу. Якщо брати до уваги, що *текст* – це мова в дії, а *дискурс* – це “мовлення, заглиблене в життя”, або “текст, узятий у подієвому аспекті”, то слід зазначити, що саме в дискурсі (у процесі мовлення, заглибленого в життя) можливі накладання одного тексту на інший, з’являються асоціативні комбінації, які здатні утворювати додатковий смисл, у результаті чого виникає семантичний ефект *інтертекстуальності*, що пов’язує тексти різних епох, мов, різних жанрів. Так ми бачимо ситуацію обміну соціальними смислами між спільнотами та/або поколіннями – саме завдяки інтертекстуальності, яка виявлена наукою вже в наш час, виробляються додаткові “плани” у смисловій комунікації індивідів, груп, спільнот. Поняття “гіпертекст” та “гіперсмисли” в даному випадку змальовують і конкретну ситуацію комунікативного дискурсу між суб’єктами одного покоління, і ситуацію міжчасового,

міжнаціонального та міжтематичного (міжжанрового) дискурсу.

У науковій думці вважається, що соціальні смисли ведуть походження з перших закріплених колективно уявлень про світ. Найдавніші свідчення цього – міфи та релігійні тексти, а також філософські трактати. У людській свідомості поступово починали оформлюватись певні смислові параметри взаємодії з соціумом, в якому вона існує, та з оточуючим світом узагалі. Міфологія, релігія і т.д. дають нам приклади фіксованих, “довершених” висот людської думки, поєднаної з фантазіями. Але нефіксована значущісна взаємодія між людьми відбувалась кожен день і у значно більшому обсязі. Так само і сьогоднішній арсенал людських досягнень почасти “потоне” у власному різноманітті й кількісних параметрах, і для майбутніх поколінь залишиться лише відлуння того “всього” (новітнього, корисного), що має місце, існує, відбувається сьогодні, незважаючи на значно розвинутіші комунікативні й інформаційні технології – зі збереження й обробки інформації.

Тобто, відносячи онтологію соціальних смислів до значущісної реальності, в якій взаємодіють індивіди, ми реєструємо таке вихідне положення: *соціальні смисли є невід’ємною складовою людської взаємодії, не лише міжіндивідної, а й предметної* і т.п. Соціальні смисли супроводжують людську дію, скеровують її, вони виникають і коригуються під час дії, а також актуалізуються та деактуалізуються в ній. Звісно, тут йдеться про не-свідоме спрямування діяльності соціальними смислами. Адже для чіткого усвідомлення всіх процесів і навіть власних дій людині потрібен неабиякий запас різного роду здібностей – від навичок аналітичного та критичного мислення до здорового глузду. Чим не кожен індивід відзначається і не завжди належним чином користується. Утім, це і не є обов’язковою умовою повсякденної людської взаємодії. А отже, *соціосемантична взаємодія* (її параметри) *виявляє себе за спеціального аналізу* або в таких

проявах, коли певні її аспекти стають явними і видимими учасникам чи спостерігачам взаємодії. Загалом, для вивчення соціальних смислів потрібно: мати їх в артикульованому вигляді (висловлені смисли учасників досліджуваних соціальних груп), переконатись у тому, що досліджувані смисли – не одиничні, а повторювані (колективні, групові), вони є результатом певного осмисленого процесу взаємодії з об'єктами соціальної реальності (а не суто рефлексорною реакцією).

Отже, незважаючи на наявну “інтегрованість” нашого ключового поняття в суспільно-наукове знання різних галузей, ми приписуємо йому суто соціологічний зміст, який відзначається відтінками-прив'язками до інших галузей наукового знання. Сутність основного поняття смислової рефлексії – “соціальні смисли”, у тому, що вони є продуктом і передумовою саме “соціальної” взаємодії, адже формуються на основі цінностей, вироблених певною спільнотою, і потребують доволі високого рівня (колективної) свідомості, тобто їх виникнення стало можливим тільки після того, як людство досягло достатньої інтелектуальної зрілості, сформувалась духовна культура (ментальна оболонка) над їх фізичним простором.

“Соціальний смисл” – це рефлексивне та дорефлексивне поняття про суб'єктивну соціальну реальність, яке формується на основі соціального досвіду та об'єктивується у процесі людської інтеракції. Соціальні смисли становлять зміст людської свідомості, наслідуються та поповнюються не лише завдяки власному досвіду індивіда, а й за допомогою переймання чужого досвіду – через комунікацію (співпереживання, співчуття, взаєморозуміння і т.д.).

Дане поняття, хоча і володіє, на наш погляд, низкою найважливіших функцій як епістемологічного, так і гносеологічного призначення, досі не набуло концептуальної вираженості. Аналіз соціологічних і дотичних підходів, у категоріально-понятійному апараті котрих присутні поняття, близькі за змістом до “соціального смислу”, дає нам цілий спектр його смислових варіацій:

- *principia media* (“усереднені принципи”) у соціології мислення (К.Мангейм);
- *смисли* – у символічному інтеракціонізмі (Дж.Мід);
- *соціальні смисли* в соціальній антропології (Б.Малиновський, М.Дуглас), у теорії соціального простору П.Бурдьє, у соціально-історичному дослідженні радянської освіти О.Буряка;
- *суб’єктивний смисл* та *об’єктивний смисл* у розуміючій соціології М.Вебера, феноменології А.Шюца;
- *спільні смисли*, через які досягається розуміння – у герменевтиці (Х.-Г.Гадамер, М.Хайдегер);
- *структура суб’єктивного досвіду* в соціально-психологічному підході (О.Артем’єва);
- *смислопродукування* в дослідженнях українського вченого Ю.Романенка;
- *“сенс”, смисл, суб’єктивний зміст* – в українського соціолога В.Бурлачука;
- *смисли, смислові зв’язки, ментальні образи* в соціофілософській антропології Р.Додонова;
- *“універсальний екзистенційно-смисловий код”* та система інших кодів у соціолінгвістиці Г.Дьяченка;
- *смислові блоки та соціальна пам’ять* у теорії соціальної комунікації (О.Соколов) та ін.

Це далеко не повний перелік того, що нам вдалося зафіксувати. Загалом, соціологічний інтерес до смислової рефлексії поступово зростає, починаючи з 1920-х років – у період “зрілої теоретико-методологічної класики”. Ускладнюється структура соціального світу, і, відповідаючи новим викликам часу, соціальна теорія розширює сферу свого впливу. Смислова рефлексія як перспективний напрям соціогуманітарного пізнання усталює свої позиції, і особливо – в соціології.

Смислова реальність тим більше привертає увагу вчених різних галузей знання, чим глибше стає соціальна криза того чи іншого суспільства, і продовжується явище аномії – як результат тривалого порушення функціонування соціосмислової ментальної оболонки соціуму.

Незаперечним є той факт, що соціосемантична реальність потребує компетентного наукового, насамперед соціологічного втручання, а накопичені соціальною теорією знання з її приводу – не лише *екстенсивних*, а й *інтенсивних* перетворень.

Література

1. Митрошенков О.А. Политическая эпистемология : уч. пос. / О.Митрошенков. – М. : Изд-во РАГС, 2004. – 147 с.
2. Глуценко Ю.В. Реконструкция образов социальности как продукт социологической концептуализации / Ю.Глуценко // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. праць у 2-х т. – Харків, 2006. – Т.1. – С.31–33.
3. Артемьева Е.Ю. Природа элементов семантического слоя субъективного опыта / Е.Артемьева // Деятельностный подход в психологии. – М., 1990. – 180 с.
4. Касавин И.Т. Ситуационные исследования и специальный эпистемологический статус социальной философии / И.Касавин // Социемы. – №8 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www2.usu.ru/soc_phil/rus/texts/sociemy/8/kasavin.html
5. Семантика и социальная психология / ред. проф. А.А.Брудный, Э.Д.Шукуров. – Фрунзе : ИЛИМ, 1976. – 154 с.
6. Мангейм К. Диагноз нашего времени / К.Мангейм : [пер. с нем. и англ.]. – М. : Юрист, 1994 – 700 с.
7. Васильев С.А. Синтез смысла при создании и понимании текста: Филос. пробл. / С.Васильев [отв. ред. М.В.Попович]. – К. : Наук. думка, 1988. – 240 с. – (АН УССР, Ин-т философии).
8. Бляхер Л.Е. Нестабильные социальные состояния / Л.Бляхер. – М. : РОССПЭН, 2005. – 208 с.
9. Бахтін М. Проблема тексту у лінгвістиці, філології та інших гуманітарних науках / М.Бахтін // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. [ред. М.Зубрицької]. – Львів, 2001. – 832 с.
10. Липатов А.Т. Интертекст в составе дискурса / А.Липатов // II Международные Бодуэновские чтения: Казанская лингвистическая школа: традиции и современность (Казань, 11–13 декабря 2003 г.): Труды и материалы: В 2 т. [под общ. ред. К.Р.Галиуллина, Г.А.Николаева]. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 2003. – Т. 1. – С.54–58.

УДК 316.42

А.Малюк,
кандидат социологических наук

ПРОТИВОРЕЧИЯ И СУЩНОСТЬ НЕОЛИБЕРАЛЬНОЙ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Статья посвящена анализу причин, характера, сущности и траектории развития процесса неолиберальной глобализации. Последняя рассматривается как классовый проект восстановления власти транснациональной капиталистической олигархии в условиях структурного кризиса капитализма.

Keywords: globalization, neoliberalism, globalism, capitalism, social transformation.

Ключові слова: глобалізація, неолібералізм, глобалізм, капіталізм, соціальна трансформація.

Ключевые слова: глобализация, неолиберализм, глобализм, капитализм, социальная трансформация.

Положение дел в современном мире определяется двумя взаимосвязанными процессами. С одной стороны, произошло разрушение мировой социалистической системы и включение бывшего социалистического мира в капиталистическую мир-систему. Как следствие в этой части земного шара установился капитализм периферийного типа. Этот тип капитализма многие называют “диким капитализмом”, тщетно надеясь, что когда-нибудь детские болезни капиталистического роста будут преодолены и на смену дикому придет настоящий, “цивилизованный” капитализм.

К тому же на рубеже 1970-х годов произошло наложение двух кризисов: структурного кризиса капитализма и кризиса гегемонии США. И то и другое было связано с исчерпанием возможностей предшествующей модели капиталистического развития (фордистско-кейнсианского режима

накопления капитала), не обеспечивающей в новых условиях возможности расширенного экономического воспроизводства капиталистической экономики. Столкнувшись с ситуацией кризиса, правящие классы капиталистического общества, прежде всего Соединенных Штатов, попытались найти выход из нее с помощью реализации проекта неолиберальной глобализации. Гибель социализма создавала необходимые предпосылки и открывала широкие возможности для этого.

Вообще неолиберализм, используя выражение известного финансового спекулянта Дж. Сороса, можно в первом приближении охарактеризовать как «рыночный фундаментализм». В определенном смысле – это возрождение доктрины экономического либерализма, проповедующей необходимость освобождения рынка из-под контроля государства для достижения наибольшей экономической эффективности. В теории неолиберализм придерживается следующих принципов:

1) государство должно сократить до минимума вмешательство в экономическую и общественную жизнь;

2) рынки, особенно финансовый и рабочей силы, должны быть дерегулированы, для того чтобы высвободить творческую энергию частной инициативы;

3) наилучший стимул торговли и инвестиций – это устранение границ и барьеров, препятствующих полной мобильности труда, капитала, товаров и услуг.

Как утверждают адепты неолиберализма, осуществление этих принципов привело к возникновению нового явления, т.е. экономической глобализации, которая будто бы порождает невиданный экономический рост и связанный с ним социальный прогресс. Нам говорят, что впервые в истории государство утрачивает власть и заменяется властью мирового рынка, основным элементом которого выступают ТНК как основные единицы экономической деятельности в современном мире. Естественным дополнением возникающей глобальной рыночной экономики должна стать система глобального правления, которой государства должны уступить, по крайней мере, часть своего суве-

ренитета. В этом дискурсе неолиберальная глобализация представляется как безусловное благо.

Проблема неолиберализма как идейно-политической доктрины заключается в том, что ее обещания резко расходятся с результатами ее практического воплощения в жизнь. Иными словами, мы имеем дело с противоречием между декларацией принципов и реальной практикой неолиберализма. Прежде всего это относится к противоречию между обещанием экономического роста в результате осуществления неолиберального курса и реальным отсутствием и даже замедлением такового во всех странах, где проводился неолиберальный эксперимент.

Относительно противоречия между неолиберальной догматикой и реальной практикой неолиберализма необходимо отметить следующее. Идея свободного рынка, не ограниченного вмешательством регулирующей руки государства, занимает центральное место в риторике адептов неолиберализма. Однако неолиберальные силы везде, где они приходили к власти, не только не ослабляли, но даже усиливали государственное вмешательство в экономические процессы, меняя, однако, его характер и направленность. В некоторых отношениях, особенно в сфере финансовой политики, власть государственных институтов возрастала.

В затронутых неолиберальной волной странах именно государства были инструментом и агентами навязывания обществу неолиберального порядка. Именно сильное государство, способное подавить рабочее движение и подорвать влияние профсоюзов, а также контролировать объем денежной массы (монетаристская политика) является ключевым элементом реализации неолиберальных программ. Классическим примером могут служить США и другие страны ОЭСР. Неолиберальный курс, проводимый администрациями президентов от Рейгана до Буша-младшего, отнюдь не привел ни к снижению регулирования экономики, ни к сокращению государственных расходов. Наоборот, они возросли за последние 30 лет и финансировались за счет роста дефицита федерального бюджета.

Изменения претерпел только их характер: сокращались социальные расходы и возрастал военный бюджет. Таким образом, в то время как в идеологии и риторике неолиберализм призывает к воплощению в жизнь утопии свободных рынков, на практике он приводит к резкому усилению насильственных дисциплинарных форм государственного вмешательства с целью насаждения оптимальных условий для деятельности, ориентированной на извлечение прибыли. Поэтому его можно охарактеризовать как «управляемую маркетизацию».

То же можно сказать и о налоговой политике. Неолибералы выступают за снижение налогового пресса. Реальная же практика такова, что антиналоговые меры, сокращая налоги на прибыли корпораций, доходы и богатство 20% населения с наивысшими доходами, одновременно увеличивали налоговое бремя, возлагаемое на остальное население. Аналогичную ситуацию можно наблюдать и в сфере мировой торговли. В теории неолибералы выступают за свободу торговли и экономику, открытую свободному движению капитала товаров и услуг. На практике государства ядра мир-системы проводят жесткую протекционистскую политику. Это стало причиной конфликта в рамках ВТО, возникшего между Группой 22-х – группой развивающихся стран, возглавляемых Бразилией и Китаем, – и индустриально-развитыми странами, в результате чего деятельность этой организации в настоящее время в значительной мере оказалась затрудненной.

В мировом масштабе, как отмечают французские исследователи Ж.Дюмени и Д.Леви, квазигосударственную роль в навязывании неолиберализма всей планете играли институты, подобные Международному валютному фонду (МВФ). По их мнению, повсюду в мире неолиберальная дисциплина навязывалась рабочим и менеджменту (в который они включают и инженерно-технических работников) на благо и к выгоде владельцев акций, и точно также рост процентных ставок осуществлялся в интересах кредиторов, т.е. финансовой элиты [1].

Таким образом, неолибералы изменили цели и характер государственного вмешательства в интересах правящих классов, но отнюдь не пытались реализовать концепции государства – ночного сторожа.

Поэтому для того, чтобы подчеркнуть несхожесть идеологии и практики неолиберализма целесообразно установить различия между догматическим и реальным неолиберализмом. Догматический неолиберализм обещает экономический рост и процветание для каждого, по мере того как прилив глобализации поднимет все лодки и произойдет просачивание благ сверху вниз. Реальный неолиберализм означает откачивание благ снизу вверх. СМИ постоянно говорят о рыночных реформах как о средстве достижения экономического успеха, в реальности неолиберализм не обеспечивает экономического роста. Во всяком случае неолиберальный этап развития мировой капиталистической экономики характеризуется более медленными темпами роста, чем предшествующий период “славного тридцатилетия” и даже период 1970-х гг.

Неолиберальные меры нацелены на стабилизацию экономического и социального положения, но вместо этого порождают хроническую нестабильность, примером чему может служить социально-экономическое положение в Латинской Америке, Восточной Азии и Восточной Европе. Неолиберализм прославляет достоинства конкуренции, но в реальности в результате его практического осуществления происходит усиление монополистической власти ТНК. И при этом правящие круги по-прежнему считают, что неолиберализму нет альтернативы. Очевидно, такая приверженность нуждается в объяснении. Поразительная верность правящих элит неолиберальному курсу, при том, что ни одна из его декларируемых целей не была достигнута, позволяет предположить, что подлинные цели неолиберального проекта не имеют ничего общего с заявленными. Каков же тогда действительный смысл реального неолиберализма?

Чтобы ответить на этот вопрос необходимо проследить развитие мировой капиталистической системы в после-

военный период. С этой точки зрения неолиберализм представляет собой решительный разрыв с предыдущей конфигурацией капитализма, доминировавшей в капиталистической мир-системе в период “золотого века капитализма” 1945–1973 гг. В странах ядра она воплотилась в так называемом кейнсианском компромиссе, а на полупериферии и периферии КМЭ – в политику национального развития или догоняющей модернизации. В этот период правящие классы ведущих империалистических держав были вынуждены под давлением массового рабочего движения и идеологического вызова со стороны Советского Союза прибегнуть к реформистской стратегии, следствием которой было возникновение государства всеобщего благосостояния, характеризовавшегося введением социального законодательства, созданием системы социальной защиты, обеспечением занятости, признанием прав профсоюзов, определенной направленностью государственного регулирования экономики (кейнсианское управление спросом и т.д.), ограничивающего свободу действий финансовых элит (концентрацию в их руках власти и богатства по сравнению со временем, предшествовавшим Великой депрессии 1929–1933 гг.) и устанавливающего контроль над движением капитала. Этот компромисс между капиталом и трудом лежал в основе создания в развитых капиталистических странах “общества массового потребления” и “среднего класса”.

На разрушение социальной конфигурации, воплощенной в кейнсианском компромиссе, и была направлена неолиберальная глобализация. Ключевым элементом неолиберального поворота стал структурный кризис, с которым капиталистическая мир-экономика столкнулась на рубеже 1970-х гг. Этап кризиса характеризовался резким замедлением темпов экономического роста, увеличением безработицы, падением уровня жизни основной массы населения, упадком прибыльности предприятий сферы материального производства и бегством капиталов из производственного сектора экономики в сферу спекулятивной финансовой активности, резким усилением фи-

нансового капитала и, что весьма важно, понижением нормы прибыли.

По данным американского экономиста Фреда Моусли, норма прибыли в США упала с 22% в конце 1940-х годов до 12% в середине 1970-х годов, т.е. почти на 50% [2–4]. Сходные данные приводят также Ж.Дюмени и Д.Леви, отмечая падение нормы прибыли на протяжении 1960–1980-х годов с 22 до 14% [5; 6]. Кейнсианские меры антициклического регулирования оказались неспособными выправить ситуацию, что открыло дорогу к возврату к монетаристской ортодоксии в новой форме и контексте.

Капиталистические элиты ответили на снижение глобальной нормы прибыли сломом социальных ограничений свободы действий капитала, дерегулированием финансовых рынков и развитием финансовых спекуляций, реорганизацией капиталистического производства и более интенсивным развитием глобальной системы производства с использованием информационных технологий, демонтажом “государства всеобщего благосостояния” и настоящей классовой войной, наступлением на жизненный уровень трудящихся, как в государствах ядра, так и в периферии, усилением агрессивного давления империалистических государств на периферию мир-системы. В общем, системой политических и экономических мер, направленных на обеспечение максимального извлечения прибыли в условиях кризиса накопления капитала, т.е. тем, что сегодня называется неолиберализмом.

Хотя неолиберальная контрреволюция непосредственным образом связана с приходом к власти в государствах ядра правоконсервативных сил, представленных в то время кабинетом М.Тэтчер в Великобритании, администрацией Р.Рейгана в США, правительством Г.Коля в ФРГ, с экономической точки зрения наиболее значительным событием после слома Бреттон-Вудской системы, отказа от золотовалютного стандарта и перехода к системе плавающих курсов и постепенного дерегулирования международной финансовой системы стало инициированное главой Федеральной резервной системы США П.Волкером радикаль-

ное изменение финансовой политики, получившее название “переворот 1979 г.” [7]. Суть новой финансовой политики заключалась в резком увеличении процентных ставок, предпринятом для ограничения предложения доллара в качестве меры борьбы с инфляцией, а также для привлечения капитала в США. Как отмечает Дж.Арриги, переход к строгой рестриктивной финансовой политике с целью поддержки “твердых денег”, предпринятый П.Волкером в последние годы правления администрации президента Дж.Картера, положило начало отказу при Р.Рейгане от идеологии и практики “нового курса” (т.е. отказу от социального реформизма и политики социального компромисса), которому США следовали с 1930-х годов. В то время как “новый курс” и его глобализация при Ф.Рузвельте и Г.Трумэне основывались на передаче контроля над сложными финансами из рук частных финансовых корпораций в руки государства, отказ Рейгана от “нового курса” вновь ставил частные сложные финансы на командные высоты глобальной экономики [8; 9].

Это возрождение, как уже сказано, началось в 1970-е годы под влиянием кризиса перенакопления и было связано с крахом Бреттон-Вудской финансовой системы, но в полной мере оно проявилось только в 1980-е годы под влиянием поворота в финансовой политике США, инициированного П.Волкером и доведенного до логического конца администрацией Рейгана. Последовавшее за дефляционными маневрами П.Волкера дерегулирование финансовых и других рынков создало в США самые благоприятные условия для финансовых спекуляций.

Результатом этой политики, проводившейся в интересах крупного финансового капитала, искавшего новые методы для увеличения прибыли, было вступление мир-экономики в фазу финансовой экспансии, когда главным источником максимальных прибылей становится не производственный, а финансовый сектор экономики [9]. Установление режима высоких процентных ставок и расцвет финансовых спекуляций, последовавший за изменением финансовой политики в стране, являющейся центром

мировой финансовой системы, усугубило последствия экономического кризиса и вызвало новое ухудшение положения производственного сектора в ядре и кризис задолженности на периферии мир-системы. Промышленный капитал отреагировал на это более интенсивной и радикальной реорганизацией производства. Именно в этом состоит причина возникновения так называемой глобализации производства и ряда коренных изменений в производстве, связанных с развитием информационных технологий.

Столкнувшись с понижением нормы прибыли, капитал отреагировал стремлением к повышению производительности и интенсивности труда и введением технологий, снижающих издержки производства, в сочетании с методами “оптимизации персонала” (*downsizing*). Последние на практике сводились к увольнению 10–20% работников предприятий и перекладыванию их работы на оставшихся работников, повышая при этом интенсивность их труда. Кроме того, отрасли промышленности, испытавшие значительное снижение прибылей, прибегли к разделению объединенных в рамках крупных предприятий фордистского типа производственных процессов и перенесением части их из зоны ядра в полупериферийные развивающиеся страны, для того чтобы использовать преимущества более дешевой рабочей силы [4; 8; 10]. Теперь компоненты различных видов товаров – от компьютеров до автомобилей производятся и собираются в различных странах. Производственные процессы, осуществлявшиеся на одном предприятии, рассеяны по всему миру.

В конечном итоге значение происшедшей трансформации заключалась в том, что одна из фракций правящего класса – финансовая элита восстановила контроль над системой, навязывая ей свои правила и нормы. В результате правящие классы предприняли попытку отбросить социальный компромисс и отказаться от обязательств, налагаемых на них государством всеобщего благосостояния. Окончательное превращение неолиберализма в доминирующую модель глобального развития, зафиксированную в так называемом Вашингтонском консенсусе, связано с разрушением мировой системы социализма.

С этого момента неолиберальная глобализация полностью обнажила свою суть, представ как реванш привилегированного меньшинства капиталистической мир-системы, мятеж транснациональной финансовой элиты против ограничений, наложенных на нее социальными структурами кейнсианского “государства всеобщего благосостояния”. Он представляет собой попытку разорвать сложившийся в странах ядра социально-политический компромисс, за который правящим и господствующим группам пришлось заплатить частичной демократизацией системы, проведением реформистского курса и подачкой в виде так называемого социального государства. Именно в сломе всех ограничений и еще большей концентрации власти и богатства в руках финансовой элиты заключается действительный смысл неолиберализма как откровенно классового проекта.

Выражаясь предельно просто, реальный неолиберализм – это проект восстановления классовой власти наиболее богатых и привилегированных слоев правящих классов капиталистического общества. Неолиберальная глобализация означает для транснациональной капиталистической олигархии возможность освободиться от какой-либо социальной ответственности, отбросить все социальные обязательства и превратить все мировое социально-экономическое пространство в объект неограниченной безжалостной эксплуатации. Важнейшей составляющей неолиберальной глобализации является подрыв и устранение сил (государств и социальных движений), оспаривающих и способных противостоять реализации проекта неолиберального глобализма.

Освобождающийся от ограничений структур социально-классового компромисса капитал получил возможность направить всю энергию на выкачивание ресурсов из эксплуатации живого труда по всему миру в процессе реального производства, направлять их в краткосрочные финансовые спекулятивные сделки и усиливать контроль над всей экономикой посредством использования финансовых механизмов.

Ухудшение условий капиталистического накопления объясняет, почему капитал все сильнее пытается преодолеть понижение нормы прибыли посредством финансовых операций, все в большей степени оторванных от самого процесса производства. С этого момента финансовый капитал, ускользая от контроля со стороны социального государства, освобождался также и от связи с реальной производительной экономикой. Вместо осуществления инвестиций в реальное производство капитал перемещается в мировом экономическом пространстве в поисках наиболее выгодных спекулятивных возможностей.

Цифры, характеризующие колоссальное превышение стоимости торговли иностранной валютой над стоимостью мировой торговли товарами и услугами, гигантское накопление финансовых ресурсов в руках финансовых институтов типа пенсионных и взаимных фондов, взрывной рост фондовых рынков характеризуют масштабы и роль стратегии увеличения капитала посредством чисто кредитно-денежных манипуляций и сделок.

Однако в конечном итоге неолиберализм не достигает и этих действительных целей перераспределения общественного богатства в пользу транснационального монополистического капитала и восстановления прибыльности бизнеса. Неолиберальный откат в социально-экономической политике в течение двух последних десятилетий, конечно, привел к росту прибылей. Однако, несмотря на все усилия в середине 1990-х годов, норма прибыли увеличилась с 12 до 16%, т.е. восстановила только 40% снижения. Несмотря на промышленный подъем и общее снижение реальной заработной платы в США, норма прибыли все еще на 25–30% ниже своего послевоенного пика [2–4].

Комментируя эти изменения в динамике нормы прибыли, И.Валлерстайн отметил, что сторонники неолиберализма добились определенных успехов, но они преуспели лишь в том, что немного снизили издержки, оказывающие давление на накопление капитала, а не вернули их на уровень двадцати–тридцатилетней давности. Однако грядет новая волна роста издержек [11]. Именно неспособ-

ность обеспечить накопление капитала посредством расширенного воспроизводства на устойчивом базисе – одна из причин того, что неолиберализм и дальше будет основываться на той модели накопления, которую Д. Харви назвал изымающим или обездоливающим накоплением (*accumulation by dispossession*) [12]. И при этом, не решив задачи восстановления условий накопления капитала, неолиберализм вверг мир в серьезный финансовый экономический кризис – первую Великую депрессию XXI в.

Таким образом, реальный неолиберализм, по всей видимости, правильно определить как политическую стратегию, нацеленную на расширение возможностей капиталистического класса осуществлять безграничное накопление капитала, опираясь на использование силы государственного аппарата, находящегося под контролем представителей финансовой элиты. Неолиберальная глобализация представляет собой попытку создания такого планетарного социального и политико-экономического режима, в котором будет восстановлена власть фракции наиболее богатых собственников капитала – финансовой элиты и обеспечена в ее интересах неограниченная свобода движения мобильного капитала в поисках максимальной прибыли и устранены все структурные ограничения и препятствия его деятельности.

Неолиберализм означает подчинение всех сторон жизни общества дисциплине рынка или, точнее говоря, дисциплине логики максимизации прибыли.

Растущая коммодификация и распространение приоритетности мотива получения прибыли на все новые сферы общественной жизни – это цель и важнейший результат осуществления неолиберального курса, что позволяет рассматривать неолиберализм как наиболее агрессивную форму капитализма. При этом государство, сохраняя регуляторные и репрессивные функции, устраняется от заботы о развитии системы социальной защиты, а населению предоставляется возможность самостоятельно обеспечить условия собственного социально-экономического воспроизводства. Неолиберализм по своей сути – это реализация

социал-дарвинистской программы для восстановления общих мироэкономических условий накопления капитала и классовой власти высших фракций капитала. По мере разоблачения неолиберализма как провалившегося утопического проекта, все более прочным будет становиться фундамент подъема антикапиталистических массовых движений, выдвигающих эгалитарные политические требования.

Литература

1. Dumenil G. The Economics of U.S. Imperialism at the Turn of the 21th Century / G.Dumenil, D.Levy // Review of International Political Economy. – 2004. – Vol. 11. – № 4. – P. 657–676.
2. Mosley F. The Rate of Profit and the Future of Capitalism / F.Mosley // Review of Radical Political Economics. – 1998. – Vol. 29. – № 4. – P. 23–41.
3. Mosley F. The United States Economy at the Turn of the Century: Entering a New Era of Prosperity / F.Mosley // Capital and Class. – 1999. – №67. – P. 25–45.
4. Mosley F. Marxian Crisis Theory and the Postwar U.S. Economy. [Электронный ресурс] / F.Mosley – Режим доступа : http://www.mtholyoke.edu/~fmoseley/working_papers/pwcrisis.pdf
5. Dumenil G., Levy D. The Neoliberal (Counter-)Revolution / G.Dumenil, D.Levy // Saad-Filho A., Johnson D.(editors). Neoliberalism. A Critical Reader. – London : Pluto Press, 2005. – P. 9–19.
6. Dumenil G. Neo-liberal Dynamics: Toward a New Phase. [Электронный ресурс] / G.Dumenil, D.Levy. – Режим доступа : www.jourdan.ens.fr/levy/dle2004c.htm.
7. Dumenil G. Neoliberalism: The Crime and the Beneficiary / G.Dumenil, D.Levy // Review. – 2002. – Vol. 25. – № 4. – P. 393–400.
8. Arrighi G. The Long Twentieth Century / G.Arrighi. – London : Verso, 1994. – 400 p.
9. Arrighi G. Global Market / G. Arrighi // Journal of World-Systems Research. – 1999. – Vol.5. – №2. – P. 217– 251.
10. Wallerstein I. Globalization or the Age of Transition? A Long-Term View of the Trajectory of the World-System / I.Wallerstein // International Sociology. – 2000. – Vol.15. – №2. – P. 249–265.
11. Валлерстайн И. Система переживает коллапс / И.Валлерстайн // Эксперт. – 2001. – № 28. – 23 июля. – С.16–19.
12. Harvey D. A Brief History of Neoliberalism / D.Harvey. – Oxford : Oxford University Press, 2005. – 247 p.

УДК 316.4.05

*В.Резнік,
доктор соціологічних наук*

ФЕНОМЕН ЛЕГІТИМАЦІЇ ЯК ПРЕДМЕТ ТЕОРІЇ КОМУНІКАТИВНОЇ ДІЇ Ю.ГАБЕРМАСА

Стаття присвячена аналізу теоретичних та методологічних аспектів дослідження феномену легітимації в контексті теорії комунікативної дії Юргена Габермаса. Автор звертає увагу на роль мовлення в комунікативному механізмі соціальної легітимації.

Keywords: *legitimation, legitimacy, system, procedure, evolution.*

Ключові слова: *легітимація, легітимність, система, процедура, еволюція.*

Ключевые слова: *легитимация, легитимность, система, процедура, эволюция.*

Сучасне українське суспільство зазнало докорінної зміни соціального устрою внаслідок реінституціалізації приватної власності. Серед виявів соціальної природи приватної власності – розшарування суспільства на різні верстви залежно від міри привласнення різноманітних життєвих засобів, передусім чинників виробництва. Задля збереження цілісності та впорядкованості суспільства зазначена його соціальна диференціація має врівноважуватися відповідною інтеграцією. Однією з передумов такої інтеграції є легітимація приватної власності, тобто соціальне визнання її. Втім, попри неабияку суспільну та пізнавальну значущість соціально-інтегративних рис легітимності та легітимації приватної власності, вони не виокремилися у повноцінну предметну царину соціологічних досліджень. Таким чином, проблемну ситуацію можна визначити як суперечність між, з одного боку, суспільною

і науковою значущістю вивчення легітимації приватної власності в сучасному українському суспільстві з огляду на ризики його дестабілізації внаслідок стрімкої й докорінної реструктуризації у перебігу приватизації, з другого – дефіцитом теоретичного й емпіричного знання про природу та особливості зазначеної легітимації. Отже, передусім потрібно з'ясувати стан та спрямованість розвитку змісту поняття (концепту) “легітимація приватної власності” у межах соціологічної теорії. Легітимація та приватна власність досліджені переважно відокремлено одне від одного, тоді як ступінь теоретичної розробленості проблематики легітимації приватної власності у соціології відносно невисокий. Попри одночасну наявність пізнавальної потреби та достатніх теоретичних підвалин у межах соціології, зміст поняття легітимації приватної власності фактично залишається невизначеним. Отже, *наукова проблема* зводиться до питань, якими є пізнавальна функція та структура концепту легітимації приватної власності у межах соціологічної теорії. Тобто належить визначити пізнавальне значення, місце і роль цього концепту в теоретичній соціології, а також його складові та зв'язки між ними. Досягнення цієї загальної мети передбачає розв'язання одного локального завдання – з'ясування особливостей тлумачень феномена легітимації у межах теорії комунікативної дії Ю.Габермаса.

У межах зазначеної теорії явище легітимації концептуально пов'язане із комунікацією та мовою як засобом останньої. Загалом вихідною та основоположною передумовою цієї теорії є визнання комунікації та мови підвалинами існування суспільства. Мова постає як своєрідний метаінститут суспільства, на підвалинах якого у перебігу комунікації розвиваються інші соціальні інститути та легітимні інституційні порядки. Взаємодія соціальних суб'єктів у межах останніх розглядається як впорядкована згідно зі структурами мовлення. Габермас виокремлює два варіанти мовленнєвої інтеракції — комунікативну і стратегічну дії [1]. Ці варіанти відмінні за низкою характеристик (*табл. 1*).

Таблиця 1

Характеристики комунікативної та стратегічної дій як варіантів мовленнєвої інтеракції (за Ю.Габермасом)

<i>Характеристики</i>	<i>Комунікативна дія</i>	<i>Стратегічна дія</i>
Прагнення суб'єкта	Порозуміння щодо чогось у світі з іншою особою	Досягнення власної мети як спричинення чогось у світі
Позиція суб'єкта	Перформативна позиція мовця	Об'єктивувальна позиція дієвця
Функція мови	Джерело соціальної інтеграції	Медіум передавання інформації
Чинник координації діяльності	Раціонально обгрунтоване мовне взаєморозуміння, що мотивує спільні переконання	Односторонній цілеспрямований вплив на ситуацію або інших, що спонукає їх до поведінки
Засоби	Аргументація як спосіб непримусового пошуку згоди та творення консенсусу	Заохочення, погрози, навіювання, введення в оману, образа (зневажання), залякування

Габермас переконаний у плідності застосовності в соціальних науках насамперед поняття комунікативної дії: зокрема, в соціології завдяки цьому поняттю можна з'ясувати, як може існувати соціальний лад. За комунікативної дії дієвці застосовують інтерсуб'єктивно прийняті нормативні структури обмеження мови для:

1) виходу з еґоцентричної позиції цілераціонального спрямування на власний результат;

2) співвіднесення себе з критерієм раціональності, спрямованої на взаєморозуміння.

На думку Габермаса, саме зазначені “надсуб'єктивні структури мови спонукають до того, щоб дати відповідь на питання, як уможлиблюється соціальний лад...” [1, с. 304]. Натомість він вважає непереконливими аналогічні спроби із застосуванням поняття стратегічної дії, оскільки:

1) встановлення стабільного ладу в цьому випадку пояснюється через інтеракційні зв'язки, що виникають із взаєм-

ного впливу одне на одне дієвців, зорієнтованих суто на власний результат;

2) утворення норм із надсуб'єктивною зобов'язувальною значущістю виводиться із становища інтересів та індивідуальної калькуляції користі дієвців, які незалежно один від одного приймають цілераціональні рішення і взаємодіють на випадкових підставах.

Таким чином, утворення соціального ладу розглядається як процес досягнення консенсусу на засадах, що мають подобу надсуб'єктивних структур мови. Оскільки у перебігу комунікативної дії можливе неприйняття дієвцями спільних вимог значущості, то підсумками такого непорозуміння можуть бути: а) прості спроби налагодження згоди, уникання та зволікання із розв'язанням суперечок із приводу значень, через що зменшується підґрунтя спільних переконань; б) намагання розв'язати суперечки із приводу значень і розширити підґрунтя спільних переконань через перехід до комунікації у форматі дискурсу, що призводить до непевних наслідків і проблематичних результатів (природу дискурсу буде детально розглянуто нижче); в) розрив комунікації; г) перетворення комунікації на стратегічну дію. Водночас, як стверджує Габермас, ці ризики непорозуміння поглинаються широким засадничим консенсусом, що його забезпечує життєвий світ, у який занурена комунікативна дія. Тобто поняття комунікативної дії доповнюється концептом життєвого світу, що позначає сукупність заздалегідь схвалених взірців тлумачень, лояльностей та вмінь. Ідеться про те, що мовець або дієвець постають як носії певної традиції, представники певної групи та об'єкти відповідної соціалізації. Накопичений культурний, соціальний та особистий досвід надає їм додаткових можливостей для пошуку порозуміння у перебігу комунікації. Відтак, суспільство загалом (у широкому розумінні) розглядається як: 1) символічно структурований життєвий світ; 2) утворене та відтворюване лише через комунікативну дію. Тобто відтворення життєвого світу ґрунтується на внесках комунікативної дії, котра, своєю чергою, залежить від його ресурсів. Таке відтворен-

ня значною мірою забезпечують учасники комунікації завдяки їхній здатності до тлумачення. Згода і незгода у перебігу повсякденної практики комунікації за умов сучасного суспільства (Модерну) постають здебільшого як наслідки кооперативно здійснюваного процесу тлумачення, а не звернення до нормативно-приписаного погодження.

Життєвий світ як ресурс комунікації розчленовується згідно із пропозиційною, іллокутивною* та інтенційною складовими мовленневих дій відповідно на культуру, суспільство та особистість. Під культурою тут розуміється сукупність інтелектуальних знарядь, що уможливають отримання дієвцями консенсуально прийнятних тлумачень за умови досягнення порозуміння про що-небудь у світі. Суспільство (у вузькому значенні) як складник життєвого світу в цьому випадку концептуально пов'язується із явищем легітимності: його визначено як “легітимні порядки, завдяки яким ті, хто комунікативно діє, тобто вступає в міжперсональні зв'язки, черпають солідарну підтримку, яка ґрунтується на їх груповій приналежності” [4, с. 335]. Іншими словами, легітимна впорядкованість дає можливість учасникам комунікації врегульовувати свою належність до певних соціальних груп і забезпечувати спільність. Третій складник у тріаді життєвого світу – особистість – визначено як набуті дієвцем компетенції, які він виконує і водночас спроможний підтримувати на належному рівні. Набуття, виконання та підтримання цих компетенцій ґрунтуються на здатності до мовлення і дії. Зазначені компетенції є передумовами утвердження власної ідентичності дієвця, його участі у контекстуально зумовлених процесах взаєморозуміння та постійно мінливих інтеракціях.

Водночас, розглянуті складові життєвого світу мають своїм джерелом комунікацію: у перебігу комунікативних дій унаслідок усталення досягнутого взаємопорозуміння

---

* За Габермасом, іллокутив – мовленневий акт, завдяки якому мовець досягає порозуміння щодо чогось зі слухачем [1, с. 324].

постають культурні взірці, через напрацювання координації дій – легітимні порядки, а внаслідок усупільнення людини – структури особистості. Завдяки внескам комунікативної дії уможлиблюється не лише утворення, а й існування та відтворення згаданих вище структурних ядер життєвого світу. Як запевняє Габермас, культурне відтворення виступає запорукою включення кожної нової ситуації (“в димензії семантики”) у наявний стан справ у світі. Відтворення культури забезпечує безперервність традиції та когерентність знань для потреб досягнення погодження у повсякденній практиці. Відтворення суспільства відбувається через соціальну інтеграцію, що гарантує включення кожної нової ситуації (“в димензії соціального простору”) в наявний стан справ у світі. Водночас соціальна інтеграція забезпечує “координацію дій через допомогу легітимно врегульованих інтерперсональних зв’язків і гарантує постійну ідентичність груп” [4, с. 335]. Тобто явище легітимації постає як одна з підвалин упорядкування та відтворення суспільства. Водночас відтворення особистісної складової життєвого світу відбувається як соціалізація людей, що слугує гарантією включення кожної нової ситуації (“в димензії історичного часу”) у наявний стан справ у світі. Через соціалізацію, укорінену в комунікативній повсякденній практиці, нові генерації людей набувають генералізованих здатностей до дії. Як наслідок цього відбувається певна гармонізація між індивідуальними історіями та колективними формами життя.

Розмежування процесів відтворення складників життєвого світу має суто концептуальний характер. У дійсності вони невіддільні одне від одного: “Будь-яка соціальна інтеграція зв’язків діяльності є водночас процесом соціалізації для здатних до мовлення і дії суб’єктів, які формуються саме в тому, наскільки вони, зі свого боку, відновлюють і стабілізують суспільство як сукупність легітимно усталених міжперсональних відносин” [1, с. 322]. Мовленева комунікація – це умова взаємопов’язаного виникнення, існування і розвитку культури, суспільства та

особистості як складових життєвого світу. Комунікативна практика створює, перевіряє і відбирає найпридатніші для дієвців культурні засоби тлумачення, соціальні цінності й норми, настанови, компетенції, способи сприйняття й ідентичності.

Габермас наголошує, що інтерсуб'єктивні досягнення консенсуального прийняття та рішення тих, хто комунікативно діє, уможливають культурне відтворення, соціальну інтеграцію та соціалізацію: "...У цих трьох репродуктивних процесах здійснюється відновлення спроможної до досягнення консенсусу схеми тлумачення (як "дійсного знання"), легітимно упорядкованих інтерперсональних зв'язків (як "солідарностей") та здатностей до інтеракції (як "індивідуальної ідентичності")" [4, с. 336]. Показово, що згідно з теорією комунікативної дії явища легітимності та легітимації локалізовані на рівні суспільства. Іншими словами, в сучасному суспільстві легітимність та легітимація мають не традиційне (культурне), а переважно комунікативне, тобто соціальне підґрунтя.

Концептуальне моделювання напряму структурних змін модерних життєвих світів методом мисленого експерименту надало Габермасові підстави припустити деякі особливості перетворень у межах їхніх складових. Зокрема, культурні ядра традицій та ідентичності відокремлюються від своїх первісних смислів у міфічній картині світу, стискаються до абстрактних елементів (на кшталт "понять світу" ("об'єктивний", "соціальний" або "суб'єктивний"), "передумов комунікації", "процедур аргументації") та абстрактних "основних цінностей". Окремі суспільні принципи примітивних суспільств виразняються як спільні для модерних суспільств (принципи правопорядку та моралі). Особистісні когнітивні структури, що їх набувають у перебігу соціалізації в якості формальних компетенцій, беруть гору над змістом культурних знань, якими вони первісно інтегровані в конкретних міркуваннях. Габермас простежив напрями зазначених структурних перетворень складників життєвого світу за критерієм здобуття ними

певного рівня свободи. У результаті цих перетворень, на його думку, відбуваються: 1) перехід культури до стану “тривалого перегляду традицій, які стають рухливими через становлення їх рефлексивними”; 2) суспільства – до стану “залежності легітимних порядків від формальних, перш за все, дискурсивних процедур встановлення та обґрунтування норм”; 3) перехід особистості до стану “ризикованого самоуправління високоабстрактної Я-ідентичності” [4, с. 337]. У підсумку ініціюються процеси критичного перегляду гарантованого знання, становлення генералізованих цінностей та норм, самокерованої індивідуалізації через звернення абстрактних Я-ідентичностей задля свого самоздійснення до автономних життєвих проєктів. Ці процеси трактовані як структурна вимога приросту рефлексивності культури, універсалізму цінностей та норм, індивідуалізації особистості. Необхідність відповідати цим структурним вимогам спонукає самосвідомість повертатися до рефлексивного типу культури, самовизначення – орієнтуватися на генералізовані цінності та норми, а самоздійснення – втілюватися у прогресивних зразках індивідуації соціалізованих суб’єктів. У підсумку підвищуються дієвість критичної свідомості, раціоналізація життєвого світу, спрямованість на взаємопорозуміння та взаємовизнання.

Легітимно врегульовані інтерперсональні зв’язки, легітимно усталені міжперсональні стосунки та легітимні порядки суспільства за умов Модерну легітимуються здебільшого не через посилення на авторитет Бога чи природного права. Модерними підвалинами їх легітимації виступають дві форми повсякденної комунікації – комунікативна дія (взаємодія) та дискурс. Ці форми розрізняються за низкою характеристик (*табл. 2*).

Комунікативна дія здійснюється у перебігу мовної гри, учасники якої обмінюються інформацією з використанням усіх мовних та позамовних засобів. За твердженням Габермаса, мовна гра триває нормально, “коли діючий та промовляючий суб’єкт буде свої висловлювання так, що він:

Таблиця 2

**Характеристики комунікативної дії та дискурсу
як форм повсякденної комунікації (за Ю.Габермасом)**

<i>Характеристики</i>	<i>Комунікативна дія (взаємодія)</i>	<i>Дискурс</i>
Форма	Жива та нормативно забезпечена мовна гра	Домагання як логічно достеменні мовні вирази
Засоби взаємодії	Мовні вирази, жести, дії, вчинки, переживання та їх втілення	Суто мовні висловлювання (без позамовного контексту)
Мета учасників	Обмін інформацією (досвідом, необхідним для дій)	Відновлення згоди, що стала проблематичною у перебігу комунікативній дії
Способи досягнення мети	Запитання, відповідь, твердження, пояснення, тлумачення, виправдання	Обґрунтування, інтерпретація, теоретичне пояснення, теоретичне виправдання
Вихідний стан налаштованості учасників	Наївне і некритичне, інтуїтивне припущення спільності значень, сенсів, думок та норм	Усвідомлення проблематичності претензій на спільні значення, сенси, думки та норми
Функція	Пошук і підтримання консенсусу щодо змісту висловлювань, думок, намірів, інтерсуб'єктивно значущих і взаємно очікуваних вчинків, норм	Обґрунтування проблематичних претензій на спільні значення думок та норм, пошук дискурсивного взаєморозуміння, виявлення перешкод взаємодії

а) може інтенційно повідомляти і відповідно розуміти прагматичний сенс міжособистісних відносин (які можна вербалізувати у мовних актах);

б) може інтенційно повідомляти і відповідно розуміти значення, сенс об'єктивованих у реченнях змістів висловлювань;

в) не ставить під сумнів претензії на значущість тих думок, що перебувають у процесі комунікації;

г) може визнавати претензії на значущість кожної норми дії, що виникає залежно від обставин” [5, с. 86].

Іншими словами, обмін інформацією можливий завдяки певній згоді із приводу застосовності зазначених засобів: учасники некритично припускають існування відповідних спільних значень, сенсів, думок та норм взаємодії. Кожен учасник взаємодії наївно вважає іншого учасника таким, що наділений здоровим глуздом, здатен відповідати на запитання, давати звіт про свої дії і вчинки, назвати за необхідності їх підстави. Учасник взаємодії мимоволі та несвідомо складає про іншого учасника інтуїтивне уявлення за своїми власними “мірками”. Таке інтуїтивне переконання описане як “контрфактичні очікування”: 1) “що діючий суб’єкт інтенційно дотримується усіх тих норм, якими він керується”; 2) “що діючий суб’єкт керується лише тими нормами, які здаються йому справедливими” [5, с. 88]. Але насправді учасник взаємодії неспроможний достеменно знати підсвідомі мотиви поведінки та значущі норми іншого учасника. Можливе лише уявлення певних загальних принципів, згідно з якими дії інших учасників комунікації можна вважати справедливими. Відтак, “це легітимуюче очікування включає, поряд з іншим, припущення, що тільки ті норми (чи загальні принципи) в очах діючого суб’єкта є справедливими, які, на його думку, витримали би обговорення у невимушеній та необмеженій дискусії” [5, с. 88]. Тобто людям приписувано властивість переконання, що кожен за наявності здорового глузду може подолати непорозуміння за допомогою дискурсу – діалогу раціонально обґрунтованих, логічно коректних та переконливих аргументацій. Згідно з “моделлю чистої комунікативної дії”, за Габермасом, суб’єкти комунікативної дії сподіваються і домагаються спільної значущості норм діяльності. У такий спосіб ці норми претендують на дискурсивну обґрунтованість, тобто логічно виразне та однозначне визначення і доведення справедливості. Однак у дійсності повсякденна комунікація і навіть інституційована діяльність здебільшого відхиляються від такої моделі. Попри це, Габермас вважає,

що люди керуються такою ідеалістичною моделлю комунікативної дії (“контрфактичними очікуваннями”), і на цьому ґрунтується, зокрема, їхнє гуманне ставлення одне до одного.

Утім, можна запобігати відхиленню дійсної комунікації від зазначеної моделі завдяки усталенню “контрфактичних очікувань”: “Цього можна досягти лише на шляху легітимації тих чи тих норм, що мають деяке значення, а також за допомогою закріплення легітимуючої віри як систематичної перешкоди для зумовленої лише процесом воління комунікації. Претензія норм на обґрунтованість може здійснюватися за допомогою вселегітимуючої картини світу” [5, с. 89]. Легітимація норм можлива через дискурс або через нав’язування певної ідеології як “вселегітимувальної картини світу”, що допомагає здійснювати претензію норм на обґрунтованість. Щоб набути дискурсивного обґрунтування (легітимності), норми зазнають перевірки на значущість і справедливість із погляду здорового глузду. Однак можливе також їх ідеологічне обґрунтування за відсутності такої значущості та справедливості: панування ідеологічної свідомості силоміць припиняє свободу дискурсу, дискусій і сумнівів. За цих умов відсутні загальні й незалежні критерії оцінки гаданої значущості та справедливості норм. Такі обставини сприятливі для ідеологічної легітимації: “Якщо ідеології насправді вдається легітимувати норми у значенні нібито справедливих, то саме тому, що її претензії на дискурсивне обґрунтування неможливо перевірити” [5, с. 90]. Адже умови дискурсу визначаються і контролюються самими його учасниками, тоді як ідеологічні критерії оцінки – творцями ідеології. Зрештою, практичне значення ідеології посилюється й тим, що участь у дискурсі вимагає вживання суто мовних висловлювань у строго логічних формах, що не кожному до снаги. Дискурс відкритий для знавців і спирається на здоровий глузд, якого людям часто бракує. За цих умов ідеологія спрацьовує через некритичну віру.

Коли в перебігу комунікації між учасниками виникають непорозуміння або порушення консенсусу щодо умов мовної гри, ці непорозуміння розв'язуються за допомогою запитань і відповідей (глуначень, пояснень, виправдань). Однак, коли на якоесь запитання відсутня задовільна відповідь, можуть виникнути сумніви стосовно контексту діяльності. Запитання, що відбивають сумнів стосовно претензій учасників взаємодії на значущість висловлювань, вимагають вказівки на підставу. В такому випадку з'ясування того, що стоїть на заваді взаємодії, можливе лише в межах дискурсу. Як стверджує Габермас, дискурс наполягає на:

1) “своїх власних претензіях, що є результатом імовірності тих спонук до дій та вчинків, які мають спричинитися до того, що всі мотиви перебувають за межами спільної здатності до порозуміння, і тоді питання про значення відокремлюється від питання про його походження”;

2) “ймовірності претензій на значення, що мусить обернутися тим, що ми оголосимо екзистенційні застереження стосовно предметів комунікативної дії (речей і подій, осіб та висловлювань) і будемо дискутувати: а) про *стан справ*, який може бути кращим або гіршим; б) про *рекомендації та застереження*, які можуть бути як слухними, так і помилковими” [5, с. 87].

Іншими словами, дискурс постає як свого роду довершена форма комунікації, що уможливорює діалогічно-аргументовану перевірку суперечливих домагань значущості стверджувальних та нормативних висловлювань для досягнення загальнозначущого консенсусу між учасниками. У підсумку дискурсивно обґрунтовану претензію на значення думок та норм як результат дискурсу знову починають застосовувати у спільних діях. Комунікативна дія відновлюється на засадах дискурсивно спричиненої, тобто обґрунтованої у дискурсі згоди.

Отже, легітимація може відбуватися на підвалинах комунікативної дії, дискурсу та ідеології. Назагал Габермас абстрактно виокремлює:

а) дискурс як засіб комунікативної дії: інформування, навчання, диспут;

б) комунікативну дію, що видається за дискурс: ідеологічне виправдання;

в) терапевтичний дискурс як підґрунтя саморефлексії (сеанс психоаналізу);

г) власне дискурс, що слугує обґрунтуванню проблематичних претензій на значення (наукова дискусія);

ґ) нові форми дискурсу: навчання через дискурс на взамін дискурсу як засобу інформування та інструктажу, вільна семінарська дискусія (за Гумбольдтом).

Дискурсивно-теоретичний підхід, за переконанням його розробника, має ту перевагу, що уможливорює соціологічну специфікацію комунікативних передумов досягнення порозуміння на засадах розважливості, обговорень, аргументувань та домовленостей. Ідеться про з'ясування умов улаштування дискурсивного витворення спільних думок та волі із приводу різних питань на різних рівнях і в різних царинах суспільного життя.

Зокрема, Габермасове інтрасуб'єктивістське тлумачення демократії як процедурального народного суверенітету передбачає наголос на обговорювальній практиці учасників комунікативного процесу, що бажають приймати розумно мотивовані рішення [2, с. 199]. Тобто демократична процедура розглядається під кутом зору теорії дискурсу. Ідеться про дискурсивно влаштований процес покладання прав і пошуку політичних рішень учасниками публічних дискурсів як комунікативно діяльними особами. При цьому послідовно здійснюваний політичний дискурс як суперечка різних думок, винесена на політичну арену, стає середовищем легітимації. Підвалини легітимації держави та згуртування соціально неоднорідного суспільства пов'язуються передусім із процедурним характером конституційної демократії. Критеріями легітимації при цьому є спокій та порядок у суспільстві, громадянська злагода і терпимість. А передумовами нової соціальної згуртованості громадянства стають комунікаційні зв'язки, спричинені функційними вимогами демократії. Політичний дискурс

і перемовини, що самі вzasаднені на дискурсивно обґрунтованій процедурі, створюють середовище витворення розумної політичної волі. Для цього необхідна правова інституціоналізація комунікаційних передумов легітимного правопокладання – передусім політичних прав громадян на оцінювання згідно з принципом дискурсу міри легітимності права. Особливо нагальною є необхідність таких передумов у складних мультикультурних суспільствах. Спільнота громадян в останніх не може втримуватися на підґрунті субстанційного консенсусу стосовно цінностей: “...Згуртованість можлива тільки з допомогою консенсусу щодо процедури легітимного правопокладання та здійснення влади” [2, с. 314]. Зокрема, за умов імміграційного напливу легітимно утверджується ідентичність суспільного цілого ненадовго залишається сталою. Тоді підґрунтя громадянської злагоди може спиратися на процедуральний консенсус. Націю громадян різного етнічного походження може поєднати інтерсуб’єктивне порозуміння. У своїх процедуральних тлумаченнях демократії та легітимації Габермас виходить із основоположення, “згідно з яким легітимності сміють домагатися тільки ті правила, які могли би схвалити всі зацікавлені особи як учасники раціонального дискурсу” [2, с. 364]. Отже, демократичне витворення суспільної думки і політичної волі пов’язані із процедурами громадської комунікативності та дискурсивною раціоналізацією рішень. Тобто громадянське суспільство постає як своєрідний дискурс, що у його межах виробляється схвальна громадська думка як форма соціальної легітимності. Публічне обговорення та раціоналізація трактовані як джерела легітимації.

Теорія комунікативної дії стала засобом тлумачення також легітимності та легітимації права. Габермас виходить за межі усталеного тлумачення легітимності права як його узгодженості із визнаними моральними принципами. За його твердженням, “немає жодного легітимного права без спільного демократичного правопокладання громадянами, котрі мають право мати участь у цьому процесі як рівні та вільні особи” [3, с. 111]. Сучасне право

визначається як процедурально встановлюване право, легітимовуване за допомогою демократичних процедур. Водночас право мусить доводити свою легітимність в аспекті забезпечення свободи: "...Право легітимізується як засіб рівномірного забезпечення приватної та публічної автономії" [3, с. 362]. Відтак, правопорядок легітимний тоді, коли він однаковою мірою забезпечує автономію всіх громадян. Тому право, встановлюване політично, для набуття легітимності має щонайменше узгоджуватися з моральними основоположеннями. Набута таким чином легітимність є передумовою дійсної чинності права як добровільного визнання та дотримання його.

Отже, Габермас розглядає соціальний світ як сукупність легітимно регульованих інтерперсональних стосунків людей. Легітимність у формі схвальної громадської думки при цьому виводиться із громадянського дискурсу, а отже, розглядається як нестала, непевна та відкрита оскарженням. За цих умов постійно нагальною постає відповідна легітимація як витворення та підтримання легітимності в сучасних громадянських суспільствах.

Література

1. Габермас Ю. Дії, мовленнєві акти, мовленнєві інтеракції та життєвий світ / Ю.Габермас // Єрмоленко А.М. Комунікативна практична філософія : підручник. – К. : Лібра, 1999. – С. 287–324.
2. Габермас Ю. Залучення іншого: Студії з політичної теорії / Ю.Габермас ; пер. з нім. – Львів : Астролябія, 2006. – 416 с.
3. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство / Ю.Габермас ; пер. з нім. – Львів : Літопис, 2000. – 320 с.
4. Габермас Ю. Філософський дискурс Модерну / Ю.Габермас ; пер. з нім. та комент. В.М.Купліна. – К. : Четверта хвиля, 2001. – 424 с.
5. Хабермас Ю. Комунікативна дія і дискурс – дві форми повсякденної комунікації / Ю.Хабермас // Ситниченко Л.А. Першоджерела комунікативної філософії. – К. : Либідь, 1996. – С. 84–90.

УДК 316.74

Н.Гусак

СОЦІАЛЬНА РЕАБІЛІТАЦІЯ В СОЦІОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ: ІНСТИТУЦІЙНИЙ ПІДХІД

Соціологічний дискурс щодо соціальної реабілітації у статті представлено з погляду інституційного підходу. Продемонстровано осмислення соціальної реабілітації на макрорівні як соціального утворення, що набуває інституційних ознак з огляду на три ключові аспекти: легітимація (культурна, нормативно-правова, структурна та легітимація з огляду на соціальний контроль), організаційна забезпеченість (у розрізі участі держави, громадськості та розвитку професійної спільноти), змістовне наповнення з огляду на дихотомію “індивід–суспільство”. Описано регулятивну, інтегративну, транслюючу, комунікативну функції соціальної реабілітації, а також функцію закріплення й відтворення соціальних стосунків.

Keywords: *social rehabilitation, institutionalization, legitimation, social rehabilitation's functions.*

Ключові слова: *соціальна реабілітація, інституціоналізація, легітимація, функції соціальної реабілітації.*

Ключевые слова: *социальная реабилитация, институционализация, легитимация, функции социальной реабилитации.*

Науковий дискурс щодо соціальної реабілітації представлений численними теоріями, підходами та парадигмами, які набули активного розвитку в ХХ ст. Аналіз соціальної реабілітації бере свій початок у медичному дискурсі та відбувається в межах біологічного, психосоціального і біопсихосоціального підходів, зосереджуючись на дослідженні форм та методів відновлення основних функцій життєдіяльності людини. Психологічний та правовий

дискурси з'являються пізніше й аналізують відновлення психічних процесів та правового статусу реабілітантів.

Соціологічний дискурс розкриває соціальну реабілітацію через дихотомію “особистість–суспільство”, розвиває бачення її функціонального призначення та структури. Існує кілька можливостей дослідження соціальної реабілітації у соціологічному ключі. Зокрема, її можна розглядати як складову більш складних соціальних процесів, спеціальну форму соціальної взаємодії, нарешті як окремих соціальний інститут, що в процесі свого становлення набуває специфічних ознак. Метою даної статті є аналіз соціальної реабілітації саме в інституційному контексті.

Проаналізувавши підходи до розгляду процесу соціальної реабілітації, можна констатувати, що сьогодні вона трактується як теоретиками, так і практиками у широкому і вузькому значеннях. У вузькому значенні соціальну реабілітацію розглядають як комплекс спеціальних заходів та технік надання допомоги, що сприяють людині в отриманні відповідних навичок та ресурсів для забезпечення повноцінного функціонування в суспільстві. Для цього використовується комплекс або система заходів медичної, психологічної, трудової, технічної, педагогічної, освітньої реабілітації. Такий підхід головним чином акцентує проблеми медичної реабілітації, не враховуючи особливостей адаптації та інтеграції в процесі соціальної реабілітації. При цьому реабілітація розуміється як односторонній вплив суб'єктів на об'єкт реабілітації. Тобто йдеться про те, що повернення реабілітанта до соціальної системи (за Парсонсом) [5] можливе лише за зовнішнього впливу на реабілітантів. Самореабілітація, що зосереджується більшою мірою на процесах адаптації та інтеграції, не є визначальною.

У широкому значенні соціальну реабілітацію розуміють як процес, що має на меті відновлення та якомога повніший розвиток важливих функцій життєдіяльності людини і суспільства через соціалізацію/ресоціалізацію та адаптацію/реадаптацію до існуючих соціальних умов, інтегра-

цію/реінтеграцію людини в суспільство, розвиток людського капіталу та зміну існуючих суспільних стереотипів. Окрім того, широке розуміння соціальної реабілітації передбачає зміни не лише самого індивіда чи групи людей, а й зміни в суспільстві в цілому. При цьому індивід чи суспільство активно взаємодіють та впливають один на одного. Відповідно соціальна реабілітація розглядається як процес, що розгортається як на індивідуальному, так і на суспільному рівнях.

Сучасний етап наукового дискурсу щодо соціальної реабілітації характеризується переходом від її осмислення як конкретного способу соціальних взаємодій, що розглядається скоріше в площині безпосередніх контактів, до її розгляду на макрорівні, як соціального утворення, що набуває інституційних ознак.

У соціологічній науці виділяють три традиції інтерпретації соціальних та суспільних інститутів: суспільний і соціальний інститути ототожнюють; соціальний інститут розуміють як різновид суспільного; соціальний інститут визначають як суспільне утворення, що в процесі свого розвитку набуває інституційних ознак [7]. Для нашого дослідження використаємо останню традицію, де в підґрунтя аналізу інституціоналізації соціальної реабілітації як соціального інституту покладено схему Н. Паніної [4, с. 64], однак з деякими уточненнями. До виокремлених нею аспектів аналізу інституціоналізації (процес становлення та прийняття суспільством нових соціальних правил; створення організаційних структур, відповідальних за артикуляцію і порядок дотримання даних правил, які є соціальною інфраструктурою інституціоналізованої поведінки; формування ставлення масових суб'єктів до соціальних правил та організаційних структур, що відображає згоду людей з даним інституційним порядком) нами додано розгляд процесів легітимації та аналіз змістовного наповнення досліджуваного феномену. Отже, для опису соціальної реабілітації як соціального інституту та процесів його інституціоналізації використано таку схему:

1) легітимація соціальної реабілітації, а саме: потреба у створенні, норми і правила, що регулюють її діяльність, санкції за їх невиконання, ставлення суспільства до такого інституту та необхідності його функціонування;

2) організаційна забезпеченість: наявність відповідних закладів та установ, що відповідають за порядок дотримання цих норм і правил, аналіз їх структури, взаємозв'язків з іншими соціальними інститутами (в тому числі з огляду на їх підзвітність, підготовку фахівців, наявність професійних асоціацій, взаємозв'язок із громадським сектором);

3) змістовне наповнення: наявність та зміст програм реабілітації, визначення підходів до самої реабілітації, її мети, участь реабілітанта в самому процесі реабілітації.

Почнемо з процесу легітимації. У соціологічній науці існує кілька основних вимірів легітимації, розроблених М.Вебером [1]:

– культурна легітимація з боку максимально генералізованих цінностей і сенсів;

– нормативно-правова легітимація з боку правових норм, які конкретизують генералізовані цінності;

– структурна легітимація (статусно-рольова та легітимація поширеності практик, залучених до становлення інституцій спільнот);

– легітимність, якої надає габітуалізація, тобто безумовне дотримання неспростованих цінностей за найнесприятливіших обставин.

Розглянемо ці види легітимації як складову інституціоналізації соціальної реабілітації. Легітимація соціальної реабілітації на основі генералізованих цінностей починається в добу Просвітництва, коли поширюються уявлення про необхідність забезпечення рівних прав та можливостей усіх членів суспільства, незалежно від стану фізичного здоров'я та соціального становища людини. Існуючі на той час соціальні інститути не задовольняли такої нової суспільної потреби. Відповідно легітимуються потреба в новому соціальному інституті, який має забезпечувати

відновлення та якомога повніший розвиток порушених або втрачених важливих функцій життєдіяльності людини та її інтеграцію в суспільство для повноцінного функціонування в ньому. Початком або так званою “точкою відліку” у процесі інституціоналізації соціальної реабілітації стає легітимація мети соціальної реабілітації, зумовленої потребою у створенні спеціальних суспільних засобів для забезпечення рівних прав та можливостей усіх членів суспільства.

Результатом генералізації нових цінностей та їх прийняття більшістю членів суспільства стає потреба в нормативно-правовому закріпленні цих цінностей. Нормативно-правова легітимація необхідності та змісту соціальної реабілітації у світі відбувалася поступово та остаточно оформилася у середині ХХ ст. Відповідно до Загальної декларації прав людини закріплювалося, що кожна людина має право на такий життєвий рівень (включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування), який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї, і право на забезпечення в разі безробіття, хвороби, інвалідності, вдовства, старості чи іншого випадку втрати засобів до існування через незалежні від неї обставини. Тобто, в разі потреби, особа має право на соціальне обслуговування та власне на допомогу в соціальній реінтеграції. У нормативно-правових документах реабілітація визначається як “комплексне та скоординоване застосування медичних, соціальних просвітницьких та професійних заходів, для тренування або перепідготовки неповноспроможної особи до якнайвищого рівня функціональних можливостей, найбільш високого рівня функціональної активності” [3, с. 20]. Загалом нормативно-правова легітимація соціальної реабілітації в різних соціумах у різні часи відбувається по-різному, але уже саме визначення реабілітації та визнання її необхідності у міжнародних документах, до яких приєдналося багато різних країн, свідчить про легітимацію

інституту соціальної реабілітації у двох аспектах – з боку правових норм, які конкретизують генералізовані цінності, та поширеності відповідних практик залучених до становлення інституцій спільнот.

Недотримання правових норм передбачає застосування певних санкцій. Як зазначає Я.Щепанський, “це можуть бути матеріальні, символічні, ідеальні... санкції стосовно осіб, які виконують інституціональні функції, та тих, хто є об’єктом цих дій” [8, с. 98]. Легітимація у вигляді безумовного дотримання неспростовних цінностей за найнесприятливіших обставин та санкції за порушення встановлених норм у випадку соціальної реабілітації може відрізнятися у суспільствах різного типу.

У творчому доробку Т.Парсонса зустрічаємо інші виміри легітимації, що пов’язані із соціальним контролем. У працях Парсонса соціальна реабілітація хоча і не розглядається безпосередньо, але представлена дотично через суб’єктів, що потребують реабілітації (девіанти, хворі). У своїй праці “Соціальна система” Т.Парсонс розглядає легітимацію, коли аналізує девіантну поведінку та механізми соціального контролю. Зокрема, хвороба тлумачиться ним як тип девіантної поведінки в американському суспільстві, що зводиться до відходу хворого в залежні взаємовідносини з вимогою турботи з боку оточення. Автор описав модель “ролі хворого”, за якої хвороба розглядається як форма соціального відхилення, де індивід відіграє специфічну роль: звільняється від звичних соціальних обов’язків, не вважається винним у своїй хворобі, прагне одужати та звертається за професійною допомогою, виконує призначення компетентного лікаря. Готовність оточуючих до догляду за хворим трактується як часткова легітимація можливої згодом хвороби їх самих. “Роль хворого не абсолютно нелегітимна, вона володіє відносною легітимністю тією мірою, до якої припускається “угода” з хворим про необхідність “платити певну ціну” у вигляді визнання деякої обмеженості його спроможностей та обов’язку гарно поводитись” [5, с. 432]. Таким чином, легіти-

мізується право інвалідів та людей з особливими потребами на право отримання соціально-реабілітаційних послуг, але легітимація тут не зводиться виключно до дії чи позиції суб'єкта, а передбачає, що й сам об'єкт повинен відповідати певним умовам [6]. Отже, відбувається прийняття суспільством значущості інституту соціальної реабілітації для хворих. При цьому важливим аспектом видається роль у процесі легітимації як суб'єкта, так і об'єкта реабілітації. Але відкритим залишається питання про те, яким чином можна говорити про таку легітимацію для інших груп реабілітантів.

З огляду на розгляд девіантної поведінки та механізмів соціального контролю у концепції Т.Парсонса легітимовано й право осіб з девіантною поведінкою на доступ до соціальної реабілітації. Контекст девіантів у напрямі відновного правосуддя та медіації є значним напрямом соціологічних розвідок. У цьому напрямі серед форм реагування на злочин як один із засобів соціального контролю називають реабілітацію (rehabilitation) поряд із відплатою (retribution), стримуванням (deterrence) та захистом суспільства (societal protection) [5]. Реабілітація в його уявленні стосується програм, спрямованих на виховання злочинців з метою запобігти злочинам. В основі цього підходу лежить переконання, що багато злочинців починали своє життя в тяжких соціальних та сімейних умовах, що й спонукало їх до вчинення злочину. Тому такі люди потребують певної виховної роботи та підтримки для зміни поведінки. Отже, легітимація соціальної реабілітації має різні вияви і здійснюється щодо різних суб'єктів.

Наступною складовою процесу інституціоналізації є організаційна забезпеченість, що проявляється у трьох аспектах: державна участь, розвиток професійної спільноти (об'єднань, асоціацій), участь громадськості. Спочатку становлення інституту соціальної реабілітації набуває легітимних форм у вигляді створення державних спеціалізованих закладів, що забезпечують його функціонування, створюються спеціалізовані установи для різних груп

реабілітантів (лікарні, притулки, заклади для дітей-сиріт, в'язниці тощо). Поступово оформлюються професійні асоціації соціальних працівників, до професійних обов'язків яких належать і реабілітаційні послуги. Згодом до процесів реабілітації долучається громадськість, створюються як національні, так і міжнародні організації та товариства, що мають на меті реабілітацію певних груп осіб. Тобто відбувається не лише інституціоналізація соціальної реабілітації з боку генералізованих цінностей та норм, а й сама поведінка людей починає впливати на ці процеси.

Інституціоналізація соціальної реабілітації з погляду її змістовного наповнення відрізняється в суспільствах різного типу, оформлюючись у вигляді патерналістської, індивідуалістської або змішаної моделей соціальної реабілітації.

Патерналістська модель передбачає гарантування державою визначеного рівня доходів та соціальних послуг усім членам суспільства незалежно від їх індивідуальних особливостей та участі у суспільному житті. Характерною ознакою моделі є розробка загальнодержавних програм реабілітації, метою яких є забезпечення рівності всіх людей та їх недискримінації, надання можливостей для досягнення й збереження максимальної незалежності, повних фізичних, розумових, соціальних та професійних здібностей і повного включення й залучення до всіх аспектів життя. Із цією метою держава організовує комплексні реабілітаційні¹ та реабілітаційні послуги й програми, особливо у сфері охорони здоров'я, зайнятості, освіти й соціального обслуговування, таким чином, щоб ці послуги та програми: а) починали реалізовуватися якомога раніше

---

¹ Абілітація – це система заходів, спрямованих на опанування особою знань і навичок, необхідних для її незалежного проживання в соціальному середовищі: усвідомлення своїх можливостей та обмежень, соціальних ролей, розуміння прав та обов'язків, уміння здійснювати самообслуговування (ЗУ “Про реабілітацію інвалідів в Україні” від 06.10.2005 № 2961-IV).

й ґрунтувалися на багатопрофільній оцінці потреб і сильних сторін індивіда; б) сприяли залученню та включенню до місцевої спільноти й до всіх аспектів життя суспільства, мали добровільний характер і були доступними.

Індивідуалістська модель передбачає аналіз ролі індивіда, інтерсуб'єктивної взаємодії, суб'єктів соціальних стосунків у процесі соціальної реабілітації. Тобто більшою мірою зосереджується на ролі індивіда в реабілітаційному процесі. Реабілітант самостійно бере участь у реабілітації (самореабілітація), разом із фахівцями складає індивідуальний план втручання, а також приймає рішення про напрями, етапи та зміст реабілітаційного процесу, беручи на себе відповідальність за його результат.

Змішаній моделі притаманні риси патерналістської та індивідуалістської моделей соціальної реабілітації, коли увага зосереджена одночасно як на діяльності індивіда, так і на участі державних установ та організацій у процесі реабілітації.

Виходячи із описаних аспектів інституціоналізації та теоретичного осмислення соціальної реабілітації, спробуємо виокремити ознаки останньої як окремого соціального інституту за допомогою таких характеристик: потреба у створенні, мета, функції, сфери реалізації, структура, взаємодія з іншими соціальними інститутами.

Отже, потреба у виникненні соціальної реабілітації зумовлена необхідністю забезпечення рівних прав та можливостей усім членам суспільства, незалежно від стану їх фізичного здоров'я та соціального становища. Індивіди, що "випадають" із суспільної життєдіяльності, адаптуються до нових умов та інтегруються в соціум завдяки процесу соціальної реабілітації. Метою реабілітації є повноцінне функціонування людини в суспільстві через відновлення важливих функцій життєдіяльності, розширення можливостей соціального функціонування окремих осіб чи груп осіб. Структура соціальної реабілітації включає мережу спеціалізованих закладів та установ, наукових

інститутів, освітніх закладів та громадських організацій. Розгляд соціальної реабілітації з огляду на її функціональне призначення підтверджує, що їй притаманні всі теоретично виокремлені Р.Мертоном функції, оскільки під час цього процесу відбувається відтворення суспільних стосунків, регуляція взаємостосунків між членами суспільства, трансляція соціального досвіду, інтеграція тощо [2]. Розглянемо функції соціальної реабілітації як соціального інституту детальніше:

– функція закріплення та відтворення суспільних стосунків (система правил та норм поведінки, що закріплюють, стандартизують поведінку кожного члена інституту і які роблять цю поведінку передбачуваною). В інституті соціальної реабілітації такі функції можуть виражатися у розробці загальнодержавних програм реабілітації, створенні спеціальних закладів для певних груп осіб, що потребують реабілітації та ін.;

– регулятивна функція (вироблений соціальним інститутом шаблон поведінки, норм і контролю, що регулює взаємостосунки між членами суспільства). В інституті соціальної реабілітації такі функції можуть виражатися у обов'язковому наданні робочих місць для інвалідів, розробці відповідного законодавства тощо;

– інтегративна функція (процеси згуртованості, взаємозалежності та взаємовідповідальності членів соціальних груп, що відбуваються під впливом інституціоналізованих норм, правил, санкцій та систем ролей). У інституті соціальної реабілітації такі функції можуть виражатися у створенні товариств окремих груп осіб, що потребують реабілітації, створенні громадських організацій, що опікуються окремими групами реабілітантів;

– транслуюча функція (передача соціального досвіду тим, хто приходить у соціальний інститут як за рахунок розширення соціальних меж інституту, так і зміни поколінь. Для цього в кожному інституті передбачено механізм, що дає змогу індивідам соціалізуватися до його цінностей, норм та ролей). В інституті соціальної реабілі-

тації такі функції можуть виражатися у розробці програми для волонтерів у організаціях, що надають реабілітаційні послуги;

– комунікативна функція (поширення виробленої в інституті інформації як всередині інституту з метою управління та контролю за дотриманням норм, так і її передача при взаємодії з іншими інститутами). В інституті соціальної реабілітації такі функції можуть виражатися у виданні фахових журналів, проведенні конференцій, розробці та розповсюдженні інформаційних брошур, лобюванні законодавства та ін.

Однак, окрім явних, соціальні інститути можуть виконувати ще й латентні функції, які мають невимушений характер і можуть не усвідомлюватися до кінця. Однією із таких латентних функцій інституту соціальної реабілітації може бути розвиток людського капіталу реабілітантів.

Отож проведений у статті аналіз засвідчує, що соціальної реабілітації у її широкому значенні притаманні ознаки соціального інституту. Соціальну реабілітацію легітимовано з боку генералізованих цінностей (визначено мету та обґрунтовано потребу); закріплено у нормативно-правових документах, недотримання норм яких передбачає санкції; організаційно забезпечено закладами державної/недержавної форм власності та системою підготовки відповідних фахівців. З погляду змістовного наповнення соціальної реабілітації її функціонування можна уявити у вигляді різних моделей (патерналістської, індивідуалістської та змішаної). Функціональний аналіз дав змогу виокремити регулятивну, інтегративну, транслуючу, комунікативну функції соціальної реабілітації, а також функцію закріплення й відтворення соціальних стосунків. Функціонування інституту соціальної реабілітації передбачає взаємодію з іншими соціальними інститутами, які сукупно вирішують завдання включення індивіда в соціум.

Література

1. Макеєв С. Соціальні інститути: класичні тлумачення й сучасні підходи до вивчення / С.Макеєв // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – №4. – С. 5–20.
2. Мертон Р.К. Явные и латентные функции / Р.Мертон // Американская социологическая мысль / ред. В.И.Добренков. – М., 1996.
3. Осадчих А. И. Социально-бытовая и трудовая реабилитация индивидов : пособие для социальных работников ; ред А.И.Осадчих. — М. : Социальное здоровье России, 1997. — 181 с.
4. Панина Н.В. Избранные труды по социологии: в 3 т. – [сост., ред., вступ. статья Е.И.Головахи]. – К. : Факт, 2008– ... – Т. 1. Вопросы теории, методологии, технологии социологического исследования и профессиональной этики. – 2008. – 472 с.
5. Парсонс Т. Социальная система / Т.Парсонс // О социальных системах. – М., 2002. – С. 73–520.
6. Резнік В. Феномен легітимації як предмет теоретичної рефлексії / В.Резнік // Соціальні виміри суспільства: зб. наук. праць. – 2009. – Вип. 1(12). – С. 9–24.
7. Тарасенко В.І. Інституціональний підхід у структурній соціології // Проблеми розвитку соціологічної теорії. Трансформація соціальних інститутів та інституціональної структури суспільства: Наукові доповіді і повідомлення III Всеукраїнської соціологічної конференції / Соціологічна асоціація України, Інститут соціології НАН України / за ред. М.О.Шульги, В.М.Ворони. – К., 2003. – С. 54–58.
8. Щепанский Я. Элементарные понятия социологии / Я.Щепанский. – М., 1969.

УДК 316.728

О.Пахолок

ОРІЄНТАЦІЯ НА ЗДОРОВИЙ СПОСІБ ЖИТТЯ: ДО ПРОБЛЕМИ ЛОГІЧНОЇ ФОРМАЛІЗАЦІЇ ОБ'ЄКТА ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті порушуються проблема методологічних особливостей дослідження орієнтації на здоровий спосіб життя, а саме логічної формалізації об'єкта дослідження. Концепт "стиль життя" може послугувати придатною формою в контексті концептуального осмислення феномену здорового способу життя. У статті показано, що завдяки цьому поняттю можна отримати логічну модель, яка міститиме в собі структурні, культурні, а також особистісні чинники на рівні міжіндивідуальної, міжгрупової та макросоціальної взаємодії.

Keywords: *healthy lifestyle orientation, lifestyle, habitus, logical formalization.*

Ключові слова: *орієнтація на здоровий спосіб життя, стиль життя, габітус, логічна формалізація.*

Ключевые слова: *ориентация на здоровый образ жизни, стиль жизни, габитус, логическая формализация.*

Здоров'я в сучасному суспільстві є одним із найбільш важливих критеріїв оцінки якості людського життя. Воно, без сумніву, є дуже цінним ресурсом, причому як з погляду своєї функціональної корисності, так і з погляду естетичної привабливості. Цілком виправданим, зважаючи на це, є високий інтерес суспільної свідомості до ідеї здорового способу життя та втілення ідей збереження, відновлення та примноження ресурсів людського здоров'я безпосередньо в життєвих стилях індивідів. Не залишається осторонь даного питання і соціологічна наука: дедалі більших обертів, зокрема на Заході, набирають такі галу-

зеві дисципліни, як соціологія здоров'я та здорового способу життя тощо. При цьому в емпіричних дослідженнях здорового способу життя зазвичай використовується доволі спрощений перелік індикаторів для оцінки того, наскільки людина дбає про своє здоров'я, який містить питання щодо харчування, фізичної активності та шкідливих звичок [15, с. 6–7]. Окрім цього, з погляду орієнтації на здоров'я можуть враховуватися умови праці на робочому місці, публічне та домашнє насильство, репродуктивна поведінка тощо [12, с. 7]. Подібні підходи, на наш погляд, використовують доволі обмежений понятійний набір, що не дає змоги вповні проаналізувати таке комплексне та багатовимірне явище, як орієнтація на здоров'я та здоровий спосіб життя. Така обмеженість зачіпає проблему критичного перегляду представлених у соціологічному дискурсі концептів з метою їх застосування для логічної формалізації об'єкта дослідження означеної проблематики та розкриття їх гносеологічного потенціалу з погляду дослідження. Зокрема, окрему увагу варто приділити виділенню із загального поля проблематики питання реалізації можливостей застосування такого потенційно місткого поняття, як “стиль життя”. На наш погляд, дане поняття розкриває перед дослідниками орієнтації на здоровий спосіб життя широкий горизонт для ґрунтового осмислення концептуальних засад здорового способу життя як феномену соціальної реальності. У даному випадку йдеться про спробу уточнення змісту даного явища як об'єкта дослідження за допомогою уточнення його логічної форми. На наш погляд, найбільш придатні логічні форми для аналізу сутнісного змісту орієнтацій на здоровий спосіб життя може запропонувати саме поняття “стиль життя”.

Підходи до розгляду поняття стилю життя

Переходячи до власне аналізу поняття стилю життя, варто зауважити, що воно отримало досить широке застосування в багатьох галузях суспільного знання та, зокрема,

стало невід'ємним елементом соціологічного тезаурусу. Це абсолютно не дивно, оскільки життя індивідів та соціальних груп тим чи тим чином стилістично забарвлене. При цьому загальний пласт теоретичного матеріалу, присвяченого розробці концепту "стиль життя" можна поділити на дві великі категорії, базове розрізнення між якими, умовно, полягає в дискусії з приводу природи стилю життя, а саме співвідношення в ньому групових та індивідуальних рис. І дійсно, про стиль життя коректно говорити в термінах того, що сутність цього феномену розкривається на межі структурності та агентності. Для того ж, аби розкрити пізнавальний потенціал поняття стилю життя в контексті дослідження орієнтації на здоров'я, розглянемо найбільш помітні підходи до його осмислення як окремої соціальної реалії.

Отже, передусім звернемося до наукового спадку одного з класиків соціологічної науки – М.Вебера. За Вебером, стиль життя – специфічна статусно зумовлена поведінка, що очікується від тих, хто виражає бажання належати до певного кола людей (статусної групи). У якій би формі, на думку Вебера, це не було виражено, усі "стилізації" життя або впливають із статусних груп, або підтримуються ними. Навіть якщо головні статусні умовності суттєво різняться, вони все одно залишаються, по суті, певними типовими рисами, особливо серед тих категорій населення, які вважаються в суспільстві найбільш привілейованими [5]. Таким чином, для Вебера стиль життя виступає критерієм соціальної стратифікації та вертикальної диференціації, наявної в суспільному устрої. Це дуже важливий аспект у контексті вибору людиною певного стилю життя, який у нашому обґрунтуванні аналітичної схеми дослідження буде представлений окремою логічною лінією.

Досить близькими, у загальному розумінні, до позиції Вебера, є погляди П.Бурдьє. Відповідно до них соціальний простір має властивість функціонувати як символічний простір життєвих стилів і статусних груп, які характери-

зуються різним стилем життя [3]. За Бурдьє, діалектику взаємодії життєвих шансів та життєвого вибору можна подати у вигляді схеми, у якій стиль життя визначається життєвим вибором індивіда в межах його життєвих шансів [14, с. 3]:

Бачимо, що тут фактично повторюється логіка Вебера щодо структурної зумовленості стилю життя. При цьому Бурдьє для нас, окрім іншого, цікавий завдяки одному доволі важливому у контексті нашої проблематики поняттю, яке ввів у соціологічний дискурс саме він. Йдеться про дуже плідний з погляду аналітичної розробки проблематики стилів життя концепт *габітусу*. За Бурдьє, габітуси – системи стійких та переносних *диспозицій*, структуровані структури, що мають властивість функціонувати як структуруючі структури, тобто як принципи, що породжують і організують практики та уявлення, які, хоча й можуть бути об’єктивно адаптованими до їх мети, однак не передбачають усвідомленої спрямованості на неї і неодмінне оволодіння необхідними операціями для її досягнення [4]. Іншими словами, габітус формує загальну неперехідну схильність індивіда діяти певним чином, яка має систематичне та універсальне застосування необхідності, притаманної умовам засвоєння – проте понад тим, що було безпосередньо засвоєно [14, с. 1]. У контексті поглиблення нашого розуміння стилю життя як феномену соціальної реальності це означає, що він є не просто відоб-

раженням певної розстановки сил у межах соціальної структури суспільства, а виступає як “одночасне втілення та вираження соціальних позицій, практик та результуючих когнітивних структур” [16, с. 187]. Фактично габітус підводить нас до постійних способів буття, бачення, дій та думок, систем тривалих схем та структур сприйняття, осмислення та дій. При цьому габітус як система набутих індивідуальних характеристик залишається продуктом соціальних умов. Відповідно ці характеристики можуть частково або повністю збігатися у тих людей, які перебувають в однакових соціальних умовах [13, с. 43, 45]. Отже, завдяки Бурдье ми отримуємо нове бачення проблематики стилю життя у веберіанському дусі. У даному випадку підхід Вебера, який пропонував розглядати стиль життя як похідну соціально-структурної позиції індивіда, доповнюється тим, що між структурою та індивідом з’являється проміжний осередок – певна структуруюча структура, яка визначає параметри повсякденно-стилістичного оформлення конкретного людського життя.

Корисні акценти до розуміння ідеї стилю життя в контексті орієнтації на здоров’я додає залучення підходу Т.Веблена, зокрема, йдеться про запропоновані ним концепти “вільного класу” та “демонстративного споживання”. Так, Веблен, розглядаючи походження та природу традиційного вільного класу, а також витоки індивідуальної власності як освяченого традицією права, говорить про те, що найбільш ранньою диференціацією, з якої виникло розшарування суспільства на вільний клас та клас, що працює, є підтримуване на нижчих сходинках варварства розрізнення між чоловічою та жіночою роботою. При цьому найбільш ранньою формою власності, на думку Веблена, є власність на жінок з боку здорових чоловіків громади. Ідея дослідника така, що вільний клас існує і до сьогодні, будучи своєрідним стандартом, взірцем для наслідування [6]. Ці ідеї додають до нашого розуміння поняття “стиль життя” феномен суспільного впливу певних (“зразкових”) категорій суспільства, які диктують у

суспільстві моду на певний (здоровий) стиль життя. У даному випадку розуміння стилю життя як такого, що визначається соціальною структурою та габітусом, децю розширюється в площину культурних чинників, адже ідея демонстративного споживання передбачає існування певних культурних зразків поведінки, наявність деякого соціально цінного способу організації індивідуальної життєдіяльності.

Розширює спектр пізнавальних можливостей поняття стилю життя у сенсі культурних чинників також концепт життєвої форми, запропонований Е.Шпрангером. Так, він визначає життєві форми як “спроєктовані структури індивідуальної свідомості, які утворюються, коли цінність у житті піднімається як домінанта”. Шпрангер при цьому розглядає шість чистих типів життєвих форм у людини, це: (1) *теоретична* людина (спрямована переважно на пізнання; теоретична пізнавальна установка в такої людини домінує); (2) *естетична* людина (спрямована на прекрасне, на мистецтво; мало схильна до абстрактного мислення в поняттях і формулах, а переважно користується наочним спогляданням, до всіх подій, що оточують її життя, у тому числі й тих, які для інших є предметом гострої боротьби, вони підходять головним чином із споглядально-естетичної точки зору); (3) *економічна* людина (на першому місці для неї – матеріальні блага, вона підходить до всього з погляду утилітарності); (4) *політична* людина (людина з пануючою установкою на могутність, владу; усе, що така людина робить, виходить із волі й влади); (5) *соціальна* людина (спрямована на служіння іншим людям); (6) *релігійна* людина (уся поглинена установкою на кінцеву, тотальну цінність існування) [8]. Ідея Шпрангера передусім вносить у нашу розробку теоретичних підвалин аналізу наголос на наявності певної цінності, яка, виступаючи як домінанта, конвертується у певну життєву форму – стиль життя конкретної особистості. Зокрема, ми тут можемо вести мову про цінність здоров’я як життєвий пріоритет, трансфор-

мований у відповідний стиль життя, орієнтований на здоров'я. І хоча сам дослідник не виділяє цінність здоров'я як одну з можливих домінант та відповідний тип життєвої форми як окрему категорію, запропоновані ним типи багато в чому можуть бути співвіднесені з ідеєю стилю життя, головною орієнтацією якого є здоров'я. Зокрема, можна говорити про те, що людина, яка своїм стилем життя сповідує установку на здоров'я, поєднує в собі риси кількох типів людей, за Шпрангером, – естетичної, економічної та релігійної.

Ще однією цікавою концепцією, що активно використовує поняття “стиль життя”, є теорія структурації Е.Гідденса. Зокрема, Гідденс говорить про сучасний перехід від “політики емансипації” до “життєвої політики”, іншими словами, від боротьби за втілення в життя ідеалів свободи, рівності, справедливості до вибору життєвого стилю на основі відповіді на запитання про те, як слід жити. Фактично йдеться про те, що діяльність індивіда дедалі більшою мірою зав'язується на “рефлексивному проєкті себе” і усе меншою мірою залежить від зовнішніх обставин, пов'язаних наперед із визначеними стосунками з іншими індивідами та групами [10, с. 147]. Такий погляд на стиль життя загалом можна, словами У.Бека, описати так: “те, як живе людина, стає біографічним вирішенням системних протиріч” [2, с. 67]. Тут ми фактично підходимо до основ аналізу стилю життя в термінах особистісних чинників, тобто йдеться про суб'єкта як фактор формування стилю життя.

Ідеї Гідденса у даному випадку суголосні ідеям Н.Еліаса, запропонованим ним у його теорії соціогенетичного розвитку. Його підхід полягає в тому, що він розглядає цивілізацію як процес одночасної історичної еволюції (трансформації) макросоціальних та особистісних структур. На рівні суспільства йдеться про утворення стійких централізованих інституційних систем; на рівні ж особистості говориться про “приборкання афекту”, тобто зростання потреби індивідуального самоконтролю з боку кожного

окремого члена суспільства [7]. У контексті питання вибору індивідуального стилю життя говоримо про те, що багато в чому цей вибір визначається внутрішніми – суто особистісними чинниками, здатністю людини “приборкати свої афекти” та застосувати свої особистісні риси для вибору власної стратегії поведінки в повсякденному житті.

Зрештою, свого роду “крайній погляд” на стиль життя як прояв людської індивідуальності пропонує австрійський психолог, психіатр і мислитель А.Адлер. Його ідея така, що стиль життя включає в себе унікальне поєднання рис, способів поведінки та звичок, які, узяті в сукупності, визначають неповторну картину існування індивіда [1]. Теорія Адлера дає важливі з погляду орієнтації на здоров’я наголоси. Зокрема, йдеться про формування стилю життя у відповідь на прагнення людини досягти певної мети та подолати деякі свої недоліки. Людина, що позбавлена якихось здібностей, за Адлером, може відчувати труднощі, живучи в умовах ізоляції, проте успішно компенсувати свої недоліки в гарно організованому суспільстві; у кожної людини є концепція мети або ідеал, необхідний для того, аби досягти більше того, що можливо для неї в актуальній життєвій ситуації, долати недоліки і труднощі теперішнього завдяки постулюванню конкретної мети майбутнього [1].

**Синтез підходів: використання поняття
“стиль життя” для аналізу орієнтації
на здоровий спосіб життя**

Варто зазначити, що загалом, як свідчать сучасні дослідження стилів життя у Європі та США, найчастіше при застосуванні даного поняття робиться акцент на самодостатності автономного індивіда, якому передається обов’язок безперервної самоактуалізації та опори на самого себе [9]. Дійсно, ми побачили, що ряд дослідників говорять про індивідуальні внутрішні особливості людини як про ті чинники, що визначають вибір стилю життя. Поряд із цим, на наш погляд, не варто недооцінювати й зовнішні обставини життєвого досвіду індивіда, функціонування

яких також може мати суттєвий вплив на стилістичне оформлення життя людини, у тому числі й у контексті реалізації його орієнтації на здоров'я. Тут ми, звичайно, говоримо про зв'язок між соціально-стратифікаційною системою суспільства, становищем індивіда у соціальній ієрархії та особливостями його стилю життя. Таким чином, ми шукатимемо деяку проміжну позицію, ідея якої полягає в тому, що завдяки концепту стилю життя можна вдало поєднати, у сенсі теоретичного осмислення, такі феномени, як людська поведінка та група, у чому, власне, і полягає основа гносеологічного потенціалу даного поняття в контексті логічної формалізації об'єкта дослідження в контексті аналізу орієнтації на здоров'я та здоровий спосіб життя. Людська поведінка є надзвичайно різноманітною, відкритою, творчою та часто непередбачуваною, однак відповідно до ідеї стилю життя вона є обмеженою певними рамками [13, с. 44–45]. До того ж ці рамки мають системний характер та представлені комплексом *структурних* та *культурних* особливостей суспільства.

Отже, на наш погляд, пізнавальні можливості поняття “стиль життя” полягають у тому, що воно дає змогу аналітично охопити єдиним контекстом такі аспекти як:

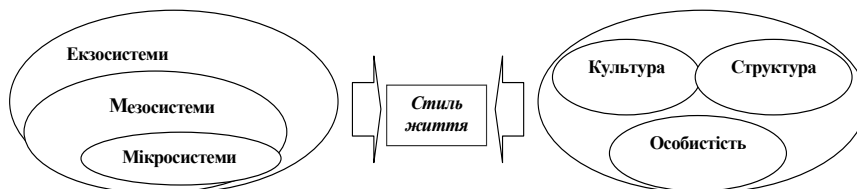
1 – позиція індивіда в соціальній структурі та його становище в соціальному просторі;

2 – місце та роль процесу соціалізації та культури загалом;

3 – реалізація внутрішнього локусу контролю індивіда.

Крім того, потужним потенціалом поняття стилю життя є багаторівнева структура цього концепту. Так, незважаючи на те що стиль життя є характеристикою індивідуальною, його прояви отримують відображення на рівні мікросоціальної взаємодії (сім'я, виховання, особистість), мезосоціального середовища (школа, сусіди, робота), а також на щаблі мікросоціальних явищ (соціальна структура та культура) [11, с. 440].

Загалом логіку розгляду феномену стилю життя у контексті аналізу концептуальних можливостей застосування цього поняття для дослідження орієнтації на здоров'я можна підсумувати у вигляді схеми:

Отже, у рамках даної статті була здійснена спроба розкрити гносеологічний потенціал поняття “стиль життя” з погляду можливостей його застосування для обґрунтування аналітичної схеми осмислення феномену здорового способу життя та орієнтації на здоров’я. Для цього, взявши за основу теоретичні погляди на поняття стилю життя Вебера, Бурдье, Веблена, Шпрангера, Гідденса, Еліаса та Адлера, ми виділили такі головні аспекти цього поняття:

1 – стиль життя як відображення позиції індивіда в соціальній структурі та його становище в соціальному просторі;

2 – стиль життя як продукт процесу соціалізації та відображення культури;

3 – стиль життя як реалізація внутрішнього особистісного локусу контролю індивіда.

Окрім “горизонтальної” багатовимірності поняття стилю життя, його пізнавальний потенціал збагачений за рахунок можливості цього концепту відбивати структуру досліджуваного феномену у “вертикальному” зрізі. Так, його прояви отримують відображення на рівні мікросоціальної взаємодії, мезосоціального середовища та на рівні мікросоціальних явищ.

Загалом “стиль життя”, як було показано, виступає як своєрідне загальне забарвлення повсякденного способу життя, причому, спираючись на комплекс розглянутих теоретичних підходів, ми отримали логічно формалізовану модель для аналізу орієнтації на здоровий спосіб життя в термінах *структурних*, *культурних* та *особистісних* чинників на рівні особистісної, групової та макросоціальної взаємодії, що є необхідним підґрунтям для подальшої емпіричної формалізації орієнтації на здоров’я та здоровий спосіб життя.

Література

1. Адлер А. Наука жить / А.Адлер. – К. : Директмедиа Паблишинг, 1997. – 288 с.
2. Бек У. Общество риска. На пути к новому модерну / У.Бек. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.
3. Бурдье П. Социальное пространство и символическая власть / П.Бурдье // THESIS. – 1993. – Т.1, №2. – С.137–150 [<http://www.ecsocman.edu.ru/db/msg/90824>]
4. Бурдье П. Структура, габитус, практика / П.Бурдье // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1998. – Том 1, № 2. – С. 44–59 [<http://www.soc.pu.ru/publications/jssa/1998/2/4bourd.html>]
5. Вебер М. Основные понятия стратификации / М.Вебер // Социологические исследования. – 1994. – №5. – С.147–156.
6. Веблен Т. Теория праздного класса / Т.Веблен. – М. : Прогресс, 1984. – 368 с.
7. Елиас Н. Процесс цивилизації. Соціогенетичні і психогенетичні дослідження / Н.Елиас. – К. : Альтернативи, 2003. – 672 с.
8. Рубинштейн С. Психология Шпрангера как наука о духе / С.Л.Рубинштейн // Человек и мир [Текст] / [отв. ред. К. А. Абульханова-Славская, А. Н. Славская]. – М. : Наука, 1997. – 189 с.
9. Сафарян А. Понятие “стиль жизни” в социологии / А.В.Сафарян // Знание. Понимание. Умение. – 2008. – №3. [<http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2008/3/Safarian/>]
10. Giddens A. Modernity and self-identity: self and society in the late modern age / A.Giddens. – Ca: Stanford University Press, 1991. – 264 p.
11. Handbook of Psychology: Health psychology / [Weiner I., Freedheim D., Nezu A., Nezu C., Geller P.]. – New Lersey : John Wiley and Sons, 2003. – 688 p.
12. Huss-Ashmore R. Health and Lifestyle Change. – Т. 9 / R.Huss-Ashmore, J.Schall, M.Hediger – Penn. : UPenn Museum of Archaeology, 1992. – 144 p.
13. Hillier J. Habitus: a sense of place / J.Hillier, E.Rooksby. – Farnham : Ashgate Publishing, Ltd., 2005.– 427 p.
14. Korp P. The symbolic power of ‘healthy lifestyles’ / P.Korp // Health Sociology Review. – 2009. – Vol. 17 Issue 1. – P. 18–27.
15. Kinger L. Focus on lifestyle and health research / L.Kinger. – N.Y. : Nova Publishers, 2005. – 224 p.
16. Robson K. Quantifying Theory: Pierre Bourdieu / K.Robson, C.Sanders. – New York : Springer, 2009. – 228 p.

УДК 316.643.2

О.Бурова

ЖИТТЄВИЙ КОМФОРТ: СПРОБА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ПОНЯТТЯ

Стаття присвячена концептуалізації поняття “життєвий комфорт”. Для цього проаналізовані сучасні інтерпретації понять соціального комфорту та життєвого комфорту. Виявлено, що соціальний комфорт позначає насамперед психоемоційний стан відчуття інтегрованості людини у соціальні відносини, відчуття свого місця у суспільному житті. Життєвий комфорт відображає стан внутрішньої задоволеності та зручності стосовно конкретних сфер життєдіяльності.

Keywords: *vital comfort, social comfort.*

Ключові слова: *життєвий комфорт, соціальний комфорт.*

Ключевые слова: *жизненный комфорт, социальный комфорт.*

У сучасній соціології посилюється увага до суб’єктивного виміру соціальної реальності. Це пов’язано з тим, що в сучасних розвинутих суспільствах, де матеріальні потреби здебільшого задоволені, люди, особливо у великих містах, зіткнулися з проблемами самотності та відчуження. Незважаючи на те що умови проживання з погляду забезпеченості соціально-побутовими, медичними, культурними закладами у містах порівняно зі сільською місцевістю є вищими, процеси посиленої урбанізації, збільшення чисельності населення у містах призвели до руйнування не тільки звичного для корінних мешканців історичного ландшафту, а й часто звичного способу спілкування – сам соціум зазнав суттєвих змін. Одним з методів розширення площини теоретичного та практичного знання у соціології є залучення поняття, яке відображає певний вимір задоволеності чи незадоволеності людської життєдіяльності у певному місці проживання. Таким виміром є

поняття “життєвий комфорт”, який є порівняно новим, і, отже, недостатньо розробленим. Дана стаття є спробою концептуалізувати поняття життєвого комфорту як важливого феномену життєдіяльності людини.

Термін “комфорт” походить від англ. *comfort*, яке має передусім два значення, які відображають відчуття затишку та зручності: фізичне – “відчуття фізичної розслабленості і задоволеності, так що ніщо не заподіює вам болю, не спричиняє відчуття спеки чи холоду тощо” та емоційне – “якщо хтось чи щось дає вам комфорт, вони змушують вас почуватися спокійніше, щасливіше, або більш обнадійливо після того, як ви були стурбовані або нещасні”; також в англійській мові комфорт означає “спосіб життя, завдяки якому у вас є гроші і речі, яких ви потребуєте чи хочете” [1]. Водночас слово “*comforts*” відображає речі, які роблять життя людини зручнішим, особливо ті, які не є необхідними. Існує також поняття “зона комфорту”, що означає спектр видів діяльності або ситуацій, у яких людина відчуває себе щасливою і впевненою [1]. Таким чином, термін “комфорт” охоплює *стан внутрішньої задоволеності*, коли життя стає затишним, зручнішим, щасливішим і захищенішим. Чинниками комфорту, які дають ці відчуття, є умови соціального та біологічного життя, які забезпечують “зручний” з погляду індивіда процес діяльності людини (біологічного та духовного розвитку, праці, відпочинку, сну, дозвілля, пересування тощо). Водночас цим терміном позначають сукупність зручностей, або сприятливі умови для існування та діяльності будь-якого об’єкта. Однак саме суб’єктивний вимір цих зручностей або сприятливих умов робить наголос на не стільки доцільності цих умов, скільки на приємності, на приємних відчуттях, тому сприйняття комфортності чого-небудь різними соціальними суб’єктами не завжди є тотожними.

В онтологічному плані комфорт став одним із рушіїв людського прогресу. Прагнення до більшої комфортності життєдіяльності зумовлювало людину не тільки ефективно працювати, а й спричиняло інноваційні прориви. Прагнення до комфорту та результати цих прагнень все більше

віддаляли первісну людину від біологічного світу. Це виявлялося у більшій дезадаптивності людського організму до природного середовища, оскільки після поширення перших комфортних практик теплового характеру (добування вогню, приготування гарячої їжі, побудова примітивного житла), людина вже не могла самостійно боротися з кліматичними випробуваннями. Тому, “підсівши” на комфортні умови, люди змушені були створювати групи задля спільного виживання. Таким чином, комфорт дав змогу людині замінити затрати біологічної енергії для підтримки організмом життєдіяльності на соціальні джерела. Внаслідок цього вивільнена біологічна енергія людей прискорила людський прогрес.

Проблематика комфорту як соціологічного поняття здебільшого перебуває у площині соціального комфорту. Існує декілька тлумачень поняття “соціальний комфорт”. В американській психології знайшла своє застосування шкала соціального комфорту при з’ясуванні ступеня міжетнічної соціальної дистанції. Зокрема, була застосована шкала соціального комфорту (Social Comfort Scale), що містить 16 запитань, у яких просять респондентів оцінити ступінь їхнього комфорту в спілкуванні з людьми конкретної групи (в даному випадку з чорношкірими американцями) за мірою близькості (наприклад, “Я б хотів (хотіла), щоб чорношкіра особа була моїм академічним радником” чи “Я б хотів (хотіла) піти з чорношкірою особою на побачення”) з використанням 7-бальної шкали Лайкерта, починаючи від “дуже незручно” до “дуже зручно” [2]. У російському дослідженні проблем впливу життєвих подій на здоров’я населення у перехідних суспільствах соціальний комфорт оцінювався як інтегральний параметр, що поєднує реалізацію особистої життєвої стратегії та індивідуальне ставлення до дійсності. “Соціальний комфорт” (або “соціальний настрій”) дав змогу виявити одночасно і ступінь адаптації людей у суспільстві в умовах пережитої кризи, і стратегії, які вони застосовують. Ступінь соціального комфорту (соціального настрою) оцінювався з огляду на спів-

відношення негативних і позитивних подій, труднощів, невдач і досягнень [3].

Поняття соціального комфорту було також застосоване у дослідженні впливу макроекономічних чинників і характеристик соціального середовища на стан здоров'я населення російських регіонів. Рівень соціального комфорту в даному випадку виражався через інтегральний індикатор, який розрахований за двома показниками: кількість померлих від самогубств на 100 тис. осіб; коефіцієнт міграційного приросту на 10 тис. осіб. Регресійний аналіз засвідчив, що економічні чинники безпосередньо не мають великого впливу на очікувану при народженні тривалість життя в регіонах, натомість соціальне середовище, й у тому числі наведений рівень соціального комфорту, має вирішальний вплив на стан здоров'я [4]. Так само робиться наголос на об'єктивних умовах життєдіяльності людини, коли застосовують термін "еколого-соціальна комфортність", який включає в себе оцінку як природного потенціалу та екологічну ситуацію, так економічний потенціал та соціальні умови території проживання [5, с. 13]. Проблематичність цих методик очевидна: в усіх випадках йдеться не стільки про соціальний комфорт, скільки про чинники або наслідки соціального дискомфорту.

Більш адекватну операціоналізацію цього поняття було здійснено в іншому російському дослідженні, де поняття "соціальна комфортність" визначається як стан затишку, зручності й задоволення, який забезпечений сукупністю позитивних психологічних та фізіологічних відчуттів людини в процесі її трудової діяльності. Комфортні умови створюються завдяки раціональній організації праці, дотримання ергономічних, соціально-психологічних та гігієнічних вимог охорони праці. Для розробки методики дослідження соціальної комфортності регіону була сформована ієрархічна система показників на базі таких критеріїв: 1) рівень життя; 2) якість освіти; 3) стан охорони здоров'я 4) рівень розвитку культурної сфери; 5) доступність житла; 6) рівень екологічної безпеки; 7) рівень громадської безпеки; 8) рівень інформатизації; 9) рівень роз-

витку транспортної інфраструктури; 10) ефективність державного управління [6].

В українській соціології поняття “соціальний комфорт” уперше було застосовано В.Піддубним, який зазначає, що це поняття “відображає сукупність закріплених нормативно-законодавчими актами та суспільними приписами соціальних благ, які регулюють діяльність та поведінку особи. Однією з функцій цього феномена є підтримка соціальної стабільності в суспільстві в межах його динамічних характеристик шляхом регулювання соціальної напруженості, прискорення або стримування соціальних рухів, реформ та інших явищ, які можуть бути стресорами гальмування чи прискорення соціальних процесів” [7, с. 274–275]. Додатковими вимірами соціального комфорту, на думку Піддубного, можуть слугувати: задоволеність життям у своєму населеному пункті; оцінка можливості масових виступів населення на захист своїх прав у населеному пункті, де мешкає респондент; оцінка можливості особистої участі у протестних акціях на захист своїх прав; бажання/небажання від’їзду з населеного пункту та причини таких намірів. Однак, як зазначає В.Піддубний, ці показники не претендують на вичерпність характеристики предмета дослідження, але певним чином дають уявлення щодо впливу поселенського статусу на наявний соціальний комфорт респондента [7, с. 275]. Водночас В.Піддубний у іншій публікації наводить досить продуктивну в методологічному плані схему досягнення соціального комфорту: вектор прагнень та поведінки людини у певному місці проживання залежить від знань і поінформованості щодо бажаних благ – соціального комфорту, який може стати предметом її прагнень. Перетворення іміджу того чи того блага на мотиваційний чинник включає процес співвіднесення цього блага з уявленнями щодо можливостей його досягнення та тих обмежень, які перешкоджають досягненню. Всі ці процеси відбуваються під соціальним контролем, який дозволяє/забороняє чи пропонує певний рівень домагань, ті чи ті засоби його досягнення, а також способи його прийняття людиною [8, с. 74].

Поняттю соціального комфорту як центральній проблемі соціологічного дослідження було приділено увагу Ю.Мосаєвим, який захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук на тему “Соціальний комфорт у соціологічному дискурсі” [9]. На думку Мосаєва, поняття соціального комфорту слід розуміти в сенсі створення умов для можливості максимальної реалізації людини в суспільстві. Коли людина має потенційні можливості реалізації себе як особистості, її життя та безпосередня діяльність є соціально комфортними. Водночас діяльність, що спрямована на досягнення соціального комфорту, має ознаки соціального конструктиву як соціальної практики, яка веде до гармонізації соціальних процесів і відносин у рамках соціальної системи [10; 11, с. 245].

Таким чином, поняття соціального комфорту застосовується як до суб’єктивних вимірів життєдіяльності людини, так і до об’єктивних умов проживання людини у певному місці. Тому у соціології ще не склалося загальноприйняте визначення феномену соціального комфорту. Відсутні також усталені методологічні підходи до його аналізу та розуміння. Практично всі автори, що працюють в межах цієї проблематики, пропонують по-своєму унікальні трактування даного поняття. На нашу думку, поняття соціального комфорту саме завдяки прикметнику “соціальний” позначає насамперед психоемоційний стан відчуття інтегрованості людини у соціальні відносини, відчуття свого місця у суспільному житті.

Безпосередньо поняття “життєвий комфорт” застосувала Лідія Сохань, яка, крім цього, навела структуру життєвого комфорту [12]. На думку Сохань, рівень *життєвого комфорту* виражається в умовах життя, упорядкованості побуту, стані внутрішнього спокою і включає:

- матеріальний комфорт (матеріальні блага: гарне житло, модний і красивий одяг, авто тощо);
- соціальний комфорт (соціальний статус, соціальний престиж, соціальні ролі та їх відповідність рівню домагань особистості, екологічна і соціальна безпека, можливість отримання необхідної медичної допомоги);

– психологічний комфорт (ступінь задоволення потреб, відсутність постійного відчуття напруженості, страху, психологічний клімат у сім'ї, впевненість у власних силах, ініціатива і самостійність у розв'язанні життєвих проблем);

– моральний комфорт (наявність норм і цінностей, соціальний оптимізм, соціальна справедливість);

– духовний комфорт (достатній рівень знань, можливість проведення повноцінного дозвілля (відвідування культурних центрів), освіта та перспективи для дітей);

– фізичний комфорт (стан здоров'я, можливість відвідувати спортивні заклади тощо).

При цьому інтегральним показником життєвого комфорту слугує *міра задоволеності людини своїм життям, рівнем переживання щастя* [12, с. 261]. Таким чином, соціальний комфорт є складовою життєвого комфорту. В іншій публікації Л.Сохань категорія життєвого комфорту була визначена як така, що інтегрує цілу низку показників [13, с. 159–160]. Складові життєвого комфорту Сохань агрегувала в такі блоки:

– комфорт щодо процесів суспільного масштабу; складові: (1) порядок у суспільстві, (2) дотримання чинних законів, (3) внески, які б підтримали добробут хоча б протягом року у скрутних випадках, (4) впевненість у власному майбутньому;

– комфорт щодо роботи, відпочинку та вирішення стратегічних завдань; складові: (1) робота, яка подобається, (2) можливість повноцінної відпустки, (3) можливість мати додатковий заробіток, (4) ініціатива і самостійність у розв'язанні життєвих проблем, (5) повноцінне дозвілля, (6) можливість працювати з повною віддачею, (7) можливість дати дітям повноцінну освіту;

– комфорт щодо свого здоров'я і життєвих сил; складові: (1) вміння жити в нових умовах, (2) здоров'я, (3) впевненість у власних силах, (4) необхідна медична допомога, (5) можливість купувати найбільш необхідні продукти, (6) можливість харчуватися за смаком;

– комфорт щодо житла та одягу; складові: (1) необхідний одяг, (2) добротне житло, (3) модний і красивий одяг, (4) необхідні меблі;

– комфорт щодо досягнення своїх цілей; складові: (1) сучасні економічні знання, (2) сучасні політичні знання, (3) рішучість у досягненні своїх цілей, (4) юридична допомога для захисту своїх прав та інтересів.

Очевидно, що така широка операціоналізація поняття життєвого комфорту пов'язана з напрацюваннями Інституту соціології НАН України, зокрема, з переліком запитань Інтегрального індексу соціального самопочуття (ІСС), який був створений Є.Головахою і Н.Паніною. Згідно з цією розробкою соціальне самопочуття людини визначається рівнем задоволення її соціальних потреб, які, своєю чергою, є похідними від наявної в суспільстві системи соціальних благ, їх вироблення та розподілу. В основу вимірювання соціального самопочуття взято 20 (або 44) запитань щодо основних соціальних благ населення України зі шкалою “1 – не вистачає; 2 – важко сказати; 3 – вистачає; 4 – не цікавить” [14]. Таким чином, поняття соціального самопочуття та соціального комфорту є спорідненими. Як зазначає Ю.Мосаєв, щоб відчутти високий рівень соціального комфорту, людина повинна мати задовільний рівень соціального самопочуття. Соціальне самопочуття є необхідною складовою соціального комфорту і, як наслідок, сприяє через набуття людиною певного рівня соціального комфорту відчуттю повноти споживання товару чи послуги. Тому соціальне самопочуття людини відображає стан задоволення людиною свого статусно-рольового набору, а соціальний комфорт відображає можливість скористатися своїм статусно-рольовим апаратом для подальшої реалізації в суспільстві [15]. Тобто, якщо у випадку соціального самопочуття йдеться про рівень задоволення потреб (вистачає – не вистачає), то життєвий комфорт *відображає стан функціональної зручності або психологічного відчуття задоволеності певною сферою життєдіяльності*. Отже, застосування емпіричних напрацю-

вань по визначенню соціального самопочуття можливе лише як додаткове і допоміжне.

Виходячи з того, що життєвий комфорт відображається переважно на емоційному рівні особистості, при операціоналізації цього концепту слід застосовувати емоційно-оцінні судження, а саме давати можливість людині висловити позитивну, негативну або нейтральну емоційну оцінку стосовно конкретних сфер життєдіяльності. Оскільки йдеться про відчуття затишку та зручності стосовно певного об'єкта, то доцільним є застосування шкали “задоволений – не задоволений”. Однак, як зазначає Л.Сохань, “задоволеність життям як характеристика певного інтелектуально-емоційного стану особистості, – величина достатньо динамічна, вона піддається впливу як зовнішніх чинників, так і психосоціального стану людини. Тому вимірювання задоволеності методами соціологічного інструментарію має не абсолютне значення. Більш глибоке уявлення може дати дослідження комплексу чинників та обставин, які впливають на рівень задоволеності. Це має особливе значення при оцінці даного параметру на особистісному рівні” [13, с. 157–158]. Тобто, крім прямого вимірювання життєвого комфорту через рівень задоволеності певною сферою соціального життя, потрібно враховувати об'єктивні умови, які роблять життя людини більш зручним. Також не менш важливим є врахування суб'єктивних характеристик соціальних суб'єктів, а саме відмінність їхніх актуалізованих потреб та мотивацій, які не є ідентичними для кожної людини, тому люди можуть по-різному переживати відчуття зручності стосовно певної сфери людської життєдіяльності.

Пропонуємо таку класифікацію видів життєвого комфорту за рівнем задоволеності сферами життєдіяльності, які відображають соціально-особистісний, місцевий та соціетальний виміри:

- 1) рівень задоволеності життям загалом;
- 2) рівень задоволеності своїм становищем у суспільстві;
- 3) рівень задоволеності особистим життям;
- 4) рівень задоволеності власним здоров'ям;

- 5) рівень задоволеності власною роботою;
- 6) рівень задоволеності власною освітою;
- 7) рівень задоволеності власним дозвіллям;
- 8) рівень задоволеності життям у населеному пункті;
- 9) рівень задоволеності житловими умовами та побутом;
- 10) рівень задоволеності роботою транспортної інфраструктури;
- 11) рівень задоволеності станом охорони здоров'я;
- 12) рівень задоволеності місцевою екологією;
- 13) рівень задоволеності громадською безпекою;
- 14) рівень задоволеності розвитком культурної сфери;
- 15) рівень задоволеності економікою країни;
- 16) рівень задоволеності станом демократії в країні.

Додатковими показниками психологічного виміру життєвого комфорту можна використати запитання щодо тривожності, настрою, самотності. Звичайно, ця класифікація сфер життєдіяльності значною мірою умовна, однак це принаймні дає змогу максимально широко охопити предметне поле людської життєдіяльності та визначити ступінь комфортності кожної з них. Це також надасть можливість спробувати побудувати індекс життєвого комфорту.

Література

1. Comfort // Longman Dictionary of Contemporary English, Fourth Edition. – Harlow : Pearson Education Limited, 2005. – P. 302–303.
2. Rollock D. Ethnic social comfort I: Construct validity through social distance measurement / D. Rollock, S.R. Vrana // Journal of Black Psychology. – 2005. – Vol. 31, № 4. – P. 386–417.
3. Нилов В.М. События жизни и здоровье населения в условиях трансформирующегося общества / В.М. Нилов // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2005. – Т. VIII, № 3. – С. 34–46.
4. Панова Л.В. Экономические и социальные факторы продолжительности жизни в России: межрегиональный анализ / Л.В.Панова, Н.Л. Русинова, В.В. Сафронов // Интернет-конференция “Охрана здоровья: проблемы организации, управления и уровни ответственности”, 2007 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ecsocman.edu.ru/text/16207101/>.

5. Меринов Ю.Н. Эколого-социальная комфортность городской среды Ростова-на-Дону / Ю.Н.Меринов. – Ростов-на-Дону : Изд-во Ростов. гос. ун-та, 2001. – 140 с.

6. Скворцова М.А. Статистическое исследование социальной комфортности проживания в республике Мордовия / М.А.Скворцова, Т.Г.Юрченкова // Системное управление. – 2008. – Вып. 2 (4) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://sisupr.mrsu.ru/2008-2/pdf/6-Skvorcova.pdf>.

7. Піддубний В. Поселенський статус як чинник соціального комфорту / В. Піддубний // Українське суспільство 1994–2005. Динаміка соціальних змін / за ред. д.ек.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2005. – С. 273–283.

8. Піддубний В. Соціальний комфорт та поселенський статус: життєвий вибір / В.Піддубний // Українське суспільство 1994–2006 : соціологічний моніторинг / за ред. д.ек.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2006. – С. 74–78.

9. Мосаєв Ю.В. Соціальний комфорт в соціологічному дискурсі : автореф. дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.01 / Мосаєв Юрій Володимирович ; Класич. приват. ун-т. – Запоріжжя, 2010. – 16 с.

10. Мосаєв Ю.В. Вплив ідеології на критерії оцінки соціального комфорту / Ю.В.Мосаєв // Інноваційний розвиток суспільства за умов крос-культурних взаємодій : Перша міжнародна конференція для студентів, магістрів, аспірантів, вчених : у 6 ч. – Ч. 3. – Суми : СОІППО, 2008. – С. 64–66.

11. Мосаєв Ю.В. Особливості досягнення соціального комфорту в країнах з патерналістичними цінностями соціальної сфери / Ю.В.Мосаєв // Социальные технологии: актуальные проблемы теории и практики : Межвузовский сборник научных работ. – Запорожье : Изд-во ГУ “ЗИГМУ”, 2007. – Вып 36. – С. 245–250.

12. Сохань Л. Стиль приватного життя особистості: цивілізаційний вимір / Л.Сохань // Стилі життя: панорама змін / за ред. М.О.Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2008. – С. 221–273.

13. Сохань Л.В. Жизненный комфорт как творческий проект личности: духовное измерение / Л.В.Сохань // Личность. Культура. Общество. – 2009. – Т. 11. – Вып. 4 (51–52). – С. 156–167.

14. Головаха Е.И. Интегральный индекс социального самочувствия (ИИСС). Конструирование и применение теста в массовых опросах / Е.И.Головаха, Н.В.Панина. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 1997. – 108 с.

15. Мосаєв Ю.В. Соціальне самопочуття та соціальний комфорт / Ю.В.Мосаєв // Соціальні технології. – 2009. – № 43. – С. 109–116.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

УДК 316.35.023.6

*І.Бекешкіна,
кандидат філософських наук*

МОЛОДЬ АЗЕРБАЙДЖАНУ, РОСІЇ ТА УКРАЇНИ: СПІЛЬНЕ ТА ВІДМІННЕ (2002–2010)

У статті розглядаються результати порівняльних досліджень громадської думки молоді Азербайджану, Росії та України у 2002 і 2009–2010 роках. На підставі результатів опитувань показано, що невисокий інтерес до політики та низький рівень участі у діяльності громадських організацій є спільною рисою молоді трьох країн. Щодо найбільших відмінностей, то молодь в Україні виявляє найменше довіри до усіх соціальних, державних та політичних інституцій, її ставлення до влади та соціуму можна визначити як повну відстороненість, відчуженість.

Keywords: *youth, interest in politics, political participation, level of trust.*

Ключові слова: *молодь, інтерес до політики, політична участь, рівень довіри.*

Ключевые слова: *молодежь, интерес к политике, политическое участие, уровень доверия.*

Порівняльні дослідження мають особливе значення як для виявлення особливостей громадської думки населення різних країн, так і у більш широкому значенні – для розуміння суспільно-політичних процесів, що відбуваються у цих країнах. Особливо цікавими є порівняння на по-

страдянському просторі, де різні країни, маючи історію спільного співіснування, пішли різними шляхами розвитку.

У 2002–2003 рр. було здійснене порівняльне дослідження молоді трьох країн – Азербайджану, Росії та України¹, а наприкінці 2009 – на початку 2010 рр. було реалізовано повторне дослідження² за тією ж методикою. За цей час країни пройшли різний політичний шлях. У Азербайджані та Росії за цей час нічого особливого не відбувалося, щоправда, у першій країні замість Алієва-батька президентом став Алієв-син, а в Росії президент Путін став прем'єр-міністром. Проте ні до яких якісних змін це не привело.

В Україні у цей час відбувалися бурхливі події. Зміна влади після двох каденцій президента Кучми відбулася не просто внаслідок виборів, а через події помаранчевої революції, у яких, за даними Фонду “Демократичні ініціативи”, узяли участь 15% населення, особливо активною була молодь. У результаті помаранчевої революції Україна істотно просунулася на шляху демократії, насамперед у царині політичних і громадянських прав та свобод. Після президентських виборів відбулися двоє парламентських виборів, які були визнані міжнародною спільнотою такими, що відповідають демократичним стандартам. Проте замість здійснення обіцяних суспільних перетворень “помаранчеві” політики почали відчайдушну боротьбу між

---

¹ Загальнонаціональні опитування молоді (віком 18–34 років) були проведені наприкінці 2002 – на початку 2003 рр. За репрезентативною вибіркою опитано по 500 респондентів в Україні і Азербайджані і 1200 респондентів у Росії. Польовий етап дослідження здійснювали в Азербайджані – грузинська фірма GORBI, у Росії – ВЦДГД (ВЦИОМ), в Україні – Київський міжнародний інститут соціології.

² Загальнонаціональне опитування молоді України було проведене Фондом “Демократичні ініціативи” та фірмою “Ukrainian Sociology Service” 14–26 грудня 2009 р., Росії – фірмою “Левада-центр” 15–27 січня 2010 р., Азербайджану – FAR Центром у березні 2010 р. Усього у кожній країні було опитано близько 500 респондентів віком 18–34 роки. Вибірка репрезентативна за такими параметрами, як вік (групи 18–24 і 25–34 роки), стать, рівень освіти, регіон та тип проживання. Статистична похибка не перевищує 4,6%.

собою, дедалі більше розчаровуючи своїх прихильників. На час проведення опитування наприкінці 2010 р. дані соціологічних опитувань засвідчували, що в Україні буде новий президент і знову відбудеться докорінна зміна влади.

Отже, як вплинули усі ці події (чи їх відсутність) на динаміку громадської думки молоді у трьох пострадянських країнах?

Інтерес до політики та політична активність молоді Азербайджану, Росії та України

Загалом для молоді Азербайджану, Росії і України і у 2002, і у 2010 р. не був притаманним значний інтерес до політики: доволі великою і значною мірою цікавляться політикою лише 8% українців, 7% росіян і 6% азербайджанців – це навіть дещо менше, ніж було наприкінці 2002 р. (табл. 1).

На жаль, опитування не проводилося у 2005 р., після помаранчевої революції, коли політична активність українців була надзвичайно високою. Тогочасні соціологічні опитування, зокрема, моніторинг Інституту соціології, засвідчували злет інтересу до політики у 2005 р., який далі з року в рік поволі спадав. Проте й тепер порівняно з молодими росіянами і особливо азербайджанцями молоді українці виявляють дещо більший інтерес до політики – серед них менше тих, хто політикою не цікавиться взагалі. Для української молоді характерний здебільшого се-

Таблиця 1

Відповіді молоді Азербайджану, Росії та України на запитання “Якою мірою Вас цікавить політика?” (%)

<i>Міра інтересу до політики</i>	<i>Азербайджан</i>		<i>Росія</i>		<i>Україна</i>	
	<i>2002</i>	<i>2010</i>	<i>2002</i>	<i>2010</i>	<i>2002</i>	<i>2009</i>
Дуже велика	3,6	0,4	1,4	1,5	3,9	1,4
Велика	10,6	5,6	7,7	5,5	7,9	6,4
Середня	27,2	35,4	34,9	30,2	38,7	39,9
Мала	27,2	22,8	35,8	35,7	23,3	27,3
Зовсім не цікавить	30,8	35,6	19,2	26,1	25,8	23,0
Важко відповісти	0,6	0,2	1,0	1,0	0,4	2,0

редній інтерес до політики, тоді як для молодих росіян – малий, а серед азербайджанців виявилось порівняно більше тих, кого політика не цікавить зовсім.

Проте навіть цей поміркований інтерес має переважно теоретичний характер і не знаходить вияву у практичній площині. І у азербайджанців, і у росіян, і у українців участь у різних формах громадської активності мізерна. Порівняно з 2002 р. і в Україні, і в Росії не зросла кількість тих, хто б брав участь у діяльності бодай однієї громадської організації (у 2002 р. в обох країнах не брали участі у діяльності громадських організацій 90%, у 2010 р. – 88%). А в Азербайджані відсоток тих, хто не бере участі у діяльності громадських організацій, навіть зріс – з 87% до 94%. Максимальна участь, як і у 2002 р., припадає на молодіжні організації в Росії і Україні – у їх діяльності бере участь 2,3% (у 2002 р. – 2,5%) українців і 2,6% (у 2002 р. – 2,9%) росіян і в Азербайджані – 2,8% і тепер, і у 2002 р.

Безпосередньо політикою займається дуже мало молодих людей – у Азербайджані взагалі не знайшлося жодного респондента в усій вибірці (у 2002 р. таких було все ж 2,2%), 0,4% росіян і 0,8% українців. І тих, хто відповів, що займеться політикою у майбутньому, теж небагато – у цьому впевнені 4% азербайджанців, 5% українців і 4% росіян (стільки ж, як і у 2002 р.), відповіли, що, скоріше, це зроблять 12% азербайджанців (як і у 2002 р.), 14% росіян (було 9%) і 10% українців (як і було у 2002 р.).

Децю менший інтерес молоді Азербайджану до політики відображає нижчий відсоток тих, хто збирався узяти участь у наступних виборах Президента: серед молоді Азербайджану – 62%, тоді як серед молоді Росії відсоток готових узяти участь у наступних виборах Президента становить 69%, в Україні – 71%. У порівнянні участі у найближчих виборах, що минули, азербайджанці теж “програють” – лише 38% брали участь у минулих муніципальних виборах, а у Росії у виборах Державної Думи у 2008 р. – 51%, в Україні у виборах Верховної Ради у 2007 р. – 57%.

Попри переважаюче небажання долучатися до політики, молоді люди Азербайджану, Росії і України досить добре уявляють собі ті шляхи, якими молодь може вийти на політичну арену. Головний шлях молодь трьох країн, як і у 2002 р., убачає в участі у діяльності якої-небудь політичної партії (так вважають 45% азербайджанців, 52% українців та 52% росіян). А от щодо ефективності інших шляхів порівняно з 2002 р. відбулися істотні зміни. Якщо раніше на другому місці у громадській думці молоді трьох країн стояв такий шлях залучення до політики, як підтримка когось із підприємців і обслуговування його інтересів (так вважали 27% азербайджанців, 24% українців і 36% росіян), то нині такий шлях істотно втратив свою привабливість. На друге місце вийшла така можливість, як робота у місцевих органах влади (так вважають 16% азербайджанців, 33% росіян і 37% українців), особливо зріс цей відсоток серед українців (було 22%). Вочевидь, це означає, що молодь стали більше залучати до роботи у органах міської влади, і вона вбачає у цій діяльності більше перспектив для себе. Істотні відмінності у думці азербайджанців, росіян і українців стосуються оцінки ефективності таких шляхів, як робота в апараті регіональних або державних органів влади (на це вказали 9% азербайджанців, 29% росіян і 31% українців). Ще слід зазначити, що порівняно з 2002 р. для росіян дещо втратила перспективу як долучення до політики робота у силових відомствах (було – 21%, стало – 15%). Тішить те, що значна частина росіян (20% і українців (18%)) убачають шлях виходу на політичну арену в діяльності якої-небудь громадської організації (серед азербайджанців таких істотно менше – 9%). Проте, на жаль, ці наміри не реалізуються.

Молодь Азербайджану, України і Росії про якості, які треба мати професійному і молодому політику

У розумінні якостей, які молодь вважає необхідними мати молодому політику, щоб досягти успіху на політичній арені, за час, що минув від 2002 р., сталися певні

зміни. Тоді у відповідях молоді Росії та Азербайджану як майже рівнозначні для успіху вважалися професійні якості (гарна освіта, високий рівень професіоналізму) та особисті якості (активність, ініціативність, працездатність), а у відповідях українців явно домінують професійні якості (на це вказали 57% опитаних). У 2009–2010 рр. значення для політичного успіху доброї освіти та професіоналізму в очах молоді явно підупала, причому в усіх трьох країнах: у Азербайджані 32% молодих людей вважають вирішальними для успіху на політичній арені особисті якості й значно менше – 23% – хорошу освіту та професіоналізм, у Росії – відповідно 56% і 39%, в Україні – 48% і 23%. Гадаємо, зниження для молоді значення професійних якостей для успіху у політиці можна пояснити тим, що вони реально щоденно бачать по телевізору політиків, які аж ніяк не демонструють ані доброї освіти, ані професіоналізму, проте політичного олімпу таки досягли. Порівняно з 2002 р. також різко зменшилося для молодих людей значення моральних якостей для успіху у політиці: раніше їх як необхідні називали 37% азербайджанців, 40% росіян і 40% українців, а тепер, відповідно – 10, 8% і 23%. Натомість у молоді Росії та України істотно зросло переконання у необхідності фінансової підтримки та зв'язків у органах влади для політичного успіху: у 2002 р. на значення фінансової підтримки вказували 35% росіян і 44% українців, нині – 50% росіян і 57% українців; на необхідність мати добрі зв'язки в органах влади у 2002 р. вказували 25% росіян і 23% українців, нині – 45% росіян і 38% українців. А от уявлення про необхідність мати конкретну політичну програму, уявлення про майбутнє своєї країни стали ще меншими: у 2002 р. на це вказали 29% росіян і по 18% серед українців і азербайджанців, наразі ці відсотки стали ще меншими: відповідно – 18%, 18% і 5%.

Як же виглядає професійний політик в очах молоді? Чи є відмінності в образі політика у молоді різних країн? Слід сказати, що у 2002 р. модель найбільш привабливих

якостей видається дуже подібною в уявленнях українців і росіян, але відмінною – у азербайджанців. І у росіян, і у українців однаковою мірою цінували чесність (на це вказали 48% українців і 45% росіян), досвід (відповідно, 48% і 43%), організаторські здібності (45% і 39%), професіоналізм (43% і 48%), інтелект (43% і 45%). Молоді азербайджанці на перше місце поставили гарну, грамотну мову (59%), на друге – патріотизм (51%), на третє – чесність (51%), на четверте – досвід (46%). Деякі відмінності стосуються ступеня важливості інших, не першорядних якостей. Росіяни більшої ваги надавали енергії, молодості (31% росіян, 26% українців і 17% азербайджанців). У 2002 р. ці моделі позитивного політика дещо змінилися. У російській молоді явно домінують три якості, які вони вважають найважливішими для політика: професіоналізм, чесність і досвід. Зросла, порівняно з 2002 р., значущість для політика патріотизму (з 29% до 41%) та “твердості” – з 27% до 34%. Натомість зменшилася значущість таких якостей, як енергія, молодість та організаторські здібності. В українців явно переважають дві якості: професіоналізм (64%) і досвід (52%). Ще значущими є чесність (44%) і організаторські здібності (42%). Натомість патріотизм видається значно менш важливою якістю, порівняно з росіянами (на цю якість вказали 28% українців і 41% росіян). Молодь Азербайджану відрізняється тим, що, як і у 2002 р., для них набагато більше важить красива, гарна мова, яку вони поставили на перше місце разом із досвідом – ці дві якості лідирують у думці молодих азербайджанців з великим відривом. Ще двома важливими якостями для азербайджанців є інтелект та патріотизм.

Довіра молоді Азербайджану, України та Росії до владних та соціальних інституцій

Довіра зазвичай вважається важливим показником, що свідчить про рівень прийнятності суспільства для людей. При цьому виділяють міжособистісну довіру – довіру до інших людей та соціально-політичну – довіру до соціальних та політичних інституцій. У дослідженні були присутні

кілька типів соціальних об'єктів, щодо яких вимірювався рівень довіри:

особистісна довіра – до родичів та друзів;

політична довіра до органів влади – президента та парламенту (виборних інституцій), державних установ, адміністрації президента, уряду;

довіра до державних правозахисних інституцій – суду та прокуратури;

довіра до силових структур – армії та міліції;

довіра до духовних інституцій – церкви;

довіра до складових громадянського суспільства – засобів масової інформації, політичних партій, недержавних організацій, профспілок;

довіра до соціальних “сервісних” інституцій, що задовольняють різні суспільні потреби – банків, медичних установ, страхових організацій, навчальних закладів.

Порівняння рівня довіри у трьох країнах засвідчує істотну різницю як у рівні довіри взагалі, так і у ставленні до владних інституцій зокрема (*табл. 2*).

Перше, що одразу привертає до себе увагу, це значно нижчий рівень довіри українців практично до всіх соціальних інституцій – так було і у 2002 р., а наразі цей розрив у рівні довіри між молодими українцями та молоддю Росії, і особливо Азербайджану іще збільшився. Здавалося б, це можна пояснити “національною ментальністю”, більшою схильністю до недовірливості. Проте прийняти це пояснення не дозволяють дані щодо рівня довіри до родичів та друзів, які майже однакові у українців та росіян. Отже, нижчий рівень довіри українців має не національну і не психологічну, а соціальну природу. Відмінність між українцями, росіянами і азербайджанцями у рівні довіри, яка має не лише кількісний, а й якісний характер, себто – довіра з протилежним знаком, стосується насамперед ставлення до органів державної влади. Особливо вражаючою є різниця у рівні довіри молодих росіян та українців до свого президента. Щоправда, слід мати на увазі, що опитування в Україні відбувалося у грудні 2009 р., себто у самий розпал виборчої кампанії,

коли щоденно з усіх засобів масової інформації лунала критика усіх і усього. Проте різниця у рівні недовіри української молоді інших двох країн стосується не лише політичних інституцій, а й соціальних – довіри до навчальних установ та медичних закладів.

Це особливо добре видно при порівнянні балансу та динаміки балансу довіри-недовіри молоді трьох країн (*табл. 3*).

Молоді українці різняться від молоді Росії і особливо Азербайджану значно більш негативним ставленням майже до усіх соціальних та політичних інституцій.

Молодь усіх трьох країн довіряє: родичам, друзям, церкві, релігійним інститутам, засобам масової інформації.

Молодь усіх трьох країн не довіряє: політичним партіям, міліції, страховим організаціям, профспілкам.

Щодо інших інституцій спостерігається така особливість: їм переважно довіряє молодь Азербайджану і Росії і не довіряє молодь України. Передусім це стосується державних установ та “сервісних” соціальних інституцій, які задовольняють різні соціальні потреби – медичних установ, навчальних закладів, банків.

Розгляд динаміки довіри чітко засвідчує, що молодь Азербайджану та Росії за роки, що минули від опитування 2002 р., стала більше довіряти владі та більшості сервісних соціальних інституцій. А от рівень довіри українців майже до всього, що стосується не лише влади, а й соціального загалом, різко впав. Особливо катастрофічно впала довіра до правоохоронних органів – судів, прокуратури, міліції. Відсутність довіри молоді України до усіх владних та соціальних інституцій дає змогу визначити її ставлення до влади та соціуму як *повну відстороненість, відчуженість*.

Такий нігілізм може бути пояснений дією двох чинників: з одного боку, глибокою політичною кризою, яка відбувалася протягом останніх років в Україні, втратою тих сподівань, які виникли у суспільстві після помаранчевої революції. З другого боку, в умовах свободи ЗМІ молодь щоденно стикалася з нищівною критикою усіх сторін суспільного життя – влади, опозиції, соціальних інституцій,

Таблиця 2

**Довіра молодих азербайджанців, українців та росіян
до різних соціальних інституцій та органів влади (%)**

Інституція	Повністю або переважно довіряють						Повністю або переважно не довіряють					
	Азербайджанці		Українці		Росіяни		Азербайджанці		Українці		Росіяни	
	2002	2010	2002	2009	2002	2010	2002	2010	2002	2009	2002	2010
<i>Особистісна довіра</i>												
Родичам	88	91	95	90	94	94	11	9	4	4	5	4
Друзям	87	93	90	85	91	91	11	7	8	6	7	7
<i>Довіра до духовних інституцій</i>												
Церкві, релігійним інститутам	58	57	66	59	65	69	37	43	23	24	22	18
<i>Довіра до соціальних „сервісних” інституцій, що задовольняють різні суспільні потреби</i>												
Навчальним закладам	79	62	78	42	88	80	29	38	20	58	9	15
Медичним установам	59	66	61	43	71	67	39	34	37	44	23	30
Страховим організаціям	22	39	25	20	36	42	61	53	64	64	54	47
Банкам	38	67	43	21	49	51	55	32	48	66	41	43
<i>Довіра до державних правозахисних інституцій</i>												
Прокуратурі	42	55	39	21	44	49	50	41	55	65	47	39
Судам	40	52	37	22	47	50	56	52	56	66	47	42
<i>Довіра до силових структур</i>												
Армії	78	86	48	42	52	53	20	13	42	40	41	38
Міліції	30	45	29	18	29	33	64	54	68	70	68	61
<i>Політична довіра до органів влади</i>												
Державним установам	52	68	35	34	57	57	41	30	59	51	34	36
Парламенту	31	51	22	7	30	45	64	50	74	78	63	44
Президенту*	73	94	21	7	83	79	17	5	72	78	8	6
Адміністрації Президента*	49	76	20	8	58	63	41	23	70	75	29	25
Уряду	-	76	-	7	-	63	-	23	-	78	-	29
<i>Довіра до інституцій громадянського суспільства</i>												
Політичним партіям	37	36	12	14	15	24	51	60	84	76	78	66
Громадським організаціям	41	49	28	32	21	43	43	44	57	43	60	40
ЗМІ	72	83	67	50	67	57	26	15	31	42	31	33
Профспілкам	30	30	23	32	30	32	37	60	52	48	51	42

*В Україні у 2002 р. – Президенту Л. Кучмі і його адміністрації, у 2009 р. – В.Юшенку та його секретаріату.

Таблиця 3
Довіра молодих азербайджанців, українців та росіян до різних соціальних інституцій та органів влади (%)

Інституції	Баланс довіри-недовіри					
	Азербайджанці		Українці		Росіяни	
	2002	2010	2002	2009	2002	2010
<i>Баланс особистісної довіри-недовіри</i>						
Родичам	+77	+82	+91	+86	+89	+90
Друзям	+76	+82	+82	+79	+84	+84
<i>Баланс довіри-недовіри до духовних інституцій</i>						
Церкві, релігійним інститутам	+21	+14	+43	+35	+43	+51
<i>Баланс довіри-недовіри до "сервісних" інституцій, що задовольняють різні суспільні потреби</i>						
Навчальним закладам	+50	+25	+58	-16	+80	+65
Медичним установам	+20	+32	+24	-2	+44	+37
Страховим організаціям	+39	-15	+39	-44	+18	-4
Банкам	+17	+34	+5	-45	+6	+9
<i>Баланс довіри-недовіри до державних правозахисних інституцій</i>						
Прокуратурі	-8	+14	-16	-44	-3	+10
Судам	-16	-9	-19	-46	0	+8
<i>Баланс довіри-недовіри до силових структур</i>						
Армії	+58	+73	+6	-2	+11	+15
Міліції	-34	-9	-39	-51	-39	-27
<i>Баланс довіри-недовіри до органів влади</i>						
Державним установам	+11	+38	-24	-17	+23	+22
Парламенту	-33	+1	-52	-71	-33	+1
Президенту*	+56	+73	-51	-71	+75	+63
Адміністрації Президента*	+8	+54	-55	-68	+29	+37
Уряду	-	+53	-	-69	-	+34
<i>Баланс довіри-недовіри до інституцій громадянського суспільства</i>						
Політичним партіям	-14	-24	-72	-63	-66	-42
Громадським організаціям	-2	+5	-29	-11	-23	+3
ЗМІ	+42	+68	+36	+7	+36	+31
Профспілкам	-7	-31	-29	-25	-21	-10

*В Україні у 2002 р. – Президент Л. Кучма і його адміністрація, у 2009 р. – В.Ющенко та його секретаріат.

корупції. При нерозвиненості структур громадянського суспільства це сформувало й особливий психологічний феномен соціального ізоляціонізму, втечі від соціуму у приватні структури – родину, осередки друзів тощо, які не втратили довіри молоді.

Відразу, неприйняття суспільства знайшли вияв і у питанні про те, чи відчувають молоді люди гордість за свою країну (табл. 4).

Таблиця 4

Відповіді молоді Азербайджану, Росії та України на запитання “Чи пишаєтеся Ви зараз своєю країною?” (%)

Чи пишаються своєю країною?	Азербайджан	Росія	Україна
Напевно, так	49,2	14,1	10,4
Скоріше, так	34,2	48,7	16,6
Скоріше, ні	10,8	25,0	41,8
Напевно, ні	3,4	6,9	25,2
Важко відповісти	2,4	5,3	6,0

Як бачимо, найбільше пишаються своєю країною молоді азербайджанці, і це при тому, що їхнє матеріальне становище, як свідчать результати опитування, істотно гірше, ніж їхніх ровесників у Росії та Україні. Пишаються своєю країною й молоді росіяни. А от понад дві третин молодих українців своєю країною не пишаються. Вочевидь, це є наслідком як об’єктивних причин – реальних негараздів у суспільстві, корупції, обмежених можливостей для самореалізації молоді, важких матеріальних умов тощо. Проте негараздів вистачає і у Росії та Азербайджані. Очевидно, що в Україні істотними чинниками відчуження молоді від країни стали політичний конфлікт, безперервна нищівна боротьба політиків між собою, боротьба, що руйнувала суспільні ідеали і формувала в суспільній свідомості нігілізм та соціальне відчуження.

УДК 316.54

*І.Мартинюк,
доктор соціологічних наук*

МОЛОДЬ УКРАЇНИ: ШТРИХИ ДО СОЦІАЛЬНОГО ПОРТРЕТА

Стаття присвячена аналізу поняття соціального портрета і практик його застосування в соціології. Наводяться дані емпіричного дослідження ряду важливих характеристик сучасної української молоді, які можуть бути використані при створенні її соціального портрета.

Keywords: *social portrait, youth.*

Ключові слова: *соціальний портрет, молодь.*

Ключевые слова: *социальный портрет, молодежь.*

Термін “соціальний портрет” настільки широко вживаний у сучасній соціології, що буденність його застосування затьмарює той факт, що це не стільки наукове поняття, скільки метафоричне позначення сукупності рис певного соціального суб’єкта. Кожен з дослідників відповідно до визначених завдань, обраної методологічної позиції, фактично доступних можливостей емпіричного вимірювання та інтерпретаторського хисту вибудовує власний теоретичний конструкт, покликаний адекватно відтворити структуру, динаміку, стан, становище, взаємозв’язки, спрямованість, перспективи і потенціал соціального актора, що постав предметом дослідницької уваги. Класичним прикладом такого портрета слугує книга В.Ядова “Соціально-психологічний портрет інженера” (1977 р.). В Україні варто згадати колективну монографію початку 90-х років минулого століття “Молодь України: очікування, орієнтації, поведінка” або щорічні збірники Інституту соціології НАН України за результатами всеукраїнського моніторингу, що був започаткований 1992 р. саме як намагання відтворити соціальний образ українського суспільст-

ва. Кожна зі згаданих праць по праву претендує називатися “соціальним портретом”, але всі вони істотно різняться між собою.

Власне, у цьому немає чогось надзвичайного. Оскільки метафоричне використання поняття портрета в соціології має певний відбиток його значення у загальноживаному сенсі – як жанру образотворчого мистецтва, що створює зображення або опис людини (групи людей), які існують чи існували в реальній дійсності, то, проводячи аналогію, згадаємо, що існує велике розмаїття різновидів портретів. Це і жанровий, і алегоричний, і міфологічний, і костюмований, і сімейний, релігійний, парадний, камерний, історичний, зрештою – автопортрет. Портрети різняться розміром (від мініатюрного до монументального), технікою виконання, форматом, формою, поворотом голови зображуваного, кількістю зображених осіб тощо.

Так само й портрети соціальні, що створюються за допомогою наукових засобів і слугують відображенню тих чи тих особливостей досліджуваного предмета. Якщо зазирнути до всесвітньої мережі, то кількість зазначених там різновидів соціальних портретів сягає не однієї сотні. Їх можна класифікувати на підставі різних критеріїв.

Найчастіше, якщо проаналізувати реальні інтернетівські викладки, соціальні портрети визначаються за типом зайнятості актора (студенти, безробітні, пенсіонери) або його професійної діяльності (робітник, менеджер, фермер, підприємець, викладач, лікар, чекіст, проститутка тощо), національністю (росіянин, білорус, литовець), соціальним статусом (представник вищих верств, бізнесмен, призовник, утриманець, наркоман, турист, уболівальник, член клубу, бабуся та ін.), віком (літня людина, підліток, неповнолітній), віросповіданням (православний, кришнаїт), належністю до певного хронотопа (російське дворянство, міністри Російської імперії кінця XIX – початку XX ст., російські революціонери, комуністи початку 1920-х років, розкуркулені 1930-х років, людина XXI ст. та ін.). Пропонуються портрети соціальних груп, верств, інститутів та

організацій – сім'ї, молоді, бізнесу, середнього класу, навіть окремих школи та ліцею.

Мають місце спроби створити соціальні портрети “за територіальною ознакою” – наприклад, соціальний портрет Євразії, США, Білорусі, Молдови, регіону, району, населеного пункту. Часом типи соціальних портретів визначаються одразу двома – наприклад, портрет “жінки-військовослужбовця”, “бідного білоруса”, “нового росіянина”, “потенційного контрактника” – або й кількома ознаками. Останні, як правило, доволі екзотичні: у світовій мережі мають свої соціальні портрети “український любитель драже”, “казахстанський сітьовий спеціаліст”, “миротворче з'єднання в Іраку”, “електорат Новосибірського академмістечка”, “діти першої молодшої групи “рум'яні щічки”, “позбавлені прав мордовського краю”, “померлі в м. Москві”. Навряд чи всерйоз слід сприймати як “соціальні” портрети коня або ротвейлера, але й такі трапляються на теренах інтернетівської віртуальної дійсності.

Але питання про наближення розмитого, як бачимо з наведеного переліку, терміна “соціальний портрет” до рівня наукового поняття залишається відкритим. По-перше, чи завжди йдеться при створенні соціального портрета про реально існуючу особу чи групу осіб? По-друге, чи завжди соціальний портрет відображає виключно суб'єкта соціальної взаємодії, а не являє чи обставини? По-третє, чи можна окреслити перелік тих канонічних ознак (рис, параметрів), наявність яких у описі є *обов'язковою* для того, щоб вважати його соціальним портретом (а не ескізом, зарисовкою тощо).

Не претендуючи на повне й остаточне розв'язання цих методологічних питань, пропоную свої міркування з цього приводу.

На відміну від портрета як жанру образотворчого мистецтва соціальний портрет практично ніколи (якщо не йдеться про опис соціального значення діяльності якоїсь визначної історичної особистості) не відображає індивідуальне, неповторне, його призначення протилежне – від-

творити типове, притаманне саме даному акторові з погляду його взаємодії з іншими акторами. Відтак на соціальному портреті представлений збірний, узагальнений образ, покликаний відтворити те, що є істотним щодо соціального контексту (хронотопу, умов, обставин, ситуації). Тобто в онтологічному сенсі прототип існує (чи існував), однак *схожість*, що є необхідною характеристикою звичайного портрета заміщується в портреті соціальному *типовістю*. Щоправда, тут існує небезпека змалювати “середню температуру по лікарні”, але це вже питання щодо показників, на яких ґрунтована відповідна типологія.

Стосовно того, чи може бути зображений на соціальному портреті не *хтось*, а *щось*, вважаю, що все-таки даний тип опису передбачає наявність у фокусі певного соціального суб’єкта – байдуже, індивідуального чи групового. У цій якості може виступати будь-яке соціальне утворення – верства, прошарок, інститут, певний соціум чи суспільство і навіть людство у цілому. Соціальні портрети Євразії, регіону чи населеного пункту “за умовчанням” передбачають, що йдеться про населення відповідної території. Навіть якщо на перший план при описі того чи того явища чи процесу виступають обставини, умови, чинники, портретним цей опис стає тільки тоді, коли усі вони інтерпретуються з погляду ресурсів життєдіяльності певного суб’єкта. Інакше, коли дослідник з якихось міркувань елімінує з предмета аналізу суб’єктне начало, обмежуючи свій пізнавальний інтерес соціальними об’єктами, доцільніше використовувати іншу метафору – “соціальний пейзаж”.

Що ж до питання про те, що має обов’язково містити опис того чи того актора, який претендує слугувати його соціальним портретом, то вважаю за необхідне присутність принаймні трьох складових. Йдеться про *становище*, *стан* і *перспективи* даного актора.

Визначаючи *становище*, дослідник окреслює статусні параметри актора, соціальні функції, специфіку його позиціонування у системі суспільних відносин, рівень соціаль-

ного капіталу, норми й приписи, якими він має керуватися, регулюючі чинники тощо. Іншими словами, визначається система координат, за допомогою якої даний суб'єкт локалізується у континуумі соціального простору й часу.

Аналіз *стану* передбачає відображення внутрішньої структури, механізмів, а надто – аксіологічного зрізу (потреб, інтересів, цінностей, пріоритетів і преференцій тощо).

Змалювання *перспектив* охоплює розгляд соціальної динаміки даного суб'єкта, його потенціалу, оцінки ймовірності можливостей його розвитку чи інволюції, успішності чи лузерства, стабільності чи нестабільності, характеру та спрямованості потенційних трансформацій, тенденцій еволюції тощо. Саме відтворення соціального актора у русі, в динаміці й відрізняє *соціальний портрет* від *соціальної фотографії*.

Гадаю, перелік елементів соціального портрета при бажанні можна значно деталізувати й розширити, але наявність вже зазначених є якщо не обов'язковою, то доволі бажаною для створення повноцінного соціального портрета. Саме з огляду на те, що реалізувати ці настанови у даній статі немає змоги, я й поставив собі за мету навести лише деякі штрихи до соціального портрета молоді України.

Якщо розглядати генезу інноваційних та традиційних елементів у системі суспільних практик з погляду їх суб'єктності, то молоде покоління традиційно виступає ініціатором інновацій. Молодість – це той відтинок життєвого шляху, коли людині доводиться ухвалювати чимало доленосних рішень, що визначають увесь подальший перебіг її життя. Первинне життєве самовизначення щодо вибору цінностей, ідеалів, переконань, фаху, місця роботи і проживання, кола спілкування, хобі, супутника життя, форм дозвілля тощо, яке відбувається в процесі соціалізації і зрештою значною мірою зумовлює траєкторію індивідуальної долі, водночас у макросоціальному вимірі розглядається співвідносно до тих проблем і процесів, що є актуальними для історичного періоду, в якому перебуває

дане суспільство. “В соціології категорія “молодь” позначає вікові прошарки населення, що сполучають вік з певним соціальним становищем” [1, с. 43]. Тож позиція молодих людей щодо суспільної ситуації, за умов якої вони стартують у дорослому самостійному житті, оцінка проблем, що стоять перед країною, перспектив її розвитку, дає принаймні точку відліку щодо напрямку, в якому нове покоління схильне рухатися, а відтак і вектор інноваційних перетворень, що мають шанс віднайти соціальне підґрунтя, суб’єктів реалізації.

Серед респондентів моніторингового дослідження 2010 р. [2] молоді віком від 18 до 30 років було 356 осіб, що за кількісним показником хоча й не є достатнім, аби репрезентувати повною мірою українську молодь, але дає підстави розглядати отримані відповіді принаймні як такі, що відображають тенденції, загалом характерні для цієї соціально-вікової групи українського суспільства. Так, щодо **суспільно-політичних орієнтацій** сучасної української молоді варто насамперед відзначити їх суперечливість на тлі загалом невисокого рівня інтересу до цієї сфери життя. Зокрема, на запитання “Якою мірою Вас цікавить політика?” кожний четвертий (25,4%) молодий респондент відповів, що “зовсім не цікавить”; більшість опитаних (66,2%) цікавляться політикою лише деякою мірою і тільки 8,4% відчують до неї великий інтерес. Для порівняння: серед респондентів середнього віку байдужим до політики є кожен шостий (15,2%), а серед вікової категорії старше 54 років – кожен п’ятий (20,2%); вищим серед старших поколінь є й відсоток тих, хто відчуває до політики значний інтерес – відповідно 13,9% та 17%. Це засвідчує, як на мене, існування тенденції до відносної деполітизації молоді порівняно зі старшими віковими групами. Не ставлячи за мету предметний аналіз цього явища, можу зазначити існування цілого спектру причин, які можуть його зумовлювати. З одного боку, вирішальну роль тут здатний відігравати прагматизм нового покоління, пріоритетність у його свідомості буден-

них проблем, що разом із надміром політичної “тріскотні”, постійних скандалів й публічного “прання брудної білизни” спроможні відвертати молодь від політики. З другого – напевне дається взнаки розуміння обмеженості власних політичних можливостей, як особистісних, так і статусно-групових, і як імовірний наслідок – примирення з відчуженістю від влади і збайдужіння до політичних проблем. Не менше важить і відсутність спадкової (надто – інституціоналізованої) історичної пам’яті, ідіосинкразія до заполітизованих патернів і норм радянських часів. Не варто нехтувати і чинниками, викликаними до життя глобалізаційними процесами, зокрема, зміною парадигми “капіталізму з людським обличчям” менш демократичною неоліберальною доктриною.

Так чи так, зниження у сучасній молоді рівня політичної культури наочно демонструє розподіл відповідей на запитання *“Одні політичні сили хочуть, щоб Україна обрала шлях соціалізму, інші – капіталізму. Як Ви особисто ставитеся до цих сил?”* Серед молодих респондентів виявилось майже порівну прихильників цих протилежних суспільних систем (9,6% становили орієнтовані на підтримку соціалізму, 11% – капіталізму). Але привертає увагу інше: чітко окреслені політичні переконання загалом виявили тільки 20%, решта так чи інакше ухилилася від певної відповіді. Складно стверджувати, чого тут більше – необізнаності, нерозуміння чи неусталеності поглядів. Але показово, що серед респондентів середнього віку так само майже порівну прихильників того й того ладу (тільки, навпаки, трохи більше прихильників соціалізму – відповідно 16,3% та 13,6%), проте загальна кількість тих, хто має певні погляди з цього приводу, у півтора раза більша, ніж серед молоді – 29,9%. А особливістю старшої вікової категорії респондентів є не лише значна перевага орієнтованих на соціалізм (33,6%) порівняно з прибічниками капіталістичного шляху, яких налічується лише 8,2%, а й удвічі більша порівняно з молоддю визначеність відповідей – загалом чіткої дихотомії в

оцінках того чи того суспільного ладу як кращого дотрималися 41,8% . Ані перший, ані другий факт подиву не викликають, бо цю вікову когорту складають люди, життя яких минало за радянської доби і система цінностей, зокрема політичні переконання, здебільшого формувалися саме тоді, під потужним постійним тиском тієї ідеології й міняти їх у похилому віці люди рідко бувають схильні. Однак у будь-якому разі зрозуміло, що навіть на загальному невиразному тлі політичних орієнтацій сучасного українського населення молодь виділяється політичною індиферентністю, неокресленістю та хиткістю поглядів.

Непевність, еkleктичність політичних орієнтацій відображається у ставленні до актуальних проблем політичного життя. Показовою є позиція молоді щодо проблеми багатопартійності. З одного боку, молодь підтримує демократичні перетворення, що відбулися й відбуваються в Україні за часів незалежності, з другого – не розуміє принципової важливості формування багатопартійної системи як гарантії проти узурпації влади якоюсь однією політичною силою. Однак моніторингове опитування продемонструвало, що мало не половина (48,2%) молодих респондентів вважає багатопартійність непотрібною для України, тоді як підтримує її лише 17,2% (ще понад третину – 34% не спромоглися визначитися щодо цього важливого питання суспільного життя). За розподілом відповідей погляди молоді на багатопартійність практично ідентичні поглядам старшого покоління (відповідно 48,6%, 19,4% та 32%), ба навіть серед останніх ідея багатопартійності має трохи більше прихильників. Ймовірно, це пов'язано із настроями невдоволення усіх без винятку вікових категорій тим, як саме йде розвиток демократії в Україні (приблизно 50% респондентів, незалежно від віку, висловили невдоволення з цього приводу, 20% влаштовує нинішній перебіг подій, решта 30% не дали певної відповіді). Але якщо старше покоління має досвід політичного життя за умов однопартійності й почасти за інерцією мислення, почасти за властивим своєму вікові консерватизмом може

з недовірою ставитися до інституту багатопартійності саме через ці причини, то молодь, яка є освіченішою, раціональнішою і вільнішою у виборі світоглядних переконань порівняно зі старшим поколінням, здавалося б, мала осмислено підтримувати принцип багатопартійності як запоруку демократії. Однак, як бачимо, факти спростовують логіку цих міркувань і політична культура молодого покоління й у цьому компоненті залишає бажати лішого.

Орієнтації молоді щодо економічних проблем також певною мірою вирізняються суперечливістю, однак порівняно більше відповідають її апріорно інноваційній ролі у суспільному бутті. Молоді респонденти зорієнтовані у сфері економіки на підприємництво, розвиток ініціативи, власну справу. Показово, що на запитання про те, чи хотіли б завести власний бізнес, понад половину з них (53,1%) відповіли “так”, а ще 25,3% – “скоріше так”, і тільки 8,1% упевнені, що не мають такого бажання. Наміри середнього покоління значно скромніші – 33,4% відповіли “так”, а 22,4% – “скоріше так” на це саме запитання; серед тих учасників опитування, кому 55 і більше років, про власну справу мріють 19%.

Водночас визначаючись щодо підтримки передачі у приватну власність навіть малих підприємств, чимала частина молоді висловилася негативно (табл. 1).

Як бачимо, позитивну відповідь дали 44,3% молодих респондентів (решта – негативну або ухильну), тоді як бажав розпочати власну справу мало не вдвічі більша частка.

Таблиця 1

“Як Ви ставитесь до передачі у приватну власність (приватизації) малих підприємств”, (%)

Вікова категорія	Скоріше позитивно	Скоріше негативно	Важко сказати
Молодь до 30 років	44,3	22,1	34,6
Середній вік (31–54 роки)	44,5	25,4	30,0
Старший вік (55 і більше років)	31,7	37,5	30,8

Розділ 2

Така сама ситуація, тільки ще виразніше, спостерігається при аналізі відповідей щодо ставлення до приватизації землі (табл. 2) та великих підприємств (табл. 3).

Таблиця 2
“Як Ви ставитесь до передачі у приватну власність (приватизації) землі” (%)

<i>Вікова категорія</i>	<i>Скоріше позитивно</i>	<i>Скоріше негативно</i>	<i>Важко сказати</i>
Молодь до 30 років	32,6	40,6	26,9
Середній вік (31–54 роки)	24,9	51,8	23,3
Старший вік (55 і більше років)	18,2	60,1	21,7

Таблиця 3
“Як Ви ставитесь до передачі у приватну власність (приватизації) великих підприємств” (%)

<i>Вікова категорія</i>	<i>Скоріше позитивно</i>	<i>Скоріше негативно</i>	<i>Важко сказати</i>
Молодь до 30 років	17,5	55,3	27,2
Середній вік (31–54 роки)	13,6	62,7	23,7
Старший вік (55 і більше років)	9,6	65,3	25,1

Наведені в цих таблицях дані доводять, що хоча порівняно зі старшими віковими групами молодь веде перед у позитивному ставленні до переходу засобів виробництва у приватну власність, але загалом кількість прибічників “великої приватизації” серед молоді набагато менша, ніж кількість супротивників. Тобто виникає парадокс: схвалюючи підприємництво і бажаючи розпочати власну справу, у переважній більшості погоджуючись працювати у приватного підприємця (згодні працювати у “приватника” 55,6% опитаних молодих респондентів, не згодні – 27,8%,

решта 16,6% не визначилися з відповіддю), молодь разом з тим негативно сприймає соціальні реалії у сфері економіки, зокрема – приватизаційну політику. Яким же чином тоді молода людина сподівається стати самостійним підприємцем чи фермером?

Певна річ, хиби й несправедливості перерозподілу власності, що тривають практично протягом усіх двадцяти років існування незалежної Української держави, не можуть не викликати роздратування у тих, хто отримав крихти від приватизаційного “пирога” у вигляді ваучерів, фактично залишившись осторонь процесу приватизації державної власності. Однак суперечливість, подвійність ставлення до проблеми приватизації з боку молоді є безсумнівною.

Самооцінка свого соціального статусу молоддю, що взяла участь у моніторинговому опитуванні, також є досить неоднозначною і залишає широкий простір для інтерпретації. Можна було сподіватися, що молодь, яка тількино починає освоювати “доросле життя” у всіх його аспектах і здобувати відповідні статуси, мала б відносити себе до нижчих щаблів запропонованої 7-бальної шкали. Однак, насправді, виявилось, що на найнижчий – перший – щабель себе поміщають лише 2% молодих респондентів. Найчастіше (31,2%) представники молодого покоління оцінюють свої суспільне становище як “середнє” (4-й щабель із семи можливих) або трохи нижче середнього (3-й щабель) – 30,6%, а мало не кожний п’ятий (19,1%) помістив себе на 5-й щабель “соціальної драбини”, тобто відносить свій статус до вищого, ніж середній, рівня. Загалом самооцінки свого соціального становища у молоді вищі, ніж у представників середнього покоління і помітно вищі, ніж у представників старшого (від 55 років) віку, хоча, здавалося, мало б бути навпаки. Складно визначити, що є цьому причиною – незрілість самооцінок й надмірний оптимізм молоді, острах непевного майбутнього і песимізм самооцінок старших поколінь, краща адаптація молоді до ситуації нестабільності, триваюча переоцінка суспіль-

них цінностей і нехтування заслугами і здобутками радянських часів, а відтак і деморалізація вікових когорт, що їх створювали? Як на мене, замало даних для обґрунтування певної відповіді, але можна припустити, що ситуація, коли “останні стають першими”, є досить характерною для суспільства, що трансформується.

Цікаво, що саме молодь найчастіше (46,3%) схильна відносити себе до середнього класу (аналогічним чином свій соціальний статус серед людей середнього віку визначають 42,7%, а серед людей старшого віку – лише 25,4% опитаних). Водночас у кожній з вікових груп приблизно однакове співвідношення задоволених і незадоволених своїм соціальним становищем – другі, що становлять 40–45%, переважають перших приблизно удвічі. Таким чином, попри порівняно високу (відносно інших вікових груп) соціальну самооцінку, молодь здебільшого невдоволена своїм соціальним становищем і прагне більшого.

Соціальна адаптованість і мобільність. Згідно з результатами моніторингового опитування 2010 р. молодь виявилася найбільш задоволеною життям серед усіх вікових груп – індекс “задоволеності життям загалом” (що розраховувався за 5-бальною шкалою, відповідь “повністю незадоволений” оцінювалась 1-м балом, а “повністю задоволений” – 5-ма балами) склав 3,03 бала, тоді як для респондентів середнього віку він дорівнював 2,87, а старшого віку – 2,75. Причини такого порівняно високого показника задоволеності молоді життям насамперед вбачаю в її більшій спроможності, оскільки вона менш обтяжена попередніми здобутками (соціальним досвідом, капіталом, ролями, статусами тощо), адаптуватися до ситуації нестабільності, помноженій на мінливість сучасного світу. Відтак молодь легше сприймає інновації, не переймаючись надто тягарем традицій. Показовою щодо цього є відповідь на запитання щодо уміння жити в нових суспільних умовах. Якщо серед молодих респондентів вважають, що їм вистачає такого уміння 41,7% (і, навпаки, не вистачає 22,8%), то для опитаних середнього віку таке співвідно-

шення становило відповідно 31,3% та 32,5%, а серед літніх учасників опитування виявилось лише 15,8% тих, хто вбачає у себе таке уміння проти 41,5% тих, хто його не має.

Звичайно, “уміння жити” є, власне, не стільки умінням, скільки мовним зворотом, що позначає високий ступінь адаптованості до існуючих суспільних умов з погляду системи ціннісних преференцій суб’єкта цього “уміння”; доцільною була б його подальша операціоналізація. Не маючи змоги вдатися до неї у межах цього допису, зауважу, що одним із параметрів є високий ступінь готовності до динамічних змін, якою, на мій погляд, й вирізняється сучасна молодь. Характерним тут є ставлення до кар’єрного зростання: 60% опитаних молодих людей убачають мізерні або не вбачають жодних шансів для ділової кар’єри з погляду того робочого місця, яке вони обіймають, але вони цим не переймаються, з оптимізмом оцінюючи своє життя, статус і майбутнє. Запорукою (почасти ілюзорною) якраз і виступає, на мою думку, мінливість світу й уміння нею користатися. Принаймні понад третина (34%) молодих респондентів хотіли б виїхати з того населеного пункту, де нині проживають, а ще 26,1% дали невизначену відповідь щодо своїх міграційних намірів. Провідним мотивом, який вербалізували респонденти, було саме бажання знайти нову роботу (39,3%) або й “просто бажання змінити місце проживання” (19,1%), а вже потім – “виїзд на навчання” (9,8%). Тож висока соціальна мобільність, “легкість на підйом” є тими рисами, що притаманні сучасній молоді й покращують її шанси у непростому соціальному сьогоденні.

Що ж до оцінок молодими респондентами **найближчих перспектив суспільного життя**, то їм властивий певний оптимізм. Зокрема, 30,3% з них вважають, що у найближчий рік “наше життя більш-менш налагодиться”, тоді як 22,2% дотримуються думки, що ніякого покращення не варто очікувати. Утім, найбільше (47,5%) тих, хто утримався від прогнозу. Тож хоча оптимісти й переважають за чисельністю у півтора раза скептиків, оптимізм цей

досить поміркований. Якщо звернутися до аналізу розподілу відповідей на запитання “Які почуття переважають, коли Ви думаєте про майбутнє України?”, то найчастіше згадується почуття надії (50,6%), але межує з нею тривога (30,6%); і хоча оптимізм займає третє місце (25,0%), ненабагато відстають від нього розгубленість (20,8%) і страх (18,5%). До речі, хоча молодість і вважається “часом сподівань”, учасники опитування віком до 30 років відзначали надію як домінуюче почуття при думці про майбутнє України порівняно рідше, ніж середнє (56,9%) і старше (59,7%) покоління. Тобто майбутнє видається молоді не певним навіть більше, ніж іншим віковим когортам, вона дивиться у нього з надією, змішаною з острахом. Не випадково саме серед молоді найбільшу частку (78,7%) становлять ті, хто погодився з твердженням, що за теперішнього безпорядку і непевності важко зрозуміти, у що вірити, і лише 8,1% дали заперечливу відповідь.

Підбиваючи підсумки, доходимо висновків, що у поглядах на суспільні проблеми і перспективи молоді властива певна “мозаїчність”, аморфність уявлень і переконань, спричинена динамічністю суспільних перетворень, інституційною неусталеністю, з одного боку, й відсутністю життєвого досвіду та каркасу освячених традицією норм – з другого. Прагматизм у поєднанні з певною ідіосинкразією до політичного галасу, програм та ідеологій, висока адаптивність та мобільність, зосередженість на відносинах соціального мікросередовища є тими “зарисовками з натури”, ескізами, що можуть стати у пригоді за подальшого створення цілісного соціального портрета сучасної української молоді.

Література

1. Мартынюк И.О. Проблемы жизненного самоопределения молодежи (опыт прикладного исследования) / И.О.Мартынюк. – К. : Наук. думка, 1993. – 126 с.

2. Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / за ред. В.М.Ворони, М.О.Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2010. – 636 с.

УДК 316.346.32-053.6

Н. Федоренко

СТАТУСНІ ТА ФУНКЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ВТОРИННОЇ ЗАЙНЯТОСТІ СУЧАСНОЇ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

У статті розглядаються особливості працевлаштування студентської молоді на ринку праці України, аналізується статусна позиція працюючих студентів з урахуванням їх соціального походження, вибору професій, видів діяльності та структурних і функціональних особливостей вторинної зайнятості.

Keywords: *students, youth, secondary employment, status features of working students, the structural features of secondary employment of students, range of activities of working students.*

Ключові слова: *студентська молодь, вторинна зайнятість, статусні особливості працюючих студентів, структурні особливості вторинної зайнятості студентів, спектр видів діяльності працюючих студентів.*

Ключевые слова: *студенческая молодежь, вторичная занятость, статусные особенности работающих студентов, структурные особенности вторичной занятости студентов, спектр видов деятельности работающих студентов.*

Розвиток українського суспільства, що характеризується фундаментальними змінами у всіх сферах життєдіяльності, потребує мобілізації всіх соціальних ресурсів, особливо молоді, яка є носієм соціальної енергії. Але сьогодні стан цієї соціальної групи не дає підстав говорити про повну реалізацію її соціального потенціалу, особливо у сфері праці. Зростає розчарування молоді у соціальній реалізації професій, які вона обирає. У свідомості молодих людей складається стійкий стереотип про нездатність держави забезпечити їм соціальну підтримку. Ці та інші

чинники сповільнюють процес соціалізації молодого покоління, у тому числі у сфері праці. Швидкі темпи економічних змін, за відставання процесу трансформації економічної свідомості й формування адекватних моделей економічної поведінки, визначили проблему адаптації студентської молоді до нових економічних умов, яка швидко набула соціальної гостроти. Молоді люди самостійно шукають способи виходу із такої ситуації. У сучасних умовах виникло і набуло поширення таке явище, як поєднання навчання й роботи. Фахівці, аналізуючи причини феномена вторинної зайнятості студентів, вказують на зростаючу розбіжність між освітніми і професійними орієнтаціями студентів, з одного боку, і реальними можливостями їхньої реалізації – з другого.

В Україні наразі практично не проводиться серйозних досліджень проблем вторинної зайнятості студентів, які дали б змогу усебічно проаналізувати це явище. Водночас у інших країнах СНД це здійснюється. Сучасні проблеми зайнятості студентської молоді розглянуті в роботах Г.Балаян, В.Герчикова, Д.Константиновського, Т.Меркулової, Е.Плотникової, Г.Чередниченко, Т.Капезіної, С.Творогової, О.Константинової та інших.

Мета статті – окреслити та проаналізувати статусну позицію працюючих студентів з урахуванням їх соціального походження, вибору професії, видів діяльності та структурних і функціональних особливостей вторинної зайнятості.

Студентська молодь у процесі навчання традиційно включається в різні сфери життєдіяльності: навчальну, суспільну, науково-дослідну, комунікативну, трудову. Термін “вторинна зайнятість студентів” підкреслює, що їхня трудова діяльність є доповненням до процесу отримання кваліфікованих знань. Однак у сучасних умовах саме отримання вищої освіти не гарантує молоді успішного професійного і соціального старту після закінчення навчання. Тому студенти включаються в різні сфери діяльності для того, щоб набути досвіду і мати перспективи в

пошуку майбутньої роботи. При розгляді статусної позиції студентської молоді акцент зазвичай робиться на “перехідному” стані групи, яка зайнята підготовкою до висококваліфікованої розумової праці. Але роки студентства – це також самостійний етап у житті молодого людини, протягом якого вона формує власне середовище розвитку. Студенти беруть участь у таких видах діяльності, які сьогодні є розвиваючими чинниками, що впливають на створення певної моделі соціальної поведінки студентства. Оскільки наявність вищої освіти сьогодні не гарантує успішного старту на ринку праці й не забезпечує стабільного стану в ньому, цю роль виконує конкретна діяльність студентів, що підтверджується результатами проведених досліджень.

У Київському національному економічному університеті ім. В.Гетьмана в період 2002–2007 рр. автором були проведені дослідження особливостей вторинної зайнятості студентів. Для цього використовувався метод опитування студентів 3-го і 4-го курсів денної форми навчання.

Дослідження здійснювалося випадковою вибіркою, методом анкетування з охопленням 1000 респондентів у 2002 р. і 400 респондентів у 2007 р. Вибір студентів саме 3-го і 4-го курсів як об’єкта дослідження був зумовлений тим, що адаптаційний період у вузі до цього часу можна вважати завершеним, вплив довузівських факторів стає менш значним, а професійні інтереси і перспективні життєві плани вже суттєво актуалізуються. Повторне дослідження було проведене з метою виявлення можливої динаміки – п’ять років – достатній строк для прояву будь-яких тенденцій у процесі вторинної зайнятості студентів. Проведені дослідження дали змогу вивчити не тільки сучасний стан студентів, а й досвід їх зайнятості в попередні роки. Наведемо ряд результатів дослідження 2007 р. (в дужках – дані 2002 р.)

Результати дослідження засвідчили, що включеність респондентів у вторинну зайнятість доволі висока. З-поміж респондентів, які мають вторинну зайнятість, 23 (17)%

працюють постійно, 33 (26) – час від часу і 9 (8)% – під час канікул. Порівнюючи дані 2002 и 2007 рр., бачимо явну тенденцію поширення вторинної зайнятості серед студентів. Зокрема, у 2007 р. таких студентів було на 13% більше. При цьому більшість студентів 33 (26)% працюють час від часу. Непостійний характер зайнятості пояснюється тим, що, по-перше, досить складно ефективно поєднувати графік роботи та графік навчання у вузі; по-друге, студенти, які лише починають свій трудовий шлях, перебувають у пошуках свого місця на ринку праці й наразі працевлаштування – це доволі складний процес. Але незважаючи на це, все ж таки 23 (17)% респондентів вже мають постійну роботу, тобто значна частина студентів вже на 3–4 курсах знаходить собі місце на ринку праці.

Аналізуючи статусні особливості працюючих студентів, спостерігаємо цікаві тенденції:

➤ **Розподіл респондентів за статевою ознакою** відбувся нерівномірно: 37 (35)% становили юнаки, 63 (65)% – дівчата. Але при аналізі групи студентів, що мають вторинну зайнятість, з'ясувалося, що позиції респондентів за цією ознакою майже зрівнялися: серед них виявилось 48% юнаків, 52% дівчат. Це свідчить про те, що чоловіки швидше й ефективніше знаходять собі роботу. Серед респондентів більшість молодих людей 19–20 років – 77 (60)%. Це зумовлено тим, що більшість студентів денного відділення приходять у вуз одразу після шкільної лави.

➤ **Сімейний стан.** Більшість респондентів – 95% – не одружені, 98% – не мають дітей. Під час навчання у вузі студенти не мають власного постійного доходу, і це стримує їх від створення сім'ї. Це підтверджується даними щодо основних джерел забезпечення респондентів.

➤ **Матеріальне забезпечення працюючих студентів.** Більшість респондентів – 80 (82)% – отримують допомогу від батьків. На другому місці додатковий заробіток – 33 (50)% і на третьому – стипендія 12 (12)%. Цікаво, що у 2007 р. усі показники знизилися, особливо додатковий

заробіток. Факт безумовної залежності респондентів від їхніх батьків підтверджується також тим, що більшість студентів сьогодні, а саме – 47 (60)% проживають разом з батьками; 39 (25)% – мешкають у гуртожитку, 7 (6)% – винаймають квартиру, 4 (6)% – мають власне житло, 3 (3)% – живуть у родичів. Порівнюючи дані 2002 і 2007 рр. бачимо, що кількість студентів, які проживають з батьками, все ж таки значно зменшилася – на 13%, а кількість студентів, які проживають у гуртожитку, збільшилася – на 14%. Це можна було б пояснити бажанням студентів жити окремо та займати незалежну позицію, але кількість студентів, які у 2007 р. винаймали житло, зросла лише на 0,8%, а кількість студентів, які б мали власне житло, навіть скоротилася – на 2%. Отже, зросла кількість студентів, які приїжджають навчатися до Києва з інших міст України. Результати дослідження свідчать про те, що 41(62)% батьків респондентів проживають у Києві; 33 (20)% – у містах обласного підпорядкування; 16 (11)% – у обласних центрах; 9 (5) – у селах.

➤ **Соціальне походження працюючих студентів.** Сам факт навчання у виш визначає певний соціальний статус молодій людині. Але зрозуміло, що соціальне походження, рівень освіти, матеріальне забезпечення сім'ї впливає на становище студента та його мотивацію трудової діяльності. За своїм соціальним походженням респонденти розподілилися так. Більшість опитаних респондентів має батьків з вищою освітою: 66 (71)% матерів і 64 (70)% батьків опитаних студентів мають вищу і незакінчену вищу освіту, що підтверджує давно встановлений соціологами факт, що студенти є представниками інтелігенції, де вища освіта має безумовну цінність, хоча порівняльний аналіз даних 2002 і 2007 рр. засвідчує зниження частки батьків з вищою освітою у середньому на 5%. Це можна також пояснити тим, що більша кількість абітурієнтів приїжджає до столиці з маленьких міст, де батьки мають змогу отримати лише середню фахову освіту. Результати досліджень це підтверджують: 26 (22)% матерів і 24 (19)% батьків мають середню фахову освіту, тобто у 2007 р.

порівняно з 2002 р. у середньому було на 5% більше респондентів, батьки яких мали середню фахову освіту, при цьому лише незначний відсоток батьків мають середню освіту – 3(3)% або закінчили ПТУ – у середньому 6 (7)%. Отримані дані про соціальний склад студентів підтверджують, що сучасне студентство – не елітарна замкнена група, а доволі складна за своїми соціальними характеристиками когорта. Хоча студенти є представниками різних верств населення, їх об'єднує значною мірою культурна та соціальна однорідність, головним показником якої є високий освітній рівень батьків. Традиційно період навчання у вузі розглядається у суспільстві як час відносної несамотійності: більшість студентів живе з батьками, отримує допомогу від них (розмір стипендії невеликий, і одержують її не усі). Водночас навчання у вузі – останній крок перед початком кар'єри, тобто перед повноцінним “дорослим” життям, тому у студентів доволі яскравими є прагнення почуватися самотійними, розпоряджатися власними фінансами, освоювати нові соціальні ролі.

➤ Цікавими є отримані нами результати щодо **структурних особливостей** вторинної зайнятості студентів.

➤ Так, згідно з проведеними дослідженнями **спеціальність, яку отримують студенти у ВНЗ, не завжди є визначальною** при виборі ними характеру роботи. Причому дані 2007 р. значно різняться від даних 2002 р. За результатами опитування 2002 р. у 47% студентів, які мали додаткову зайнятість, робота не була пов'язана з майбутньою спеціальністю. Але досить значний відсоток працюючих студентів – 35% – мали роботу, яка частково була пов'язана зі спеціальністю, яку вони опанували і невелика частина респондентів – 16% – працювала за спеціальністю, за якою навчалася. Згідно з даними 2007 р. уже в більшості студентів (60%), які мають вторинну зайнятість, робота не пов'язана з майбутньою спеціальністю – це на 13% більше, ніж у 2002 р. Це пояснюється передусім тим, що на ринку праці сьогодні присутня велика кількість висококваліфікованих фахівців, які також намагаються працевлаштуватися. І студенти, що фактично не

мають ні вищої освіти, ні досвіду роботи, природно, поступаються їм у професійних навичках. Тому можливо зменшилася на 11% кількість респондентів (24%), що мають роботу, яка хоча б частково пов'язана з майбутньою спеціальністю. І лише невелика група – 15% респондентів – це на 1,5% менше, ніж у 2002 р., які знайшли собі роботу за спеціальністю. Ці розбіжності можна пояснити поглибленням інфляції вищої освіти. Це підтверджують і дані дослідження щодо планів студентів стосовно їхньої майбутньої спеціальності. Якщо у 2002 р. майже 75% студентів планували обов'язково працювати за спеціальністю після закінчення вчз, то в 2007 р. ця цифра вже становить 65%, тобто на 10% менше. А кількість респондентів, які не впевнені, що працюватимуть за своєю спеціальністю, збільшилася на 10% у 2007 р. (33%) порівняно з 2002 р. (23%).

Отже, зрозуміло, що вже під час навчання студенти починають аналізувати подальші перспективи працевлаштування й уже мають певні плани на майбутнє, які зумовлені їхніми трудовими перевагами. Такий трудовий старт значно скорочує період адаптації молодого фахівця до умов трудової діяльності після закінчення вузу. Робота, навіть якщо вона і не збігається зі спеціалізацією, дає змогу розширити сфери спілкування, ділові контакти, накопичувати практичний і соціальний досвід, наявність якого часто є обов'язковою умовою при прийомі на роботу до більшості престижних організацій та фірм.

Спектр видів діяльності, які обирають студенти, можна умовно розподілити на дві групи:

- діяльність переважно інтелектуального спрямування, яка передбачає певну кваліфікацію й, імовірно, ближча до майбутньої професійної діяльності, навіть якщо вона повністю не збігається із профілем вузівської спеціалізації;
- некваліфікована діяльність у сфері обслуговування та ін.: торгівля, посередництво, громадське харчування, дозвілля, секретарська робота тощо.

Серед **пріоритетних посад** у студентів домінують посади менеджера 27 (26)%, продавця 13 (9)% та промоутера 12%.

Цікаві тенденції ми визначили, порівнюючи дані 2002 і 2007 рр. По-перше, за п'ять років, крім того, що з'явилися нові напрями роботи (наприклад, такі як "промоутер" – реклама товарів – 12% респондентів обрали саме цю роботу), змінилося також ставлення і до існуючих професій. У 2007 р. менш популярними стали професії: оператор ПК – 3 (9)%, секретар – 4 (7)%, підприємець – 3 (4)%, перекладач – 0,8 (4). Студенти вже не обирають такі професії, як дистриб'ютор та інтерв'юєр, хоча у 2002 р. вони були популярними – роботу інтерв'юєра обрало тоді 4% респондентів, а дистриб'ютора – майже 2%.

Найпопулярнішими сферами діяльності серед сучасних студентів в Україні є сфера торгівлі та послуг. Особлива привабливість цих сфер трудової діяльності студентів пояснюється передусім їхньою порівняльною доступністю для студентів, але також тим, що саме ці структури сьогодні мають потребу в робочій силі й пропонують менш регламентовані умови роботи. Наразі у десятки разів більше студентів порівняно з радянським періодом і навіть порівняно із серединою 1990-х років, працюють у торгівлі, ресторанах, зайняті в маркетинговій діяльності й наданні рекламних, комп'ютерних та фінансових послуг. Водночас саме зайняті в цих сферах виявляються найбільш вразливими у своїх трудових правах, тому що найчастіше роботодавці наймають студентів без офіційного оформлення трудових договорів, і студенти на ці умови найчастіше погоджуються. Але лише в даних галузях легше знайти роботу тим, хто може працювати тільки за наявності вільного від навчання часу. Популярними професіями серед студентів є офіціант – 4 (3)% та охоронець – 2 (3)%. У 2007 р. менша кількість студентів працює бухгалтерами – 7 (14)%, але з'явилася велика кількість економістів – 11% респондентів працюють за цією спеціальністю. Можна припустити, що це частина тієї когорти студентів, які вже працюють за спеціальністю. Велика кількість саме економістів пояснюється тим, що опитування відбувалося серед студентів економічного університету.

Керівних посад студенти не обіймають, тому що роботодавці з огляду на молодий вік й досвід утримуються дов-

іряти їм високі й відповідальні посади. Зумовлено це, звісно відсутністю необхідного рівня професіоналізму, невеликим досвідом роботи або скоріше відсутністю його, низькою працездатністю у період сесії, а також негарантованістю стабільності робочого місця. Водночас як прості робітники студенти часто відмовляються працювати самі, вважаючи таку роботу невідповідною їхньому соціальному статусу – статусу людини, що отримує вищу освіту, яка забезпечує більш широкі можливості на ринку праці. Це підтверджують результати наших досліджень: значна кількість респондентів – 46 (40)% – намагається знаходити такі види зайнятості, які потребують певної кваліфікації та більш близькі до майбутньої професійної діяльності. Це пов'язано з тим, що, займаючись діяльністю, яка близька до їхньої майбутньої професії, студенти можуть, по-перше, апробувати й закріпити набуті знання; по-друге, займаючись теоретичною і практичною діяльністю одночасно, вони можуть не тільки здобувати необхідний їм досвід роботи, а й ставати більш кваліфікованими фахівцями і, по-третє, робота в фірмі, у новому колективі сприятиме виробленню навичок адаптації до складних економічних умов сьогодення.

Особливості планування кар'єрного зростання. У 2007 р. порівняно з 2002 р. збільшилась мобільність студентів, вони не бояться шукати нові робочі місця, хоча більшість із них (75%) не працювали до вступу у ВНЗ. Незважаючи на те що більшість студентів 64 (73)% за період навчання спробували змінити один-два робочих місця, у 2007 р. з'явилася тенденція поширення цього процесу: 19 (18)% респондентів змінили три робочих місця за період навчання, 8(3)% респондентів – чотири робочих місця за період навчання і 8(3)% – п'ять і навіть більше робочих місць за період навчання.

Порівняльний аналіз типів організацій, у яких студенти мають вторинну зайнятість, у 2002–2007 рр., виявив такі тенденції. Державний сектор майже не приваблює молодь з погляду зайнятості 5(11)%. У 2007 р. на 6% зменшилася кількість респондентів, які працюють у державних

організаціях. Це можна пояснити труднощами економічного розвитку держави та низьким рівнем фінансування державного сектору.

Опитані респонденти також по-різному ставляться до умов наймання на роботу. Кількість студентів, офіційно оформлених у своїй організації, значно менша тих, хто працює без офіційного оформлення й на основі особистої домовленості. Це свідчить про те, що студенти не надають значення протилежним умовам працевлаштування. Найчастіше юридично оформляють трудові відносини студенти, які працюють на державних підприємствах. Також воліють оформляти трудові відносини студенти, які дотримуються стратегії розвитку. Вони цілеспрямовано добирають собі таку сферу діяльності й посаду, які дають змогу їм зрости професійно. За останні роки ця група студентів збільшується. У 2007 р. на запитання *“Коли Ви підробляєте, Ви офіційно оформляєтесь на роботу?”* ствердно відповіли 21% респондентів. Це на 4% більше, ніж у 2002 р. Ще досить велика група студентів 26 (28)% відповіли, що частіше оформляються на роботу, ніж не оформляються. Отже, сьогодні вже майже половина працюючих студентів – 47% – замислюється над важливістю оформлення трудових відносин з роботодавцями не тільки тому, що бажають отримувати офіційний заробіток та досвід роботи, а й турбуються про свою соціальну захищеність на ринку праці.

У 2007 р., як і в 2002 р., більшість студентів – 63 (61)% – працевлаштовується у сфері приватного бізнесу: 52 (45)% з них орієнтовані на роботу у приватних підприємствах і лише 11 (16)% працюють у приватних осіб. Також у 2007 р. зросла на 11% порівняно з 2002 р. частка респондентів, які працюють у акціонерних товариствах – це зазвичай великі фірми та корпорації. У 2007 р. на 7% менше респондентів обрало спільні підприємства; лише 3% респондентів працюють у міжнародних організаціях (до них переважно належать косметичні фірми). Ці тенденції демонструють великі зміни, що відбулися з нашою країною у цей період. У минулому залишається малий бізнес

та невеликі спільні підприємства, на перший план виходять великі фірми та корпорації. Ця сфера приватного підприємництва більш мобільна, гнучка і в ній сьогодні менш регламентовані умови найму, а головне, вона більш цікава студентам фінансово. Зарплата у приватному секторі значно вища порівняно з державним. Але тут є певні нюанси. У приватному секторі концентрується значна частина студентів, половина з яких або ніколи юридично не оформляють свої відносини з роботодавцем, або частіше не роблять цього. Крім того, багато роботодавців сьогодні воліють брати людей на роботу, не укладаючи з ними трудових договорів, і студенти на ці умови найчастіше погоджуються, тому що не мають досвіду і не знайомі з можливими наслідками соціальної незахищеності. Праця студентів вигідна підприємницьким структурам, що мають можливість уникати додаткових витрат, зв'язаних з оподаткуванням та соціальним страхуванням працівника. У такий спосіб сфера приватного підприємництва концентрує в собі велику частину пропозицій працевлаштування, які одержують студенти. Нелегітимний характер зайнятості студентів певним чином може пояснюватися специфікою самого феномена вторинної зайнятості студентів денної форми навчання. Ситуація, що склалася, є джерелом дискримінації студентів на ринку праці. Приватні організації можуть маніпулювати студентами стосовно питань часу роботи, оплати праці, графіку роботи, вихідних днів та відпустки. Студент же, будучи при цьому недосвідченим тимчасовим працівником, не приділяє належної уваги цим аспектам. І ці тенденції підтверджуються даними нашого дослідження. У 2007 р. порівняно з 2002 р. збільшився час, який студенти витрачають на вторинну зайнятість. 37 (34)% респондентів працюють п'ять днів на тиждень, 19 (12)% – чотири дні на тиждень і 11 (11) – шість днів на тиждень. Кількість годин, що складають робочий день студента, також змінилася за п'ять років. У 2007 р. на 10% збільшилася кількість респондентів, які працюють п'ять–шість годин на день – 38 (28)%, на 3% збільшилася кількість респон-

дентів, які працюють сім–вісім годин на день і майже незмінною залишилася значна група респондентів, які працюють вісім і більше годин – 22 (22)%.

Підбиваючи підсумки, бачимо, що сучасний працюючий студент — це новий соціальний тип, який володіє високою трудовою мотивацією, мобільністю і цілком адаптований до сучасних умов розвитку ринкової економіки. Студенти наразі вже не орієнтовані на поступову, повільну кар'єру (почати з невисокої посади, невеликого заробітку, незручного режиму роботи й поступово за час навчання зрости до менеджерського рівня). Молодь орієнтована сьогодні на мобільний тип кар'єри з високим статусом. Для сучасних студентів вторинна зайнятість – це можливість у найкоротший термін досягти конкурентоспроможного рівня власних соціальних ресурсів. Незважаючи на свою активну позицію, молодь сподівається і на підтримку держави у цих питаннях. Розвиток служб працевлаштування для студентів, які перебувають у пошуках роботи, є найважливішою умовою не тільки працевлаштування студентів, а й інституціалізації статусу працюючого студента, його становища на ринку праці, процесу формування нової трудової ідеології. Для цього необхідні:

1. Розробка й реалізація системної програми оптимізації трудової діяльності студентської молоді. Механізм реалізації програми повинен передбачати основні блоки: нормативно-правовий, організаційний, технологічний і ресурсний.

2. Створення ринку робочих місць саме для студентів. Потрібно розширювати вузівські центри зайнятості, які переважно займаються випускниками, розширювати контакти між вузами й роботодавцями.

3. Створення студентських кадрових агентств, де студенти могли б одержати відомості про наявність вакансій. Для цього потрібно налагодити інформаційний супровід системи працевлаштування, створити базу даних як студентів (спеціальність, курс, успішність), так і місць роботи – постійних і тимчасових.

УДК 316.654:316.343.622 *О.Рахманов,*
кандидат соціологічних наук

ОБРАЗ ВЛАСНИКІВ ВЕЛИКОГО КАПІТАЛУ В МАСОВІЙ СВДОМОСТІ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ

Стаття присвячена аналізу образу власників великого капіталу в масовій свідомості українського суспільства. Виявлено, що ставлення до них зумовлюється віком, освітою, типом поселення, рівнем доходу та матеріальним статусом громадян. Суттєвий вплив на формування образу власників великого капіталу також мають ідеологічні преференції респондентів стосовно економічного розвитку України.

Keywords: *large capital owners, mass consciousness.*

Ключові слова: *власники великого капіталу, масова свідомість.*

Ключевые слова: *собственники крупного капитала, массовое сознание.*

За ринкових умов у постсоціалістичних суспільствах утворився прошарок власників великого капіталу, який логічно здобув найбільший зиск від соціально-економічних перетворень. Сучасна поляризація українського суспільства на бідних і багатих актуалізує проблему ставлення населення до власників великого капіталу. Це ставлення залежить від того, який образ великих власників склався у масовій свідомості. У цьому сенсі вирізняються не лише реальні риси та якості, які притаманні цьому образу, а й присутня певна суб'єктивна оцінка. Образ власників великого капіталу в масовій свідомості є складним утворенням, яке формується на основі: 1) рівня поінформованості щодо функціонування ринкової економіки, її

суб'єктів; 2) сприйняття діяльності великих власників у контексті оцінки економічних перетворень (приватизації, характеру структури економіки); 3) ідеологічних переконань населення, які екстраполюються на сприйняття великих власників; 4) матеріального статусу в контексті сприйняття багатих людей.

Аналізуючи економічну ментальність українського етносу, зокрема народні прислів'я і приказки, Т.Єфременко констатує переважно негативне ставлення до багатіїв. Проводяться паралелі між минулим сприйняттям багатіїв та сучасним. “Про багатьох новоспечених бізнесменів і нуворишів люди сьогодні кажуть: не “заслужив” або “домігся”, а “зумів”, “нахапався”. Трудова основа власності поступається місцем корисливому інстинкту і нестримному загарбанню, висуваючи на перший план права, а не генезу походження власності. Тому слідом за західними традиціями священності й недоторканності приватної власності, що, справді, мають багатовікові корені, наші “буржуа” квапляться “освятити” своє невідомо як і за рахунок чого здобуте багатство, забуваючи свої національні моральні корені” [1, с. 111].

Якщо взяти до уваги сучасне ставлення громадян України до приватних власників, то існують відмінності у ментальному образі приватних власників за характером та масштабами чинників виробництва. Провівши дослідження почуттів, викликаних різними категоріями приватних власників засобів виробництва в українському суспільстві, В.Резнік констатує стан нелегітимності приватної власності на великі підприємства; натомість зафіксовано стан легітимності приватної власності на малі підприємства та землю. Йдеться про те, що власники малих підприємств та власники землі, оброблюваної самотужки, викликають більші симпатії, ніж власники великих підприємств та власники землі, оброблюваної найманими працівниками. Резнік припускає, що своєрідною умовою соціальної легітимності приватних власників чинників виробництва є їхня власна праця, а умовою со-

ціальної легітимності відповідної приватної власності – її трудовий характер. Причина соціально-конструктивної природи малих підприємств та земель, що обробляються самотужки, вбачається у поєднанні в особі їхнього власника трьох мотивів суспільно значущої поведінки: мотив власника, мотив підприємця та мотив працівника [2, с. 462–465]. Таким чином, у науковому середовищі поширена думка, що українське суспільство переважно негативно ставиться до багатіїв, великих власників, ставлячи під сумнів легітимність приватної власності на великі підприємства.

Однак, як свідчать соціологічні обстеження цієї проблеми, така категоричність безпідставна. Зокрема, результати відповідей на запитання *“Яке Ваше ставлення до багатих людей?”*, яке було поставлене в рамках моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України у 2002 р., засвідчило, що 20% населення зазначили переважно позитивне ставлення, а 18,8% – переважно негативне. Більшість респондентів (61%) ставиться нейтрально [3, с. 611]. Відповідаючи на запитання *“Як Ви ставитесь до людей, котрі стали багатими протягом останніх років?”*, яке задавалося в рамках моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України у 2004 р., 15,4% населення зазначили негативне ставлення (з ненавистю або презирством, із заздрістю); 27,5% опитаних відзначили позитивне ставлення (з повагою, з цікавістю), 55% – зазначили нейтральне ставлення (як і до всіх інших, байдуже) [4, с. 687].

Отже, за домінуючого нейтрального ставлення громадян України до багатих людей все ж їхні позитивні оцінки дещо переважають негативні. Якщо порівняти ці дані з подібними обстеженнями, які проводяться в Росії, то українські громадяни виглядають більш толерантними порівняно з російськими. Зокрема, 9–13 листопада 2007 р. Центр Левади провів репрезентативне для дорослого населення опитування 1600 росіян, в якому ставилось запитання *“З якими почуттями Ви ставитесь до людей, які*

розбагатіли за останні 10–15 років?”. Отримано такі відповіді: у 27% населення Росії багатії викликали негативні почуття (роздратування, презирство, ненависть), у 25% – позитивні (повага, співчуття, інтерес) та у 45% – нейтральні [5]. Інше дослідження Центру Левади засвідчує, що існує тенденція до зростання в російському суспільстві негативного ставлення до найбагатших людей, які з’являються у списках різних часописів. Зокрема, 2–5 червня 2010 р. було проведено опитування за репрезентативною вибіркою 1600 росіян віком 18 років і старші у 130 населених пунктах 45 регіонів країни, яке виявило, що лише 6% населення ставиться загалом позитивно (з гордістю та задоволенням) до найбагатших людей Росії, натомість 53% громадян ставляться до них негативно (з роздратуванням, обуренням та ненавистю) [6].

Незважаючи на поширену думку про засилля транснаціональних компаній та компраторський характер місцевої буржуазії, українські громадяни цілком чітко вирізняють суб’єктів соціально-економічних перетворень у країні. Відповідаючи на запитання *“Як Ви вважаєте, у чийх інтересах насамперед здійснюються економічні реформи в Україні?”*, яке ставилося в рамках моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України у 2004 р., 56,9% респондентів зазначили, що в інтересах вітчизняних олігархів, 7,5% – в інтересах зарубіжних олігархів, 11,7% – в інтересах більшості населення, 4,7% – ні в чийх інтересах, 18,9% – не визначилися [4, с. 683]. Це підтверджується опитуванням соціологічної служби Центру Разумкова в 2008 р.¹ Відповідаючи на запитання

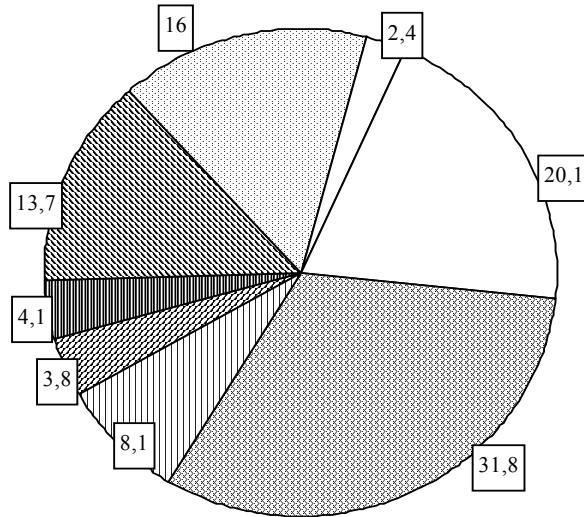
---

¹ Дослідження проведене соціологічною службою Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова з 19 по 25 червня 2008 р. Було опитано 2014 респондентів віком від 18 років у всіх областях України, Києві та АР Крим за вибіркою, що репрезентує доросле населення України за основними соціально-демографічними показниками. Теоретична похибка вибірки (без урахування дизайн-ефекту) не перевищує 2,3% з імовірністю 0,95.

“На що насамперед спрямована соціально-економічна політика влади?”, 47,4% населення вказали на підтримку великого капіталу (багатих, олігархів), 12,4% – на формування і підтримку середнього класу, 18,4% – на підтримку малозабезпечених і непрацевдатних (нижчого класу, бідних). Водночас така суб’єктивність достатньо критично сприймається у суспільстві. Згідно з соціологічним дослідженням *“Громадська думка в Україні–2007”*, проведеним Інститутом соціології НАН України, більшість опитуваних згодна з такими твердженнями, як *“великі компанії мають сьогодні забагато влади в українському суспільстві”* (згодні 78,3% населення) та *“компанії приносять вигоду власникам за рахунок працівників”* (згодні 81,4% населення) [7, с. 488]. Усе це демонструє соціальні суперечності, породжені відсутністю громадянського суспільства, коли великі власники можуть безконтрольно і безкарно визискувати своїх працівників, маючи беззаперечний вплив на політичні процеси країни.

Для детального аналізу образу великих власників та його чинників формування у масовій свідомості населення України було використано масив соціологічних даних загальнонаціонального репрезентативного омнібусу *“Громадська думка в Україні–2007”*. Методом роздаткового анкетування за місцем постійного проживання було опитано 1800 респондентів, які за статтю, віком, рівнем освіти й типом поселення репрезентують доросле населення України віком від 18 років. При відповіді на запитання *“Яке почуття у Вас викликають приватні власники великих підприємств?”*, у свідомості респондентів актуалізувався ментальний позитивний чи негативний образ власників промислового капіталу, оскільки саме приватизовані підприємства найбільше асоціюються з формуванням верстви великих власників (рис.).

Обрані респондентами альтернативи шкали опосередковано відбивають їхню загальну негативну (ненависть, презирство та роздратування), позитивну (інтерес, співчут-

Рис. Розподіл відповідей респондентів на запитання про почуття, які в них викликають приватні власники великих підприємств 2007 р. (%)

тя та повага) або нейтральну (ніяке та важко відповісти) емоційну налаштованість стосовно власників великого капіталу. Якщо об'єднати результати обраних емоцій за спрямованістю, то приватні власники великих підприємств серед 21,6% населення України викликають негативні почуття, 38,5% – позитивні почуття, а 39,9% – нейтральні. Той факт, що лише серед п'ятої частини дорослого населення України образ власників великого капіталу наділений негативними рисами, вочевидь розходиться з традиційним переконанням про вкрай негативне сприйняття сформованої верстви.

Для з'ясування соціальних чинників формування образу приватних власників великих підприємств було проведено двовимірний аналіз соціально-демографічних характеристик груп респондентів, які виявили до них негативні, позитивні та нейтральні почуття (табл. 1).

Таблиця 1
Соціально-демографічна характеристика групи респондентів, які відповіли на запитання “Яке почуття у Вас викликають приватні власники великих підприємств?”, 2007 р. (%)

Соціально-демографічні показники	Яке почуття у Вас викликають приватні власники великих підприємств?			
	Негативні	Позитивні	Нейтральні	
	Ненависть, презирство, роздратування	Інтерес, співчуття, повага	Ніяке	Важко сказати
<i>Тип поселення</i>				
Київ	18,8	31,3	38,5	11,5
Місто з населенням понад 250 тис. осіб	20,1	41,7	29,2	9,0
Невелике місто	20,2	40,0	33,5	6,4
Село	24,9	35,0	32,0	8,2
<i>Регіон</i>				
Захід	22,3	40,7	26,6	10,3
Центр	23,6	38,5	28,7	9,1
Південь	13,1	43,0	38,3	5,6
Схід	24,5	33,7	34,5	7,3
<i>Національність</i>				
Українець	21,8	38,0	31,8	8,5
Росіянин	20,1	40,1	33,1	6,8
<i>Вік</i>				
18–29 років	17,0	45,9	32,1	5,0
30–54 років	19,9	42,5	28,9	8,6
55 і старші	27,6	26,3	36,6	9,6
<i>Освіта</i>				
Початкова, неповна середня	26,9	26,0	35,6	11,5
Середня загальна	22,1	34,2	35,6	8,1
Середня спеціальна (технікум, училище, коледж)	19,4	41,7	30,1	8,7
Перший ступінь вищої освіти (бакалавр)	18,8	45,1	30,6	5,5
Повна вища освіта (спеціаліст, магістр, аспірантура, вчений ступінь)	20,7	46,8	27,5	5,0

Варіативний характер образу приватних власників великих підприємств зумовлюється відмінностями соціально-демографічних характеристик. Можна констатувати, що формування цього образу ніяк не пов'язане з особливостями етнокультурного чи регіонального розмаїття України, оскільки належність до певного етносу та регіону не передбачає якихось суттєвих відмінностей у сприйнятті великих власників. Натомість простежується вплив поселенського чинника: негативні почуття зростають із зменшенням населеного пункту, а позитивні почуття більше поширені серед мешканців міст. Очевидно, що віддаленість мешканців села від промислових об'єктів позначається на їхньому рівні поінформованості стосовно суб'єктів індустріальної власності. Цікаво, що жителі столиці подібно до мешканців сіл вирізняються низькими позитивними почуттями, водночас на відміну від селян вони мають найнижчі показники негативних почуттів. Це пояснюється тим, що серед киян найбільше з усіх поселенських груп тих, хто нейтрально ставиться до великих власників.

Аналіз засвідчив, що формування почуттів, які викликають приватні власники великих підприємств, визначаються двома чинниками – віком та освітою. Простежується пряма залежність: чим менший вік, тим позитивніше сприймаються власники великих підприємств. Цікаво, що вікова когорта 55 і старші відрізняється від решти вікових груп своїм неоднозначним ставленням до великих власників, натомість молодь та люди середнього віку вирізняються більш позитивними почуттями. Якщо взяти до уваги освітній чинник, то тут простежується чіткий зв'язок: із зростанням рівня освіти збільшується кількість тих, хто позитивно ставиться до великих власників. Характерним є той факт, що відчутне зростання позитивних почуттів спостерігається серед тих, хто здобув позашкільну освіту (закінчивши вуз, технікум, коледж, училище).

Певний вплив на ставлення респондентів до багатих має дохід. У тих, хто має негативні почуття стосовно великих власників, середній показник заробітної плати (сти-

пенсії, пенсії) за останній місяць (2007 р.) складав 682 грн, натомість серед тих, хто зазначив позитивні почуття, середній показник заробітної плати складав 824 грн. Це підтверджується розподілом груп населення за самооцінкою рівня доходу (табл. 2). Відповідаючи на запитання “До якої категорії Ви віднесете свою сім’ю за рівнем доходу, добробуту Вашої сім’ї?”, ті громадяни, які себе віднесли до незаможних верств – злиденні та бідні, більшою мірою відчувають негативні емоції стосовно власників великих підприємств, але починаючи з тих, хто себе відніс до трохи нижче середніх, переважає позитивне ставлення.

Досить чітку картину відмінностей у поглядах дає розподіл груп населення стосовно бажаної структури економіки (табл. 3). Зростання прихильності до великих влас-

Таблиця 2

Розподіл груп населення за самооцінкою рівня доходу, які відповіли на запитання “Яке почуття у Вас викликають приватні власники великих підприємств?”, 2007 р. (%)

Категорія сім’ї	Яке почуття у Вас викликають приватні власники великих підприємств?			
	Негативні	Позитивні	Нейтральні	
	Ненавість, презирство, роздратування	Інтерес, співчуття, повага	Ніяке	Важко сказати
Злиденні	42,5	12,5	35,0	10,0
Бідні	32,8	25,7	33,1	8,3
Трохи нижче середніх	21,4	37,8	32,2	8,5
Середні за доходом	14,1	48,6	31,4	5,9
Трохи вище середніх	15,0	56,7	26,7	1,7
Зажожені	0,0	75,0	25,0	0,0
Багаті	0,0	50,0	0,0	50,0
Важко відповісти	13,8	32,8	25,9	27,6

Примітка. Групи респондентів “зажожені” та “багаті” для статистичного аналізу представлені недостатньо.

ників пов'язане із зростанням підтримки присутності приватної власності в економіці. Серед прихильників економіки виключно на основі державної власності переважають негативні оцінки. Однак уже серед тих, хто передбачає рівномірність присутності державної та приватної власності у структурі економіки, переважають прихильники великих власників. Очікувано, що серед прихильників домінування приватної власності також домінують позитивні почуття стосовно власників великого капіталу.

Те, що образ власників великого капіталу формується під впливом ідеологічних преференцій, свідчить й інший факт: серед тих, хто підтримує прихильників соціалізму, 32,9% ставляться негативно до приватних власників великих підприємств, 27,6% – позитивно; натомість серед тих, хто підтримує прихильників капіталізму, лише 10% став-

Таблиця 3

Розподіл груп населення стосовно бажаної структури економіки, які відповіли на запитання “Яке почуття у Вас викликають приватні власники великих підприємств?”, 2007 р. (%)

Бажана форма власності у функціонуванні економіки	Яке почуття у Вас викликають приватні власники великих підприємств?			
	Негативні	Позитивні	Нейтральні	
	Ненавість, презирство, роздратування	Інтерес, співчуття, повага	Ніяке	Важко сказати
Тільки на основі державної власності	32,4	19,8	37,4	10,4
Переважно на основі державної власності	30,5	31,8	31,0	6,7
Нарівні на основі державної та приватної власності	16,6	50,6	26,9	5,9
Переважно на основі приватної власності	11,7	64,1	20,3	3,9
Тільки на основі приватної власності	8,0	56,0	32,0	4,0

ляться до великих власників негативно, натомість 65% – позитивно. Очевидно, що ідеологічні орієнтації респондентів досить чітко визначають їхню оцінку та почуття: для людей лівих поглядів ця верства – скоробагачки та експлуататори, для прихильників ринкової економіки – люди, які цілеспрямовано добилися визнання та впливовості.

Таким чином, образ власників великого капіталу в масовій свідомості громадян України не набув остаточної оцінки. В цілому переважають нейтральне та загалом позитивне сприйняття цієї соціальної верстви. Водночас, незважаючи на суспільне визнання суб'єктності великих власників у соціально-економічній трансформації, населення переважно критично ставиться до суперечливого розподілу доданої вартості великих компаній та стурбоване надмірним впливом великого капіталу на сучасну українську політику.

Виявлено, що формування образу приватних власників великих підприємств зумовлюється віком, освітою, типом поселення, рівнем доходу та матеріальним статусом. Молодь та люди середнього віку в цілому позитивно сприймають великих власників. Із віком ставлення до них зміщується в бік негативних емоцій. Рівень освіти також визначає ставлення до великих власників: українці, які продовжили вчитися після школи, проявляють більшу толерантність стосовно промислових багатіїв. За винятком Києва, де найбільше зафіксовано нейтральні почуття, більш позитивно до власників великого капіталу налаштовані мешканці міст. Із зменшенням розміру населеного пункту ставлення до них змінюється в негативний бік. Вплив матеріального статусу визначається тим, що із збільшенням доходу та самооцінки матеріального статусу зростає кількість позитивних почуттів.

Література

1. Єфременко Т. Економічна ментальність українського етносу / Т. Єфременко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. – № 2. – С.103–207.
2. Резнік В.С. Легітимація приватної власності як концепт соціологічної теорії / В.С. Резнік. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2010. – 512 с.
3. Україна–2002. Моніторинг соціальних змін / за ред. д.е.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К. : ІС НАНУ, 2002. – 668 с.
4. Українське суспільство 19940–2004. Моніторинг соціальних змін / за ред. д.е.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2004. – 705 с.
5. Отношение к высоким доходам / Пресс-выпуск Аналитического Центра Юрия Левады – 27.11.2007 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.levada.ru/press/2007112703.html>.
6. Крупный бизнес, приватизация, долларовые миллиардеры, госкорпорации / Пресс-выпуск Аналитического Центра Юрия Левады – 21.07.2010 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.levada.ru/press/2010072106.html>.
7. Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін / за ред. д.е.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2007. – 544 с.

УДК 316.422.42

О.Гончарук,
кандидат соціологічних наук

ЗЕМЕЛЬНА РЕФОРМА В УКРАЇНІ: ЧАС ОЦІНОК

Стаття ґрунтується на результатах фокус-групових інтерв'ю з сільськими (селищними) головами з питань приватизації землі, видачі державних актів та розвитку громад навесні 2010 р. для Державного комітету із земельних ресурсів у рамках Проекту Світового банку "Видача державних актів на право власності на землю в сільській місцевості та розвиток системи кадастру". Було здійснено оцінку результатів приватизації землі через її формалізацію, тобто остаточне узаконення прав володіння шляхом видачі державних актів на право приватної власності на землю.

Keywords: *land privatization, rural territories, land market, employment in rural settlements, agricultural manufacture.*

Ключові слова: *приватизація землі, сільські території, ринок землі, зайнятість на селі, сільськогосподарське виробництво.*

Ключевые слова: *приватизация земли, сельские территории, рынок земли, занятость на селе, сельскохозяйственное производство.*

Метою дослідження була оцінка наслідків земельної реформи в Україні, розпочатої у середині 1990-х років минулого століття, як процесу передачі у приватну власність земель сільськогосподарського призначення членам колективних сільськогосподарських підприємств. Відповідно для громадян це був процес набуття прав приватної власності на землю з метою володіння, використання та розпоряджання. Формально на момент аналізованого дослідження цей процес завершився видачею державних

актів на право власності на землі сільськогосподарського призначення майже семи мільйонам громадян України.

Виходячи з масштабів процесу приватизації землі, були поставлені завдання щодо оцінки:

- значення прав власності;
- ставлення до власності на землю та права власності на землю;
- характеристики сільськогосподарського виробництва на території населеного пункту;
- ринку землі та орендних відносин на територіях сільських (селищних) рад.

З метою оцінки наслідків приватизації землі було проведено сім фокус-групових інтерв'ю з представниками місцевого самоврядування (сільськими та селищними головами):

Харківська область: *Ізюмський район, Первомайський район;*

Автономна Республіка Крим: *Сімферопольський район, Бахчисарайський район;*

Львівська область: *Сокальський район, Кам'янка-Бузький район;*

Полтавська область: *Новосанжарський район, Глобинський район;*

Київська область: *Білоцерківський район, Тетіївський район;*

Чернігівська область: *Чернігівський район, Ніжинський район;*

Херсонська область: *Каховський район, Голопристанський район.*

Значення права власності; ставлення до власності на землю та права власності на землю

Оцінка ліквідації КСП і запровадження приватного господарювання. Перша реакція учасників фокус-груп на запитання про ліквідацію КСП була виключно негативною. Насамперед причиною такої оцінки є факт практично

повсюдної ліквідації такої галузі виробництва, як тваринництво, що забезпечувала велику кількість робочих місць і, відповідно, доходів сільських жителів. Друга причина негативного ставлення полягає у розриві зв'язку між виробничою і соціальною сферами села. Сільські голови практично втратили вплив на господарське життя, водночас вирішення усіх соціальних проблем залишилося у їхньому віданні. Більше того, кількість таких проблем навіть збільшилася, оскільки частина функцій, що їх раніше виконували колективні підприємства, перейшла до місцевого самоврядування.

Утім, надалі сільські голови самотійно, без будь-яких додаткових запитань, починають наводити приклади позитивних змін, що відбулися у результаті реформ у сільськогосподарському виробництві. Загальною тенденцією є те, що отримання землі у власність однозначно сприймається як позитив. Негатив переважно стосується форм, методів та причин нераціонального використання земельних ресурсів та організації сільськогосподарського виробництва. Позитивне ставлення до приватизації землі та запровадження приватного господарювання серед головних має такі причини:

- кардинально оновлюються технології. Нові приватні підприємства більш сприйнятливі до нової техніки і технологій. Там, де раніше було п'ять комбайнів, нині працює один і з кращою якістю. Але водночас ліквідовуються робочі місця, оскільки пропорційно до зменшення кількості техніки зменшується і кількість робочих місць;
- значно поліпшилася дисципліна, продуктивність і культура праці;

- люди починають повертатися в село, з'явилися можливості для заробітків. На таку тенденцію вказали учасники виключно з Херсонської області, але важливий сам факт визнання того, що заробляти можна не тільки у містах.

Попри весь негатив, котрий декларується сільськими головами як наслідок приватизації землі і реорганізації КСП, надання землі у власність оцінюється виключно

позитивно, чого не можна сказати стосовно можливостей розпоряджання землею. Проблема, на думку учасників, полягає у монополізмі землекористувачів (орендаторів).

За оцінками сільських голів, загальні обсяги сільськогосподарського виробництва не зменшилися порівняно з періодом до приватизації. Водночас різко зменшилися обсяги виробництва продукції тваринництва, і не на відсотки, а у рази. Це означає, що в сільськогосподарському виробництві наростає певний дисбаланс, один з його проявів полягає у деградації ґрунтів, оскільки не вносяться органічні добрива.

Частиною учасників фокус-груп, особливо у Львівській області, факт приватизації землі сприймається не просто як позитив, а певною мірою навіть як відновлення справедливості після організації колгоспів. Негативно сприймаються відсутність сівозмін, домінування монокультур, відсутність державної підтримки у формі здешевлення кредитів для сільськогосподарського виробництва, відсутність (або дорожнеча) спеціальної техніки для обробітку невеликих земельних масивів та відсутність кредитування під заставу землі.

Є випадки, коли на території громади взагалі відсутні сільськогосподарські підприємства та/чи фермерські господарства. Землю в такому випадку орендують підприємства, розташовані поза межами громади, але не всю. Наприклад, у Львівській області є громада, на території якої пустують 700 га сільгоспугідь, частина обробляється пайовиками самостійно, але якість і ефективність такого її використання залишає бажати кращого.

Причини негативного сприйняття приватизації землі та реорганізації колективних підприємств. В основі негативного ставлення решти учасників – помилки чи несправедливість, що супроводжували процес приватизації. Серед таких учасники назвали:

- ліквідацію тваринництва як галузі. За словами учасників, тваринництво як галузь існує в одній з десяти громад, представлених у фокус-групі;
- орієнтацію підприємців не на потреби громади, а на власний бізнес;
- у населених пунктах, де були і сільськогосподарські, і промислові підприємства, відбувся поділ жителів на власників і не власників землі;
- поступовий перехід земельних паїв від тих, хто жив на території громади, до спадкоємців, які часто не є членами громади;
- паювання землі відбувалося зі значним розривом у часі для різних категорій власників – спочатку для членів КСП, потім – для працівників соціальної сфери. Результат – у працівників соціальної сфери і розміри паїв менші, і часто якість землі гірша;
- пропонується організація реформ ментально не підходить українцям – учасник з Полтавської області висловив думку, що для їх місцевості більш прийнятною була б система хуторів;
- подрібнення масивів не сприяє запровадженню сучасних технологій;
- невеликі підприємства не в змозі організувати ефективні сівозміни;
- у частині випадків паювання майна здійснювалося анархічно, процес був слабо впорядкованим;
- втрата власниками майнових паїв (або безпосередня, або опосередкована) через нездійснення на них амортизаційних відрахувань;
- відсутність “базового” господарства – такі випадки є доволі поширеними, коли на території населеного пункту відсутні сільськогосподарські підприємства. Сільським головам було легше працювати за системою “одна громада – одне сільськогосподарське підприємство”. Сьогодні вони навіть не завжди знають, що ж за підприємство працює на їхній території;

➤ частина учасників висловлювала міркування, що, можливо, слід було модернізувати колгоспи, а не реформувати їх. Присутні також і проблеми тривалого процесу паювання землі та майна, що триває понині і ніяк не завершиться, зайнятості, сплати податків, невизначені перспективи об'єктів соціальної сфери.

Ставлення до отримання землі у власність різними категоріями населення. Ще раз наголошуємо, що загальне ставлення до отримання землі у приватну власність оцінюється учасниками переважно позитивно. Як позитив найчастіше називається набуття власності. Це ж і є головним надбанням земельної реформи. До того ж набуття власності майже у 100% випадків має свою реальну, матеріальну сторону – орендну плату за земельні паї і часом її обсяги є дуже значними.

Водночас учасники фокус-груп вказали на певні застереження. Вони наведені нижче у розрізі регіонів.

Київська область. Існують претензії до підходів щодо визначення власників землі. Певне незадоволення стосується того, що власниками землі стали всі члени КСП, незалежно від тривалості роботи у колективному господарстві. Інша проблема стосується не тих, хто отримав землю, як тих, хто її не отримав. Один з учасників заявив, що в їхній громаді працівники соціальної сфери не отримали паїв, а землі запасу рішенням районної адміністрації були передані для створення фермерського господарства. Громада велика, включає до свого складу три села, одних учнів близько 600. Це означає, що на території громади є багато працівників соціальної сфери, які вважають себе несправедливо обмеженими в отриманні земельних паїв, і це не сприяє суспільному спокою в громаді. Подібні претензії висловлювали і мешканці Харківської області.

АР Крим. Учасники вважають, що найбільше вигод від приватизації землі отримали пенсіонери. Їм хоча і додалося турбот із оформлення різних документів, все ж

вони отримали доволі значне джерело доходів до бюджету свого домогосподарства. А ось у програші виявилися працівники колгоспів і радгоспів, переважна більшість яких втратила постійну роботу, а значить, і стабільне джерело доходу. У АРК також були зроблені певні натяки на нечесну гру при розподілі земельних ділянок – виграли ті, хто на час паювання був при владі.

Таким чином:

➤ набуття сільськогосподарських земель у власність сприймається однозначно позитивно, ліквідація ж колективних господарств – переважно негативно. Набуття земельної власності і вважається головним здобутком земельної реформи. Негатив переважно стосується недоліків форм і методів організації сільськогосподарського виробництва, передусім – відмова від тваринництва та орієнтація виробників на отримання швидкого доходу;

➤ зазвичай на території громади існує кілька сільськогосподарських підприємств та/або фермерських господарств, що вносить певний елемент конкуренції на сільських територіях. Як правило, за невеликими винятками, ці підприємства ведуть доволі успішну господарську діяльність, демонструють хороші темпи розвитку, здатність до сприйняття нової техніки та технологій виробництва. Чим більше успішних підприємств на території громади, тим менше негативу щодо ліквідації колективних господарств;

➤ вказуючи на негативні, на їхню думку, явища, учасники фокус-груп зазвичай розмірковують не категоріями “відповідно чи не відповідно до закону”, а категоріями “справедливо чи несправедливо”. Насправді, багато претензій, вказаних на засіданнях фокус-груп, можна адресувати як власне учасникам, оскільки багато з них були сільськими головами на момент приватизації землі, так і жителям громади – за їхню пасивну позицію під час приватизації, сподівання, що для них хтось зробить усе справедливо. На порушення законів під час приватизації землі не вказав жоден із учасників, вказували переважно на відсутність повної справедливості.

Характеристика сільськогосподарського виробництва

Оцінка реформ у земельній сфері та сільськогосподарському виробництві. Учасники не схильні до виключно негативних чи виключно позитивних оцінок. Спостерігається їх певне співвідношення, з незначним домінуванням негативних оцінок. Спільним у негативних оцінках є те, що підприємства нерідко різко змінили спеціалізацію у тому ж рослинництві. Наприклад, перестали вирощувати цукровий буряк у Київській та Львівській областях. Жителі ж громад були дуже тісно пов'язані з вирощуванням саме цукрового буряку – навички, традиції, робота на цукрових заводах, годівля худоби жомом тощо. Зміна спрямованості спеціалізації викликає нарікання. Багато підприємств перейшли на вирощування рапсу чи, наприклад, сої. Підприємства починають застосовувати вужчу спеціалізацію, що приводить до зростання продуктивності праці, водночас – до зменшення зайнятості та посилення вимог до кваліфікації працівників.

Оцінки дуже різняться між собою за регіональним розподілом.

Київська область. Учасники виокремлюють дві головні тенденції – розвиток, іноді дуже стрімкий, сільськогосподарського виробництва у сільськогосподарських підприємствах та стагнація виробництва у фермерських господарствах. Діяльність лише одного фермера була оцінена позитивно. Стосовно підприємств, то учасники констатують, що орієнтуються вони виключно на землеробство як таке, що одразу дає позитивний результат і у вигляді значних валових обсягів продукції, і у вигляді значних надходжень від продажу продукції. Лише один учасник зазначив, що на території його громади є виробництво тваринницької продукції. Діяльність підприємств учасники оцінюють як успішну. Ця успішність підтверджується позитивною динамікою надходжень до місцевого бюджету коштів від

прибуткового податку. Оскільки такі надходження зростають, то вони є свідченням збільшення заробітної плати, а значить, і позитивної динаміки у розвитку підприємств.

АР Крим. Демонструє значну поляризацію в оцінці ходу реформ через обсяги виробництва та продуктивність праці. Тут є приклади і успішного функціонування створених у результаті реформ підприємств і такі, які до успішних важко віднести. Практично кожен з учасників наводив приклади недолугого господарювання на території своєї громади, і загалом негативних прикладів було більше, аніж позитивних.

Львівська область. Падіння обсягів виробництва – найбільш показова для області тенденція. Але є багато причин цього – від нестачі добрив до відсутності належних ринків збуту. Підприємства, які мають стабільний рівень виробництва або суттєво наростили його обсяги, називаються утричі рідше, аніж такі, що мають суттєве їх зменшення. Зростання обсягів виробництва демонструють поодинокі підприємства.

Полтавська область. Учасники схильні оцінювати виробництво через зайнятість, а не через обсяги виробництва. За такою методою виходить, що позитивних результатів немає, оскільки кількість зайнятих зменшується у рази. Відповідно зменшується рівень надходжень до місцевих бюджетів. Водночас сільські голови визнають, що господарства використовують сучасну техніку та технології, і це дає їм змогу мінімізувати витрати на робочу силу. Також визнається, що використання сучасних технологій потребує робочої сили високої якості, наявна робоча сила має цю якість далеко не завжди. Те ж саме стосується об'єктів соціальної сфери – кількість їх значно зменшилася, як і номенклатура послуг.

Херсонська область. Негативні моменти ті самі, що і в інших областях – відмова від тваринництва, зменшення зайнятості. Водночас характерною рисою є характеристика виробництва у позитивній динаміці.

Стан зайнятості на території ради. Спільною тенденцією для усіх сільських громад є надлишок робочої сили та постійне зменшення кількості зайнятих у с/г виробництві.

Київська область. За словами учасників, за місцем проживання зайняті від 10% до 60% працездатних. Решта працює у великих містах (Київ, Біла Церква), частина не працює взагалі і веде антисоціальний спосіб життя. Учасники не захотіли (або не змогли) визначити їх відсоток до усього працездатного населення, але стверджували, що такі хоч і є, але їх не дуже багато і не можна твердити, що з часом кількість суттєво збільшується.

АР Крим. Зайняті у сільськогосподарському виробництві – 10–15% працездатного населення. Дуже високий рівень неофіційної зайнятості. Причиною низької зайнятості учасники вважають переорієнтацію сільськогосподарських підприємств виключно на виробництво зернових культур, з повним нехтуванням тваринництвом, овочівництвом і часто навіть виноградарством.

Львівська область. Безробітних 15–30%. Зайнятість порівняно з періодом, коли функціонували колективні господарства, змінилася з точністю до навпаки: тоді там було зайнято 85% населення. Водночас учасники не вказали на пряму залежність рівня доходів жителів громади від роботи на сільськогосподарському підприємстві. На думку учасників, нині для тих, хто бажає працювати і заробляти, є усі можливості, починаючи з роботи за кордоном. Вони ж констатують, що ці можливості знаходяться переважно поза межами їхніх громад, і, як наслідок, більшість постійних жителів громад складається з пенсіонерів.

Полтавська область. Сільськогосподарське виробництво забезпечує близько 10% робочих місць від кількості населення працездатного віку, для решти населення роботи немає. В особливо скрутному становищі – молодь. Оскільки роботи немає, відбувається відтік молоді, що у свою чергу призводить до постаріння села та погіршення

перспектив його розвитку в майбутньому. Водночас учасники вказали на існування доволі специфічної проблеми, коли безробітні жителі громад не хочуть виконувати роботу, яка їм пропонується, наприклад, районними центрами зайнятості.

Харківська область. Зайнятих близько 10% загальної кількості працездатного населення. Лише один сільський голова вказав на існування підприємства, де близько 220 працівників, решта підприємств використовують незначну кількість працівників.

Специфічні проблеми у сільських радах. Характерною особливістю усіх сільських рад, представники яких були учасниками фокус-груп, є дотаційність їхніх бюджетів. Жодна з громад не має бездотаційного бюджету, хоча і рівень дотаційності може значно різнитися – від 50 до 80% бюджету громади становлять державні дотації. Приблизно половина учасників фокус-груп заявили, що динаміка надходжень до бюджетів громад є позитивною, обсяги надходжень збільшуються з кожним роком, водночас ще більшими темпами зростають видатки. Інша половина вказала на відсутність позитивної динаміки надходжень до місцевого бюджету. Практично усім громадам притаманні проблеми з функціонуванням та обслуговуванням об'єктів соціальної сфери та інфраструктури. Більш ніж у половині випадків учасники вказували на загальну тенденцію до стагнації сільських населених пунктів у зв'язку з розривом місця проживання і місця виробництва, коли підприємство зареєстроване на території іншої громади, де й сплачує податки.

Усі сільські голови незадоволені нинішньою системою розмежування земель. Землями в межах населеного пункту розпоряджається орган місцевого самоврядування, поза межами – районна державна адміністрація, хоча фактично це землі громади.

Ще однією проблемою, притаманною багатьом громадам, особливо тим, що знаходяться недалеко від міст, є

те, що на початку 1990-х років порівняно великі земельні масиви були виділені жителям не тільки сіл, а й міст під городи. На той час це було слушне рішення, оскільки часто йшлося про фізіологічне виживання багатьох сімей. Нині ж уже немає і тих організацій, працівникам яких надавалася земля, ні власне тих працівників. Люди приватизували масу клаптиків землі по кілька соток, але нагальна необхідність у таких городах нині відпала. У результаті земля не обробляється. Учасники зійшлися на думці, що приватизація городів у полях є нонсенсом. Було запропоновано якщо не ліквідувати таку практику, то: а) запровадити на рівні закону підвищену плату за таку землю; б) визначити процедуру вилучення земель, якщо вона не обробляється впродовж трьох років.

Водночас учасники називали й інші проблеми, які хоча і не є спільними для всіх громад, все ж можуть стати доволі поширеними.

Київська область. Один з учасників зазначив, що невитребувані паї через прокуратуру і суд передані громаді. Виникає проблема фінансів, оскільки бюджетом громади кошти на виготовлення документації не передбачено. До цього додається й те, що територіально ці паї знаходяться в різних місцях. Бажано було б звести їх у єдиний масив, але як це зробити реально – ніхто не знає, про якийсь алгоритм дій щодо цього сільським головам не відомо.

Львівська область. Відзначено зменшення надходжень до місцевого бюджету внаслідок зниження рівня виробництва у сільськогосподарських підприємствах. Триває розбалансування систем меліорації на територіях громад – погіршення якості землі, зниження продуктивності. Лише два учасники у Львівській області з десяти заявили, що в них відбувається зростання власних надходжень до місцевого бюджету, і в обох випадках – за рахунок плати на землю. Один вказав, що до видачі державних актів ніяких надходжень за цією статтею не було впродовж чотирьох–п'яти років. Ще один вказав на збільшення таких надходжень за рахунок невитребуваних паїв, котрі

рада здає в оренду. Специфічна проблема Львівської області, на котру звертали увагу учасники, – відсутність контактів, зв'язків, координації дій сільської ради та сільськогосподарських виробників, оскільки часто вони є представниками іншої громади і не знають та й не хочуть знати про проблеми тієї, на території якої вони орендують землю.

Полтавська область. Учасники нарікали на відсутність спеціальної юридичної служби для сільських громад та відсутність роз'яснень, наприклад, до Земельного кодексу.

Харківська область. Учасник навів досить специфічну проблему, коли законодавство не враховує реалії, що уже сформувалися: кладовище громади знаходиться у лісі і неможливо його оформити, оскільки то територія лісового фонду.

Херсонська область. Проблеми з організацією та упорядкуванням доступу до зрошувальних систем. Вони створювалися як системи, орієнтовані на одного власника і користувача – на велике підприємство. Нині таких користувачів багато, одноосібники застосовують крапельне зрошення, і тут виникають технічні проблеми. Зрошувальна система у Каховському районі збереглася, але існують юридичні проблеми з її використанням. Херсонськими ж учасниками була озвучена проблема організації полігонів побутових відходів на території громади. Видається, що ця проблема є актуальною для всіх сільських, та й не тільки, громад. Ще один учасник висловив нарікання на те, що всю землю в їхній громаді віддали під лісгосп. Рада залишилася зовсім без землі, відповідно, відсутня стаття доходів від плати за землю, оскільки лісгосп і рибгосп на території громади – державні.

Чернігівська область. Учасники вказали, що загалом існує 24 відділи організацій і установ, котрим підзвітні сільські голови – “І кожен смикає кілька разів на день”. Через відсутність сучасних комунікаційних технологій або невміння їх використовувати відбуваються щотижня поїздки до районного центру, а це вимагає витрат часу і коштів.

Сільські голови скаржилися на дефіцит земельпорядників. Один із учасників заявив, що в їхньому районі – п'ять земельпорядників на 46 сільських рад. В іншому – три на 30. В одній громаді з чисельністю жителів 1 тис., де 4 тис. га землі, – є земельпорядник, а в іншій, де 7 тис. жителів, – земельпорядника немає.

Чернігів. Незадоволення існуючою системою розпорядження землею та майном поза населеним пунктом, коли таким майном розпоряджаються не сільські голови, а районні державні адміністрації.

За результатами фокус-груп складається враження, що сільські голови вважають себе несправедливо відстороненими від виконання розпорядчих функцій на територіях громад, які вони представляють. Більше того, часто вони не мають жодного впливу на рішення, які приймаються державними адміністраціями щодо їхніх громад, передовсім у питаннях розпорядження землею та майном.

Таким чином:

➤ характеризуючи стан сільськогосподарського виробництва, учасники не схильні до виключно негативних чи виключно позитивних оцінок. Спостерігається їх певне співвідношення, з незначним домінуванням негативних, передовсім через ліквідацію тваринництва як галузі та зниження рівня зайнятості працездатного населення, хоча це зниження часто є результатом значного підвищення продуктивності праці;

➤ зайнятість на територіях сільських громад взагалі та у сфері сільськогосподарського виробництва зокрема є дуже низькою, від 10 до 30% працездатного населення. Водночас сільським населеним пунктам притаманний високий рівень безробіття – до 15–20% працездатного населення. Близькість до великих міст чи промислових підприємств дещо поліпшує цю ситуацію в окремих громадах, але не сприяє поповненню місцевих бюджетів, оскільки прибутковий податок сплачується за місцем зайнятості. Соціальні ж послуги надаються за місцем проживання;

➤ бюджети всіх громад, голови яких були задіяні в дослідженні, є дотаційними. З часом відбувається постійне зростання надходжень до місцевих бюджетів, водночас збільшення видатків значно перевищує збільшення надходжень. Дотаційність бюджетів не дає змоги планувати, а тим більше реально здійснювати розвиток соціально-економічної сфери сільських громад.

Ринок землі та орендні відносини на територіях сільських (селищних) рад

Ринок землі на території ради. Загалом на засіданні фокус-груп йшлося про ринок двох видів земель: сільськогосподарських та несільськогосподарських. Учасники фокус-груп вказали на існування передовсім ринку земель несільськогосподарського призначення, переважно під забудову. Не можна у цьому сенсі говорити про повноцінний «ринок», але учасники, незалежно від регіону, досить часто наводили приклади продажу або укладання угод оренди земель несільськогосподарського призначення на порівняно великі терміни. Переважно сам орган місцевого самоврядування виступав або як продавець таких земель, або як орендодавець. Зазвичай йшлося про відносно невеликі ділянки, до 5 га. Щодо земель сільськогосподарського призначення, то у всіх фокус-групах учасники говорили, що на територіях їхніх громад ринок землі існує переважно у вигляді угод оренди.

Київська область. Ринок землі сільськогосподарського призначення існує лише у вигляді угод оренди землі. У зовсім поодиноких випадках – буквально кілька разів – називалися угоди дарування батьками земельних паїв дітям разом з іншим нерухомим майном. Учасники наполягали на відсутності фактів продажу землі – легальної чи нелегальної – і пояснюють цю відсутність віддаленістю від Києва.

Майже всі земельні паї використовуються сільськогосподарськими підприємствами. Термін оренди – 3–5–10 років,

оплата – відповідно до грошової оцінки землі, форми розрахунку – переважно натура (пшениця). За твердженням учасників, базовою оцінкою для визначення ціни зернових є державні закупівельні ціни. Учасники стверджують, що якість зернових, якими розраховуються за паї, є такою ж, як якість того зерна, що здається на елеватори, тобто спочатку воно проходить очистку. Збільшення відсотка від грошової оцінки від 1% до 3%, що йде на плату за паї, не привело до збільшення доходів орендодавців, оскільки у фізичному вираженні обсяг плати не змінився. Був 1% від вартості земельного паю, була плата в обсязі 1 тонни зерна, стало 3% – та ж тонна і залишилася. Це збільшення тільки враховує постійне зростання цін. Водночас слід вважати позитивом той факт, що не було допущено суттєвого зменшення обсягів орендної плати для власників земельних паїв.

Учасники зазначили, що система розрахунків за земельні паї налаштована дуже чітко – орендареві просто не вигідно невчасно розрахуватися, оскільки у такому випадку існує вірогідність втрати права оренди.

АР Крим. Учасники визнали існування ринку землі у різних його формах: оренда, купівля (переважно у вигляді права оренди без наміру повернення в майбутньому). Загалом, учасники не були схильні до детального обговорення цієї теми, проте, за їх оцінками, 70% власників земельних паїв готові свої земельні ділянки продати. Хоча в більшості випадків система орендних відносин є упорядкованою, видається, що для повного її упорядкування слід докласти чимало зусиль як місцевій владі, так і керівництву АРК. Тут чи не найбільша кількість випадків, коли:

- угоди оренди підписані, але не зареєстровані, відповідно, орендна плата не сплачується;
- підприємство користується землею 1300 пайовиків, однак угода оренди підписана підприємством лише з одним (!) власником (агрофірма «Крим»);
- договір містить пункт про орендну плату в розмірі 1,5 % грошової оцінки землі і орендар відмовляється її збільшувати;

➤ в одній із громад власникам землі не сплачують орендної плати з 2004 р., посилаючись на форс-мажорні обставини.

Водночас саме в АРК учасники фокус-груп найчастіше називали випадки, коли земельні ділянки стоять пустою або не обробляються певний, іноді досить тривалий час.

Також лише кримські учасники називали випадки, коли не було визначено права власності.

Львівська область. Існує перевищення пропозиції над попитом, найперше через відсутність сільськогосподарських підприємств на території окремих громад. Найбільш поширені терміни оренди – п’ять–сім років. Головна форма розрахунку – готівка, але бажаючі можуть отримувати розрахунок натурою, купивши за готівку продукцію підприємства. Окрім того, плата натурою сплачується одразу після збору урожаю, готівкою – дещо пізніше.

Полтавська область. Існує винятково оренда, переважно терміном на п’ять–десять років, але є й терміном на 49 років, що є прихованою купівлею-продажем. Учасники вказували також на здійснення цивільно-правових угод – заповіт, дарування, спадщина. У договорах оренди – виключно грошова форма розрахунків, але можна в орендаря купити сільськогосподарську продукцію, що цікавить орендодавця. Міські жителі зазвичай беруть готівку, селяни – частину готівкою, частину натурою, приблизно 50:50.

Харківська область. Учасники вказували на існування активного ринку несільськогосподарських земель, а в недалекому минулому – чорного ринку земель сільськогосподарського призначення. Водночас повністю позбутися від нього не вдалося й понині – він продовжує існувати у вигляді застави під позику.

Херсонська область. Купівля-продаж земель сільськогосподарського призначення відсутні. Ринок полягає винятково в оренді – у ній перебуває від 70 до 100% землі. Частка зареєстрованих угод оренди на території громад

досить висока – від 70 до 100%. Всі землі зайняті, тому що ці землі більше використовуються для овочівництва, а це доволі прибутково.

Конкуренція за земельні паї (ділянки). Конкуренція в усіх сферах життя, не тільки у сфері сільськогосподарського виробництва, є джерелом руху, оскільки не дає змоги системі закостеніти, вимагає повсякчасного удосконалення й ефективності. Те саме стосується й земельних паїв – чим вища за них конкуренція, тим ефективніше здійснюється виробництво, тим більші обсяги плати за оренду земельних паїв. Водночас завжди знайдуться бажаючі певним чином обмежити конкуренцію, досягти монопольного становища. У цьому сенсі показовими є приклади на досліджуваних територіях.

Київська область. Земельних ділянок, а тим паче полів, котрі б не оброблялися, немає. Усі земельні паї (ділянки) знаходяться в оренді, з оформленням угод оренди. Розірвати таку угоду в односторонньому порядку практично неможливо, особливо за ініціативою орендодавця. Оскільки уся земля обробляється, учасники вважають такий стан речей справедливим. Виникає враження, що власне представників місцевого самоврядування влаштовує такий стан справ. Вони не хочуть, щоб з'являлися нові, тим більше чужі орендарі. Вони надають перевагу місцевим, підозрюючи, що “чужі” налаштовані на отримання “швидкого прибутку”, а потім можуть просто покинути землю.

АР Крим. Конкуренція існує, але це явище притаманне не всім територіям. Значний вплив тут відіграє якість землі, яка може дуже різнитися. Землі високої якості практично завжди витребувані, а низької або ж обтяжені майном можуть виявитися нікому не потрібними.

Львівська область. Конкуренція існує, але лише на землі хорошої якості. На частину земель конкуренція відсутня, і вони не обробляються.

Полтавська область. Близько половини учасників вважають, що конкуренція відсутня, оскільки є навіть

покинуті ділянки. Решта вказали на наявність конкуренції за земельні паї.

Водночас існує не тільки конкуренція, а й свого роду “картельні змови”, коли орендарі домовляються про певний рівень орендної плати, перевищувати котрий не можна.

Харківська область. Конкуренція існує, проявляється у переманюванні власників за більший відсоток, але це стосується переважно орної землі. Водночас упала конкуренція на луки, сінокоси, пасовища, оскільки тваринництвом не зайняті ні домогосподарства, ні підприємства.

Херсонська область. Конкуренція існує, але не така жорстка. Багато в чому на її існування впливає кількість підприємств на території громади. Коли підприємств мало, не всі орендарі сплачують 3%, частина продовжує сплачувати 1,5%. Це не є домінуючою практикою, але учасники вказують на існування таких фактів. Переважно ж сплачують орендну плату в розмірі 3% грошової оцінки землі, оскільки у них багато зрошення, вкладено багато коштів, орендарі мають намір і надалі використовувати ці землі.

Можна зробити висновок, що конкуренція, явище до недавня ще зовсім невідоме, стає важливим фактором і виробництва, і суспільного життя. Не всім територіям вона притаманна однаковою мірою, але її наявність однозначно слід вважати позитивним фактором. Загалом про існування сильної конкуренції заявили учасники однієї фокус-групи, решта визнали її існування переважно за орні землі. На землі низької якості конкуренція переважно відсутня. Це ж стосується луків та пасовищ.

Ставлення до продажу земельних паїв (ділянок).

Спільним для всіх учасників є кілька показових фактів:

➤ відсутнє переважно негативне ставлення до можливої купівлі–продажу землі, водночас воно є далеко не однозначним і демонструє широкий діапазон існуючих думок щодо цієї проблеми. Загальне ставлення можна визначити як спокійне, тема купівлі–продажу перестала бути серйозним соціальним подразником;

➤ те чи інше ставлення до проблеми учасники обґрунтовують з погляду економічних процесів та здорового глузду.

Київська область. Ставлення не однозначне. Самі учасники наводять як аргументи “за”, так і аргументи “проти”. Цікавим видається те, що ці аргументи є тотожними до аргументів учасників з інших областей, тому надалі в обласному розрізі наведені тільки оригінальні (для областей) аргументи.

Аргументи “за” продаж:

➤ до 50% власників паїв проживають за межами населеного пункту, і орендна плата за земельний пай не є визначальною в структурі їхніх доходів. Більше того, отримання таких доходів може бути пов’язане з додатковими витратами, та й, загалом, проблеми, викликані володінням земельною ділянкою (паєм), можуть переважати вигоди. Такі власники, на думку учасників, хотіли б позбутися цієї проблеми;

➤ частина жителів села продала б свої паї для вирішення поточних нагальних потреб: лікування, плати за навчання, забезпечення вищого рівня споживання;

➤ часто орендарі хотіли б розширити свій бізнес, і могли б робити це за рахунок купівлі землі;

➤ право власності, безумовно, повинно включати і право продажу її.

Аргументи “проти” продажу:

➤ можлива монополізація і знищення конкуренції на значних територіях;

➤ зубожіння певної кількості населення, яке неефективно розпорядиться коштами від продажу землі;

➤ тим, хто продасть землю, нічого буде передати дітям, адже вірогідність простого “проїдання коштів” дуже велика.

Учасники з усіх регіонів вважають, що значна частина пенсіонерів виступила б продавцями землі, для підвищення власного поточного споживання.

Спільною думкою було те, що багато власників готові продати свої земельні паї, безвідносно до того, яку соціальну групу вони представляють.

Львівська область. Декларують падіння попиту на землю під будівництво. Впевнені, що на територіях їхніх громад ніхто не захоче купувати землю сільськогосподарського призначення – у цьому немає, як мінімум поки що, ніякої економічної доцільності. Вважається, що оренда в нинішніх межах цілком задовольняє існуючий попит на сільськогосподарські угіддя.

Харківська область. Серед її учасників найбільше противників купівлі–продажу землі. Попри їх негативне ставлення, визнають, що як тільки знімуть мораторій, будуть бажачі продати, навіть за відносно малі гроші. З їх (сільських голів) позицій ідеальним вважається варіант, щоб і продавцем, і покупцем землі була держава, правда, не вказують, в особі якого державного органу.

Херсонська область. Настрої учасників дуже ліберальні, у масі своїй – це прихильники існування ринку земель сільськогосподарського призначення. Але майже одностайно висувають одну умову існування ринку землі – встановлення мінімальної вартості землі, тобто проти продажу землі за безцінь. Тобто проблема вбачається лише у ціні. Вони ж висловили думку, що для тих власників, які не мають спадкоємців, часто є бажаною можливість продажу ділянок чи не сьогодні: *“Із цим багатством ми в злиднях помираємо”*.

Таким чином:

➤ на територіях громад існує ринок земель сільськогосподарського і несільськогосподарського призначення. Ринок земель сільськогосподарського призначення обмежується угодами оренди, несільськогосподарського – проявляється у практиці продажу земельних ділянок органами місцевого самоврядування під забудову чи об'єкти інфраструктури;

➤ у більшості випадків система орендних відносин є впорядкованою, але існують поодинокі випадки, коли: угоди оренди підписані, але не зареєстровані; користувачі обробляють землю без підписання угод оренди, хоча сплачують власникам; угоди не підписані й плата власникам не здійснюється;

➤ відсутнє переважно негативне ставлення до можливої купівлі–продажу землі, водночас воно є далеко не однозначним і демонструє широкий діапазон думок щодо цієї проблеми. Загальне ставлення можна визначити як спокійне, тема купівлі–продажу перестала бути серйозним соціальним подразником.

Висновки

Результати дослідження дають підстави стверджувати, що завдання роздержавлення земель сільськогосподарського призначення, як це було визначено національним законодавством, завершено успішно. Твердження про успішне завершення приватизації землі ґрунтується на фактах формального набуття прав власності через завершення видачі правовстановлюючих документів та позитивних оцінок наслідків набуття сільськими жителями прав власності на землю, особливо коли йдеться про отримання доходів від володіння й розпорядження власністю у вигляді орендної плати за земельні ділянки (паї).

Ліквідація колективного господарювання в оцінках учасників дослідження має дуже широкий діапазон оцінок – від повного несприйняття до тверджень про те, що така ліквідація – явище позитивне. Головною причиною несприйняття ліквідації колективних підприємств є факт різкого – часом десятикратного – зменшення зайнятості (передусім через ліквідацію тваринництва як галузі) та розрив соціально-економічних зв'язків підприємства та громади в сучасних умовах. Головною причиною для позитивних оцінок наслідків реформ є значне зростання продуктивності праці, сприйнятливість до запровадження нової техніки й технології, виробничу дисципліну.

Представники місцевого самоврядування характеризують стан сільськогосподарських підприємств як розвиток, хоча цей розвиток переважно має однобічну спрямованість – на вирощування продукції рослинництва. Дослідження зафіксувало позитивну динаміку у оцінках обсягів сільськогосподарського виробництва на сільських територіях та росту орендної плати за земельні ділянки (паї).

УДК 316.422

Н.Толстых,
кандидат социологических наук

СОЦИАЛЬНЫЕ ИЗМЕРЕНИЯ ИННОВАЦИЙ

В статье рассматривается социальная обусловленность производства и использования инноваций. Анализируются образование, современные информационно-коммуникационные технологии (ИКТ) как отличительные черты современного общества. Отдельно исследована взаимосвязь между инновациями и социально-экономическим неравенством.

Keywords: *innovations, knowledge society, economic exclusion.*

Ключові слова: *інновації, суспільство знань, економічне виключення.*

Ключевые слова: *инновации, общество знания, экономическое исключение.*

Способность страны к разработке и внедрению инноваций является сегодня решающим условием повышения ее конкурентоспособности на мировой арене и основой благосостояния населения. В свою очередь инновационный потенциал государства зависит от его финансовых возможностей, уровня образования граждан, стремления страны наращивать и поддерживать нововведения. Инновации должны быть востребованы обществом и при их внедрении огромное значение имеет то, насколько общество и каждый человек осознает необходимость инновационного развития.

В социальной и экономической теории современное общество рассматривается как общество знаний, то есть такое общество, где знания являются основой экономического развития, а уровень образования – основной структурирующей и структурообразующей характеристикой

общества. Также знаниям отводится важная роль в выравнивании социального неравенства. Последнее утверждение можно оспорить, однако не подлежит сомнению, что от доступа к знаниям сегодня зависят не только названные социальные процессы, но и само выживание человечества.

В докладе ЮНЕСКО, посвященном роли науки в современном мире, отмечается ее ведущая роль в современном производстве. “Создание стоимости во все большей степени зависит от лучшего использования знаний на любом уровне развития, в любой их форме и любого их происхождения: нового продукта и технологического процесса, разработанного в своей стране или заимствованного для использования и новой комбинации знаний, разработанной где-либо. Это применимо к производству, сельскому хозяйству и услугам, как в государственном, так и в частном секторах” [1, с. 6], – отмечается в названном докладе. Соглашаясь с мнением о том, что роль знаний в современной экономике и жизни в целом невозможно переоценить, заметим, что конечная эффективность их использования зависит от отношений, регулирующих доступ к возможностям их получения и распределение результатов их применения.

В настоящее время наблюдается недостаток специалистов, владеющих сложными системами технических и гуманитарных знаний, которые необходимы для поддержания современного производства в бесперебойном функциональном состоянии и оценки последствий внедрения инноваций, а также сопутствующих ему рисков и угроз. В экономически развитых странах это нашло выражение в неспособности разрабатывать механизмы блокирования неблагоприятных тенденций на глобальных финансовых рынках, которые привели к неконтролируемым спекулятивным операциям, ставшим возможными не в последнюю очередь благодаря развитию современных коммуникационных средств. В развивающихся и особенно наименее развитых странах недостаток специалистов не позволяет им развивать инфраструктуру, учить детей и бороться с

эпидемиями. В этой части мира остается актуальным достижение всеобщего среднего образования. Для мира в целом крайне важной является необходимость повышения качества всеобщего и высшего образования в условиях усложнения системы знаний, анализа долгосрочных угроз и рисков внедрения новых технологий.

Инновации имеют неоднозначное влияние на общество. Со времен промышленной революции техническое переоснащение производства порождало целые армии безработных. Машины заменяли рабочих, делая труд одновременно более опасным и безопасным, более легким, и более сложным, более емким с точки зрения знаний. Постоянно происходит вымывание низкоквалифицированных профессий на рынке труда, возрастает конкуренция среди работников. Это, в свою очередь, кроме ухудшения материального положения людей, пополняющих ряды безработных, вызывает стрессы и депрессии, боязнь потерять работу среди тех, кому удастся удержаться на рабочем месте.

Создание и использование инноваций, в широком смысле, невозможно в условиях значительного неравенства. Развитие новых технологий носит системный характер, т.е. для получения максимального эффекта от их внедрения необходимо широкое распространение (диффузия) нововведений, которое может блокироваться нехваткой для этого средств у малого и среднего бизнеса и недостаточным уровнем образования наемной рабочей силы. При широком разрыве в уровне образования может также наблюдаться боязнь и отсутствие интереса у людей к нововведениям, их неприятие.

Социальные процессы производства инноваций имеют глобальное измерение. Они вызывают миграцию более квалифицированных кадров, “утечку мозгов” из стран с низким уровнем жизни в экономически развитые страны, как это наблюдалось в странах СНГ в начале 1990-х гг. Также передача технологий и вывод производства в страны с более дешевой, но квалифицированной рабочей силой

переформатировала международное, теперь ставшее глобальным, разделение труда. Развивающиеся страны становятся местом утилизации устаревшего оборудования или, в лучшем случае, простой мастерской по “отверточной” сборке оборудования. Характерен широко известный пример, когда жители третьего мира, зарабатывая на сборке сложного электронного оборудования ничтожно малые по меркам западного мира средства, которые являются, однако, критически необходимыми для выживания их самих и их семей, не обладают необходимыми навыками использования этой техники и не имеют средств для ее приобретения.

Производство и жизнь в современном обществе требуют постоянного обновления знаний, а также осмысления их и окружающего мира. Изменились содержание и жизненный цикл знаний. Уровень знаний современного человека должен не только давать ему возможность соответствовать требованиям современного производства и быть конкурентным на рынке труда, но и делать понятной среду его обитания, сложившихся тенденций в профессиональной и общественной сфере. Современному человеку необходимо также оценивать последствия внедрения новых технологий как непосредственно для его жизни, так и для будущего человечества в целом. Здесь уместно говорить о возрастании мировоззренческой роли знаний.

Чем выше уровень образования человека, тем лучше он ориентируется в окружающем мире и, в частности, в экономических процессах, происходящих в обществе, и тем выше его внимание к ним и правильное восприятие их. Для иллюстрации данного утверждения обратимся к результатам опроса, проведенного в начале 2010 г. Институтом социологии НАН Украины [2]. Только в подгруппе респондентов с полным высшим образованием доля тех, кому хватает современных экономических знаний (38,4%), хотя и не составляла большинства представителей данной образовательной подгруппы, превышала долю тех, кому таких знаний не хватает (31,8%). Также здесь наблюдалась

самая низкая доля безразличных к современным экономическим знаниям (7,6%). Для сравнения, среди респондентов с начальным или неполным средним образованием таких респондентов было больше трети (35,4%), и это отношение к современным экономическим знаниям было среди них наиболее заметным (табл. 1).

Таблица 1

Самооценка достаточности современных экономических знаний респондентами с различным уровнем образования (2010, %)

Хватает ли Вам современных экономических знаний?	Уровень образования					В целом по массиву
	Начальное, неполное среднее	Общее среднее	Среднее специальное	Первая ступень высшего	Полное высшее	
Не хватает	34,8	42,1	40,8	34,2	31,8	38,5
Трудно сказать, хватает или нет	18,4	23,7	25,5	23,7	22,3	22,6
Хватает	11,4	16,4	21,0	28,9	38,4	19,0
Не интересует	35,4	17,8	12,6	13,2	7,6	19,8

Способность страны к восприятию нововведений во многом зависит от распространения среди населения практик постоянного самостоятельного обновления знаний. Мы не можем говорить о том, что практики самообразования и саморазвития широко распространены среди населения Украины, по крайней мере, степень их распространения является определенно недостаточной для мобилизации социальных ресурсов для инновационного развития. Так, в начале 2010 г. только 3,7% взрослого населения Украины на протяжении предшествующей опросу недели посещали библиотеку, 1,6% посещали курсы или кружки, 7,0% обращались к литературе по специальности. Рационализаторством или конструированием в свободное время занимаются 0,8% взрослого населения. Заметно большей

была доля респондентов, которые на досуге обращаются к компьютеру, их доля достигала пятой части опрошенных (20,3%). Здесь мы можем отметить значительные отличия, обусловленные уровнем образования респондентов. Так, среди респондентов с полным высшим образованием посетителями библиотек и курсов были соответственно 6,2% и 2,8%; рационализаторством или конструированием занимались 1,4%, обращались к компьютеру в свободное время 41,2%, а литературу по специальности читали 21,8%. В подгруппе респондентов с начальным или неполным средним образованием занятие самообразованием отмечалось значительно реже (табл. 2).

Практики саморазвития и самообразования были представлены наиболее широко в младшей возрастной группе. Так, среди респондентов в возрасте до 30 лет к компьютеру в свободное время обращались вдвое больше (42,7%), чем по массиву в целом, также вдвое больше представителей этой подгруппы (14,3%) читали литературу по специальности, 8,4% и 5,1% соответственно были посетителями библиотек и курсов или кружков. Соответствующие показатели для респондентов среднего возраста практически не отличались от средних по массиву. Вероят-

Таблица 2

**Практики самообразования респондентов
в различных возрастных группах (2010, %)**

Практики самообразования	Образование респондентов					В целом по массиву
	Начальное, неполное среднее	Среднее общее	Среднее специальное	Первая ступень высшего	Полное высшее	
Посещение библиотеки	1,3	4,5	3,7	2,6	6,2	3,7
Посещение курсов, кружков, студий	0,2	2,0	1,7	2,6	2,8	1,6
Занятия с компьютером	6,3	20,6	23,7	31,6	41,2	20,3
Рационализаторство, конструирование	0,2	1,0	0,5	2,6	1,4	0,8
Изучение литературы по специальности	2,0	6,2	5,9	10,5	21,8	7,0

но, данные значения распространения практик саморазвития и самообразования являются несоответствующими современным требованиям как к рабочей силе, так и к инновационному потенциалу общества в целом, поскольку такие респонденты не составляют критической массы.

Сдерживающим условием развития и широкого распространения среди населения практик распространения знаний является низкий уровень жизни населения Украины. Так, в подгруппе респондентов, в семьях которых среднедушевые доходы были ниже прожиточного минимума, курсы или кружки посещали 0,6%, занимались с компьютером в свободное время 12,5%, читали литературу по специальности 3,6%. В подгруппе представителей семей с доходами, которые колебались от 1 до 2 прожиточных минимумов, эти показатели были несколько лучше – 2,1%, 25,3% и 9,1% соответственно. А среди респондентов из семей, в которых среднедушевой доход двукратно превышал размер официально установленного прожиточного минимума, доля отмечавших практики саморазвития и самообразования достигала 3,4%, 31,4% и 12,7%. Отметим, что группа респондентов со среднедушевыми доходами ниже прожиточного минимума была наиболее многочисленной и охватывала 46,3% всех опрошенных. Респондентов, чьи семьи располагали доходами от 1 до 2 прожиточных минимумов на человека, составляли 32,5% всех опрошенных. И лишь 13,1% респондентов представляли семьи, в которых среднедушевые доходы превышали двойной размер официального прожиточного минимума (839 грн на человека в месяц на момент проведения опроса).

Низкий уровень оплаты труда в Украине, отсутствие действенной системы социальных гарантий заставляют людей бороться за выживание на пределе сил. Поэтому на посещение курсов, приобретение или обновление компьютеров и специальной литературы им не хватает времени и средств, которые преимущественно уходят на удовлетворение основных потребностей, таких как питание, оплата коммунальных услуг, одежда. К тому же и сил остается не так уж много, а высокий уровень безработицы стимули-

рует безразличие к самообразованию, поскольку повышение образовательного уровня не гарантирует постоянной занятости, улучшения условий труда и повышения оплаты труда.

В 2007 г. респондентам предлагался вопрос о специальной (нехудожественной) литературе, которую они читали за предшествующий опросу год. Учебную литературу или литературу по специальности читали каждый шестой (15,7%) опрошенный, литературу по вопросам экономики, бизнеса, финансов, маркетинга – каждый двадцатый (5,2%), по иностранному языку – один из двадцати пяти опрошенных (3,8%), по политике, международным отношениям – 7,6%; такая же часть (7,8%) читали литературу о компьютерах, литературу технического профиля – 7,9%, научно-популярную литературу (об открытиях в биологии, физике, химии) – 2,2%. Более трети опрошенных (36,1%) на протяжении предшествовавшего опросу года не читали никакую специальную литературу, даже если под последней, кроме рассматриваемой нами, понимать кулинарные справочники или гороскопы.

Обращение к специальной литературе было несколько лучше в подгруппе молодых респондентов, находящихся в силу своего возраста в процессе приобретения новых знаний и профессионального обучения. Учебную литературу в подгруппе респондентов в возрасте до 30 лет читали 29,2%, по вопросам экономики и бизнеса – 8,8%, по изучению иностранных языков – 10,3%, по политике, международным отношениям – 8,1%, о компьютерах – 17,6%, технического профиля – 10,6%. Отличия этой подгруппы в обращении к научно-популярной литературе (3,5%) и литературе гуманитарного профиля (8,3%) от средних по массиву значений были незначительными. Но даже среди респондентов младшего возраста доля не читавших никакую литературу на протяжении предшествовавшего опросу года, была значительной и составляла четвертую часть (25,2%) представителей данной возрастной подгруппы.

Не читающие специальную литературу люди в значительной степени подвержены риску экономического и

социального исключения. Кроме невыигрышных позиций на рынке труда, конкуренция на котором требует постоянного обновления профессиональных и общих знаний, их положение опасно выпадением из сферы коммуникаций.

Развитие и диффузия современных ИКТ – основная примета времени. В 2002–2010 гг. происходило увеличение сегмента населения Украины, обращающегося к использованию ИКТ. Так, доля респондентов, имеющих навыки работы на компьютере, за это время возросла с 17,7% до 44,7%, но все еще не достигла половины опрошиваемых. Пользователем Интернета в начале 2010 г., согласно результатам опроса, оказался каждый пятый (21,4%) опрошенный. Наиболее быстрыми темпами в рассматриваемый период увеличивалась доля пользователей мобильными телефонами, которая сейчас достигает почти 4/5 опрошенных (табл. 3).

Современные ИКТ стали одним из показателей разделения общества, в котором необходимо выделять как обусловленные возрастом различия, так и новые конфигурации социально-экономического неравенства. Интересом ко всему новому можно объяснить то, что среди молодежи имеющих навыки работы на компьютере было 80%, среди лиц в возрасте 30–54 лет – 50%, а среди респондентов старше 55 лет – только 8,3%. Доля пользователей Интер-

Таблица 3

**Использование респондентами современных ИКТ
(2002–2010, %)**

<i>Практики использования ИКТ</i>	<i>2002</i>	<i>2004</i>	<i>2005</i>	<i>2006</i>	<i>2008</i>	<i>2010</i>
Наличие навыков работы на компьютере	17,7	24,1	27,8	34,2	42,1	44,7
Пользование Интернетом (на протяжении 30 дней перед опросом)	2,6	4,4	4,8	8,0	13,5	21,4
Пользование мобильным телефоном (на протяжении 30 дней перед опросом)	5,6	15,3	29,0	47,9	68,5	78,9

нета в этих возрастных подгруппах составляла соответственно 39%, 26,6% и 3,1% респондентов.

Доля пользователей компьютером возрастала с ростом образовательного уровня респондентов – с 15,3% среди лиц с неполным средним или начальным образованием до 80,1% в подгруппе опрошенных с полным высшим. Пользователи Интернета в подгруппах респондентов, находящихся на разных образовательных полюсах, составляли 6,0% и 51,2% соответственно. Таким образом, есть основания говорить, что современные ИКТ углубляют образовательное неравенство, поскольку их преимущества и возможности могут оценить, а также обеспечить доступ к производительному их использованию скорее люди с высшим образованием, чем те, кто не имеет диплома о высшем образовании. Стоит ли говорить о том, что в современном мире возможности трудоустройства и постоянного обновления знаний несоизмеримо выше у тех, кто одновременно получил высшее образование и приобрел навыки работы с современными ИКТ.

Влияние современных ИКТ на неравенство, обусловленное типом поселенческой структуры, видно на примере разрыва в домашнем доступе к Интернет. Если в больших (27,5%) и малых (26,5%) городах домашний доступ к Интернет имеет четверть опрошенных, то в сельской местности аналогичный показатель был значительно ниже (6,3%). Выравнивающее воздействие на коммуникационные возможности жителей различных типов поселенческой структуры среди всех современных ИКТ оказывает только мобильный телефон, который частично компенсировал разрыв в доступе к стационарной телефонной связи. В целом по стране, начиная с 2008 г., численность респондентов, пользовавшихся на протяжении предшествовавших опросу 30 дней стационарным телефоном (60,3%), начала отставать от аналогичного показателя для мобильной связи (68,5%). В 2010 г. эти показатели составили 58,6% и 78,9% респондентов. Только в Киеве в 2010 г. доля пользователей обычным телефоном (93,0%) и мобильным телефоном (90,0%) была практически одинако-

вой. В крупных городах эти показатели составили соответственно 72,9% и 85,9%, в небольших городах – 62,3% и 82,7%, в сельской местности – 39,9% и 73,7%. Отметим, что доля пользователей мобильными телефонами среди респондентов из сельской местности несколько отставала от соответствующего показателя, рассчитанного для городского населения.

Обратимся к обусловленным доходами респондентов различиям в пользовании современными ИКТ. Так, в подгруппе представителей семей с доходами ниже официального прожиточного минимума пользовались Интернет дома 12,5% респондентов, в подгруппе с доходами от 1 до 2 прожиточных минимумов – 25,3%, среди тех респондентов, в семьях которых среднедушевые доходы превышали его двойной размер – 41,3%.

Вероятно, есть основания говорить о том, что в обозримом будущем в глобальной социальной структуре будут группы, которым доступны все виды современных средств связи при одновременной высокой обеспеченности и возможности высокой мобильности в современном реальном и виртуальном пространстве. Это так называемый транснациональный класс, в который сегодня входит меньшинство населения планеты, и даже в экономически развитых странах он не составляет большинства. На другом полюсе располагается глобальное большинство, жизнь которого проходит в сильно ограниченных рамках. И ограничения реального перемещения могут лишь в незначительной степени компенсироваться виртуальным разнообразием, предоставляемым Интернет. Предотвратить ухудшение такой ситуации, которая сегодня является уже сложившейся, может только ликвидация крайних форм нищеты и неграмотности, создание условий для сокращения традиционного социально-экономического и образовательного неравенства.

В настоящее время необходим пересмотр критериев оценки социальной эффективности инноваций. Экономические критерии их успешности, такие, как снижение себестоимости продукции и получение большей прибыли

на единицу вложенных средств, являются не только недостаточными, но и неуместными с точки зрения их социального одобрения. Низкозатратные технологии могут быть опасными для природы и вести к гуманитарной катастрофе. Критерии социальной эффективности инноваций – это улучшение условий труда, рост его производительности, снижение риска производства, безопасность для природы и здоровья человека, стимулирование распространения знаний, сокращение социально-экономического неравенства. Само по себе знание может быть нейтральным, но его применение должно быть гуманитарно обоснованным и безопасным. Развитие и распространение инноваций должно оказывать выравнивающее воздействие на социально-экономическое неравенство как в отдельных странах, так и в мире в целом.

Чем более развита сфера техники и внедряемых инноваций, тем высшего образовательного уровня она требует не только для своего дальнейшего развития, но и для безопасного использования уже имеющихся и внедренных технологий. Это требует не только большей численности специалистов, но повышения и постоянного обновления знаний всеми членами общества. Еще большее значение, которое постоянно возрастает, будет иметь и гуманитарная направленность инноваций, отсеменение всего того, что может принести вред человеку, а это, в свою очередь, делает жизненно необходимыми высокую консолидацию как отдельных обществ, так и человечества в целом, в котором не должно быть места насилию, сверхэксплуатации и безответственному отношению к природе и обществу.

Литература

1. Hollander H. The growing role of knowledge in the global economy / H.Hollander, L.Soete // UNESCO SCIENCE REPORT 2010. The Current Status of Science around the World. – UNESCO Publishing, 2010. — P. 1–27.

2. Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / за ред. д.ек.н В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2010. – 636 с.

УДК 316. 334. 2

В.Буткалюк

КАЧЕСТВО ЖИЗНИ КАК ИНТЕГРАЛЬНЫЙ ПОКАЗАТЕЛЬ БЛАГОСОСТОЯНИЯ НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ

Статья посвящена изучению качества жизни населения Украины с учетом как объективных его показателей (таких как здоровье, продолжительность жизни, уровень доходов), так и восприятия качества своей жизни населением нашей страны. На основании мониторингового исследования Института социологии НАН Украины автор также анализирует субъективные оценки качества жизни населением Украины в зависимости от уровня доходов и образовательного уровня респондентов.

Keywords: *quality of life, satisfaction of life, well-being of a society, indicators of quality of life.*

Ключові слова: *якість життя, задоволеність життям, благополуччя суспільства, показники якості життя.*

Ключевые слова: *качество жизни, удовлетворенность жизнью, благосостояние общества, показатели качества жизни.*

Оценка качества жизни населения Украины является крайне важным и актуальным вопросом не только для теоретического осмысления и изучения, но и для практического учета государственными органами власти. Являясь интегральным показателем благосостояния народа, качество жизни создает имидж нашей страны, в т.ч. в глазах мировой общественности. Поэтому разработка и реализация программ по повышению качества жизни должны стать приоритетными направлениями в социальной деятельности нашего государства, заявившего о желании повысить социальную защиту граждан Украины до уровня развитых стран Запада.

Известно, что повышение качества жизни населения является одной из первостепенных задач наряду с преодолением бедности и уменьшением имущественного расслоения общества в политике стран, желающих называть себя социальными [1].

Рассматривая качество жизни как интегральный, комплексный показатель благосостояния общества, социальной группы или каждого конкретного человека в отдельности на конкретном историческом этапе развития общества и соглашаясь с концепцией двухстороннего подхода в измерении качества жизни (с учетом объективных показателей и субъективного восприятия людьми той или иной стороны своей жизни), в настоящей статье предпринимается попытка охарактеризовать качество жизни населения Украины.

Среди основных *показателей качества жизни* можно выделить здоровье, социальную защищенность; уверенность в завтрашнем дне; удовлетворенность качеством трудовой жизни; удовлетворенность жилищными условиями; удовлетворенность личной жизнью; удовлетворенность окружающей средой; возможность культурного проведения свободного времени; возможность достаточного отдыха; возможность получения медицинского обслуживания; возможность получения образования; социальную справедливость; соблюдение экономических, социальных, политических и культурных прав и свобод и др.

Одним из важнейших интегральных показателей качества жизни всегда считалось состояние здоровья. Резкое снижение ожидаемой продолжительности жизни граждан Украины в последние почти два десятилетия вызывает обеспокоенность. Согласно данным Доклада ООН о развитии человека за 2010 год, в девяти странах мира – шести из группы стран Африки к югу от Сахары и трех из бывших республик СССР (Россия, Украина, Белоруссия) – ожидаемая продолжительность жизни упала ниже показателей 1970-х годов. Причинами этого снижения специалисты ООН считают эпидемию ВИЧ и рост смерт-

ности среди взрослого населения в ряде стран с переходной экономикой [2].

По состоянию на 2009 г. в Украине больше всего хронических больных и людей, имеющих проблемы со здоровьем, наблюдалось среди женщин и мужчин нетрудоспособного возраста (соответственно 75 и 66%), но очень высокий уровень был таковых и среди женщин 30–54 лет и мужчин 30–59 лет (34% и 30%). При этом среди мужчин в возрасте от 30 до 59 лет каждый пятый страдает гипертонией или сердечными заболеваниями, каждый седьмой имеет язву желудка или двенадцатиперстной кишки, каждый девятый – хронический бронхит, эмфизему легких, артроз, артрит. А среди женщин в возрасте 30–54 лет почти каждая третья страдает от гипертонии, каждая пятая – от сердечных болезней, каждая девятая – от артроза, артрита, а также от мигрени, частой головной боли [3, с. 9].

Одним из важных показателей здоровья граждан страны есть уровень алкоголизма. По состоянию на 2010 г. в Украине официально зарегистрировано около 730 тыс. людей с алкогольной зависимостью. Однако этот показатель учитывает только людей, обратившихся за помощью в больницы или спецучреждения. По данным независимых международных организаций, более 2,5 млн граждан Украины являются алкозависимыми [3, с. 34].

В последние годы Украина также занимает «лидирующие позиции» по количеству больных ВИЧ/СПИД. Количество новых зарегистрированных случаев СПИД в Украине начало резко расти в середине 1990-х годов: с 45 случаев в 1995 г. до 1356 случаев в 2002 г. Количество случаев смерти от СПИДа увеличилось в Украине с 20 в 1995 г. до 837 в 2002 г. [4, с. 31].

Согласно оценке ЮНЕЙДС, в Украине на конец 2001 г. проживало 320 тыс. людей с ВИЧ/СПИД, что составляло более 1% взрослого населения. Наиболее пораженными областями в этом отношении оказались Одесская, Николаевская, Днепропетровская, Донецкая, а также Автономная Республика Крым и г. Севастополь. В каждом из этих регионов зарегистрирован кумулятивный уровень распро-

страненности ВИЧ свыше 1697 случаев на миллион, при этом заболеваемость в 2002 г. составила более 259 на миллион. В 2002 г. в 14 областях Украины (население – 27,6 млн чел.), зарегистрировано более 100 случаев ВИЧ на миллион. В каждой из оставшихся 13 областей (население – 20,6 млн чел.) зарегистрировано от 9,6 до 96,3 случаев на миллион жителей. Из всех новых зарегистрированных случаев ВИЧ в Украине с документированными путями передачи с начала эпидемии 71% случаев имеет отношение к инъекционному потреблению наркотиков, 21% – к гетеросексуальным контактам, а 8% – это дети, родившиеся от ВИЧ-позитивных матерей [4, с. 30].

Вызывает беспокойство также крайне низкий уровень рождаемости в нашей стране. Так, суммарный коэффициент рождаемости в Украине по состоянию на 2004 г. был 1,22 рожденных на 1 женщину детородного возраста [5, с. 179]. В 2008 г. он немного повысился – до 1,317, что скорее всего стало результатом не общего повышения благосостояния в нашей стране, а увеличения государственной социальной помощи в связи с рождением ребенка.

Так, по состоянию на ноябрь 2010 г. коэффициент смертности в Украине (15,3%) за период январь-ноябрь 2010 г. существенно превышал общий коэффициент рождаемости (10,9%). Уровень смертности детей в возрасте до 1 года составлял 9,1 на 1000 новорожденных [6].

Касательно общего состояния здоровья населения Украины и самочувствия граждан, то данные проведенного в начале 2009 г. Институтом социологии НАН Украины мониторинга свидетельствуют о том, что население нашей страны довольно часто сталкивается с такими состояниями, как утомление, депрессия, бессонница, истощение, недостаток сил. На вопрос «*Какие из перечисленных состояний наблюдались у Вас, хотя бы один раз за последний месяц?*» 62,6% респондентов ответили, что чувствовали утомление, недостаток энергии, 29,5% – бессонницу, 41,7% – напряжение, 22,6% – бессилие, истощение, более четверти (25,8%) – депрессию, и только 13% опрошенных ответили, что не чувствовали ни одного из этих недо-

моганий. Понятно, что регулярное повторение таких состояний влечет за собой появление более существенных недугов, а нередко и тяжелых заболеваний и является тревожным сигналом о состоянии здоровья граждан нашей страны.

Что же касается субъективного восприятия жителями Украины качества своей жизни, то согласно проведенному Институтом социологии НАН Украины в начале 2010 г. мониторинговому исследованию «Украинское общество: мониторинг социальных изменений» (методику и программу проведения опроса см. в [7]), «полностью удовлетворенными» жизнью считали себя только 2,3% респондентов, в то время как «совсем не удовлетворено» своей жизнью было почти в пять раз больше опрошенных – 10,6% (табл. 1).

Суммарное количество тех, кто полностью или скорее не удовлетворены своей жизнью (39,8%) не существенно превышает суммарное количество тех респондентов, кото-

Таблица 1

Удовлетворенность жизнью населения Украины
(2010, N=1797, %)

<i>Удовлетворены ли Вы своей жизнью в целом?</i>	<i>%</i>
Совсем не удовлетворен	10,6
Скорее не удовлетворен	29,1
Трудно сказать, удовлетворен или не удовлетворен	25,3
Скорее удовлетворен	32,5
Полностью удовлетворен	2,3

рые полностью или скорее удовлетворены своей жизнью (34,9%), каждый четвертый респондент (25,4%) затруднился с ответом.

Приведенные данные дают общее представление о качестве жизни населения нашей страны, поэтому целесообразно проанализировать удовлетворенность жизнью граждан Украины в зависимости от ряда факторов, в частности, от уровня доходов и уровня образования. С нашей

точки зрения, именно эти факторы могут существенно влиять как на само качество жизни, так и на общее восприятие людьми качества своей жизни.

Исходя из того, что удовлетворение основных потребностей зависит от материальной обеспеченности человека, следует в первую очередь проанализировать степень зависимости субъективного восприятия удовлетворенности жизнью от уровня материальных доходов респондентов, для этого предварительно сгруппировав респондентов по уровню дохода: ниже прожиточного минимума (на момент проведения опроса прожиточный минимум составлял 839 грн в месяц на человека) – таковых 46,3%, от 1 до 2 прожиточных минимумов – 32,5%, более двух прожиточных минимумов – 8,5% (табл. 2).

Таблица 2

Удовлетворенность жизнью в подгруппах с разным уровнем дохода (2010, N=1800, %)

В какой степени Вы удовлетворены своей жизнью в целом?	Размер среднедушевого дохода, (грн на человека в месяц)			В целом по массиву
	До 839 (N=834)	840-1678 (N=585)	Свыше 1679 (N=153)	
Совсем не удовлетворен	14,8	7,4	3,8	10,6
Скорее не удовлетворен	31,9	30,0	20,8	29,1
Трудно сказать, удовлетворен или нет	24,4	25,9	25,0	25,3
Скорее удовлетворен	26,8	35,6	46,6	32,5
Полностью удовлетворен	2,1	1,1	3,8	2,3

Полученные данные свидетельствуют о том, что имеется четкая зависимость субъективного восприятия человеком удовлетворенности своей жизнью в зависимости от уровня его доходов. Так, самое большое количество совсем неудовлетворенных своей жизнью находится в подгруппе с уровнем дохода ниже прожиточного минимума (14,8%), среди тех, кто живет на доходы, превышающие прожиточный минимум в два раза, наблюдается самый низкий процент полностью неудовлетворенных своей жизнью (3,8%).

Среди респондентов, чей доход ниже прожиточного минимума, полностью или скорее не удовлетворены своей жизнью почти половина – 46,7% опрошенных, в то время как таких же среди тех, чей месячный доход превышает прожиточный минимум, вдвое меньше – 24,6%. Вместе с тем полностью или скорее удовлетворены своей жизнью всего 29% респондентов, живущих на доходы ниже прожиточного минимума, и 50,4% тех, чьи доходы в два раза его превышают.

Далее проанализируем удовлетворенность жизни человеком в зависимости от его образовательного уровня (табл. 3).

Таблица 3
Удовлетворенность жизнью населения Украины
в зависимости от уровня образования (2010, N=1800, %)

Удовлетворены ли Вы своей жизнью в целом?	Ваше образование?					В целом по массиву
	Начальное	Общее среднее	Среднее спец.	Первая ступень высшего	Полное высшее	
Совсем не удовлетворен	14,5	8,7	10,9	13,2	7,6	10,6
Скорее не удовлетворен	28,1	30,7	27,9	34,2	28,0	29,2
Трудно сказать, удовлетворен или нет	27,6	25,3	26,2	10,5	21,8	25,4
Скорее удовлетворен	28,3	32,9	32,6	39,5	39,3	32,6
Полностью удовлетворен	1,5	2,3	2,5	2,6	3,3	2,3

Самый высокий процент совсем неудовлетворенных своей жизнью (14,5%) – среди респондентов, имеющих начальное образование, самый низкий (7,6%) – среди респондентов, имеющих полное высшее образование.

Также наблюдается постепенное повышение относительной численности полностью и скорее удовлетворенных своей жизнью респондентов соответственно повышению их образовательного уровня: с начальным образованием таких 29,8%, со средним – уже 35,2%, почти такое же количество (35,1%) среди имеющих среднее специальное,

с неполным высшим – 42,1% и с полным высшим – 42,6% опрошенных. Однако, как следует из таблицы, во всех образовательных уровнях высокая степень удовлетворенности жизнью наблюдается крайне редко.

Эти данные позволяют говорить о наличии не только «материальной», но и «образовательной» основы восприятия качества жизни. Понятно, что человек с высоким уровнем образования сможет найти не только более высоко оплачиваемую работу, но также ту работу, которая сможет удовлетворить потребности более высокого уровня, в частности, в смысле жизни, осознании полезности своего труда, а также в карьерном продвижении и повышении своего статуса. Высоко эрудированные люди зачастую занимают руководящие должности и могут сами планировать и организовывать свою работу, что также способствует повышению качества трудовой жизни и, как следствие, качества жизни вообще.

Вместе с тем только 4,5% из 1800 респондентов называют свою жизнь «полноценной, счастливой и комфортной», немного больше (7,5%) – «свободной и творческой», в то время, когда более половины опрошенных – 60,1% признались, что «живут как придется», а каждый пятый респондент (20,7%) констатировал, что его жизнь «постоянная борьба за выживание», 7,1% затруднился дать ответ на данный вопрос.

Если же эти данные рассмотреть в зависимости от «материальной составляющей», то мы увидим следующую картину (табл. 4).

В первую очередь отметим, что доля людей, считающих свою жизнь полноценной, счастливой и комфортной, среди тех, чей доход ниже прожиточного минимума, в три раза меньше (2,4%), чем среди тех, чей доход превышает в два раза прожиточный минимум (7,2%) и растет в зависимости от уровня дохода (до 839 грн – 2,4%, 840–1678 грн – 5,5%, свыше 1679 грн – 7,2%).

Вместе с тем среди людей, живущих на доходы ниже прожиточного минимума, количество тех, кто считает свою жизнь «полноценной, счастливой и комфортной»

Таблица 4

**Характеристика жизни респондентов
с разным уровнем дохода (N=1800, 2010, %)**

Какие из приведенных суждений наиболее точно характеризуют Вашу жизнь?	Размер среднедушевого дохода, (грн. на человека в месяц)			В целом по массиву
	До 839 грн	840–1678	Свыше 1679	
Полноценная счастливая и комфортная жизнь	2,4	5,5	7,2	4,5
Свободная и творческая жизнь	3,2	7,9	18,3	7,5
Живу как позволяют обстоятельства, живу как придется	61,5	63,8	53,2	60,1
Моя жизнь – постоянная борьба за выживание	25,9	16,6	13,6	20,7
Трудно ответить	7,0	6,2	7,7	7,1

или «свободной и творческой», суммарно равняется 5,6%, в то время как таковых среди живущих на доходы, превышающие в два раза прожиточный минимум, почти в пять раз больше – 25,5%.

Основным же свидетельством низкого качества жизни населения нашей страны является очень высокий процент тех, кто живет «как позволяют обстоятельства, как придется». Таковых больше половины среди всех категорий (до 839 грн – 61,5%, 840–1678 грн – 63,8%, свыше 1678 грн – 53,2% респондентов).

Таким образом, прожиточный минимум, существующий в настоящее время в Украине, является крайне низким, и тем не менее более 5% людей, имеющих доход меньше прожиточного минимума, считают свою жизнь комфортной и счастливой или свободной и творческой. Это свидетельствует в первую очередь о привыкании жителей нашей страны к низкому уровню жизни, о том, что их «требования» к жизни стали очень сдержанными и непритязательными. Вместе с тем уровень дохода, превышающий прожиточный минимум в два раза (более 1678 грн), отнюдь не является «верхом достатка» при сегодняшней стоимости жизни. Потому, несмотря на то, что эта категория граж-

дан имеет доходы в два раза больше, чем те, кто живет на менее чем 839 грн в месяц, тем не менее и среди них 13,6% отметили, что их жизнь – это «постоянная борьба за выживание». В то же время количество тех, кто считает свою жизнь постоянной борьбой за выживание, среди живущих ниже прожиточного минимума, почти в два раза больше – 25,9%.

Вместе с тем следует отметить, что снижение уровня и качества жизни граждан нашей страны – это не сиюминутное явление, оно носит затяжной, системный характер и является результатом внедрения так называемых рыночных реформ. Согласно данным международного исследовательского проекта «Living Conditions, Lifestyles and Health» («Условия жизни, образ жизни и здоровье населения в странах бывшего СССР»), проведенного в 2000–2004 гг. Харьковским национальным университетом им.В.Н.Каразина (в т.ч. в Украине), за период рыночных преобразований материальное положение населения нашей страны улучшилось у 11,3% опрошенных, у 15,8% – осталось относительно стабильное, и у 70,6% – существенно или незначительно ухудшилось [8, с. 82]. А согласно результатам социологического опроса, проведенного центром социальных исследований «София» в начале лета 2008 г. (до начала кризиса), почти 95% респондентов характеризовали экономическую ситуацию в Украине как «плохую», 47,9% считали, что в дальнейшем она будет еще больше ухудшаться. 39,4% указали на существенное ухудшение материального положения их семей, причем 18,2% респондентом сообщили, что их положение ухудшилось «существенно» [5, с. 215].

За период с 1990 по 2008 г. в мировом индексе человеческого развития Украина переместилась с 45-го на 82-е место среди 179 стран. По качеству жизни Украина в 2008 г. занимала 68-е место среди 104 стран [5, с. 154]. В 2010 г. Украина заняла уже 69-е место по уровню развития человеческого потенциала [2].

По данным мониторинга бедности населения Украины, проведенного Институтом демографии и социальных ис-

следований НАН Украины, в 2008 г. 28,2% населения нашей страны относились к бедным, а 15% – к нищим [5, с. 162].

Вместе с ростом бедности подавляющего большинства населения в Украине резко повышается уровень поляризации населения по уровню доходов. По оценкам Мирового банка, в 2005 г. доходы 10% наиболее обеспеченных граждан Украины превышали доходы 10% наименее обеспеченных более чем в 47 раз. В руках самых богатых украинцев аккумулируется 85% всех сбережений в банковской системе, 57% денежных доходов, 92% доходов от собственности, ими осуществляется 96% валютных операций. До начала кризиса суммарные доходы 100 самых богатых людей Украины (без учета иностранных активов) составляли 70 млрд долл. США, что равняется 66% ВВП Украины [5, с. 213]. По данным Государственной налоговой администрации Украины, годовой доход в размере более 1 млн грн задекларировали почти 7,5 тыс. граждан (2006 г. – около 6,2 тыс., 2005 – 5,7 тыс. чел.). Украинцев с доходом более 10 млн грн прибавилось на 80%: в 2006 г. налоговая служба насчитала 200 мультимиллионеров, в 2007 г. – 360 [5, с. 214].

Оценка распределения уровня доходов по коэффициенту Джини (согласно этой методике расчета, нулевое значение коэффициента характеризует полное равенство доходов, для современных развитых капиталистических стран он равняется 0,25–0,35) также свидетельствует о крайнем неравенстве в украинском обществе. В Украине, как и в России, коэффициент Джини в 2007 г. достиг 0,47. Тогда как, например, в Бельгии, Японии, Швеции он равнялся 0,25, в Австрии и Дании – 0,23, Финляндии – 0,26. В то же время в таких странах, как Коста-Рика он составлял 0,46, Сальвадор – 0,52, Гватемала, Камбоджа и Колумбия – 0,57, Боливия – 0,59 [5, с. 213].

Итак, исходя из приведенных данных, можно сделать вывод о том, что качество жизни населения Украины является крайне низким. Людям хватает только на самое необходимое для выживания, они не могут быть по-на-

стоящему свободными вершителями собственной судьбы. Скорее всего они – заложники обстоятельств, на которые они влиять не могут, они также не имеют сил и средств сопротивляться им и выстраивать собственную жизненную стратегию. Исследования украинского общества свидетельствуют, что заявления представителей власти о желании стать «европейской страной» расходятся с реальной политикой государства, т.к. в стране не выполняются главные европейские требования к социальному государству, в т.ч. относительно повышения качества жизни.

Литература

1. Костриця В.І. Соціальна держава, її суспільне та політичне значення / В.І.Костриця // Вісник Академії праці і суспільних відносин Федерації профспілок України. – 2003. – №3(22). – С.159–163.
2. Доклад о развитии человека 2010. Реальное богатство народов: пути к развитию человека [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.un.org/ru/development/hdr/2010/hdr_2010_complete.pdf.
3. Пределы падения – варианты украинского будущего. Аналитико-прогностические исследования / под ред. К.Глушко и Л.Смолы. – Stuttgart, 2010.
4. ВИЧ/СПИД в странах Восточной Европы и Содружества Независимых Государств. Как обратить эпидемию вспять. Состояние проблемы и возможные решения. – Братислава: Программа развития ООН, 2004 [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://europeandcis.undp.org/hiv/files/full_Russian.pdf.
5. Україна в 2005–2009 рр.: Стратегічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку : монографія / за заг. ред. Ю.Рубана. – К. : НІСД, 2009. – 655 с.
6. Природний рух населення у січні–вересні 2010 року [Електронний ресурс] – Режим доступа: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
7. Головаха Є.І. Українське суспільство 1992–2008: Соціологічний моніторинг / Є.І.Головаха, Н.В.Паніна. – К. : ІС НАНУ, 2008. – 85 с.
8. Плахова Е.Н. Качество жизни населения Украины в условиях трансформации (социологический анализ) : дис. на соиск. к.с.н. / Е.Н.Плахова. – Харьков, 2005.

УДК 316.354.4+316.354.061

Т.Стеценко

МІСЦЕ ДОВІРИ В ТЕОРЕТИЧНІЙ МОДЕЛІ СТРУКТУРИ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ

У статті розкривається взаємозв'язок категорій “довіра” та “соціальний капітал” через теоретичну модель структури соціального капіталу. Відштовхуючись від розробок теоретиків соціального капіталу і довіри, автор розбудовує теоретичну модель структури соціального капіталу і визначає місце довіри в цій структурі, її взаємозв'язок з іншими структурно-функціональними компонентами.

Keywords: *trust, social capital, structural elements, functional elements.*

Ключові слова: *довіра, соціальний капітал, структурні елементи, функціональні елементи.*

Ключевые слова: *доверие, социальный капитал, структурные элементы, функциональные элементы.*

Дискусія про соціальний капітал є найсучаснішим витком у дослідженні феномену довіри. В даному напрямі довіра вивчається як складова соціального капіталу. Такий підхід дає змогу визначити, яким чином довіра циркулює в суспільстві через відносини між індивідами, об'єднуючи розрізнених соціальних суб'єктів у соціальні утворення, тим самим генеруючи деякий ресурс – капітал нематеріальної природи – яким володіють як окремі індивіди, так і саме суспільство, який наростає або зменшується, зумовлюючи соціальні зміни у різних сферах суспільного життя, тим самим видозмінюючи суспільство, а також саму сутність довіри.

На думку українського соціолога В.Степаненка, “концепція соціального капіталу, вочевидь, також задовольняє визначену методологічну потребу на даному етапі розвитку

сучасної соціальної теорії (і соціології зокрема) в її традиційних спробах “вхопити” та визначити “мегаскладну” соціальну реальність, для того щоб хоч трохи наблизитися до відповіді на програмне запитання Зіммеля як “можливе суспільство?” (або в ближчій до цієї концепції інтерпретації – “які умови існування соціального солідарного, економічно і культурно розвиненого суспільства?”) [1, с. 25].

Якнайповніше осягнення соціального капіталу й усвідомлення ролі довіри у його існуванні видається можливим через побудову теоретичної моделі структури соціального капіталу. Класичний структурно-функціональний аналіз соціального капіталу надає можливість визначити спосіб побудови структурних елементів у середині соціального капіталу і окреслити набір функціональних елементів, які забезпечують його життєдіяльність.

Дослідженнями і розробкою концепції соціального капіталу і довіри найбільш ґрунтовно займалися П.Бурдьє, Р.Патнем, Дж.Коулмен, Ф.Фукуяма, Д.Гамбетта, Г.Беккер. Власне термін “соціальний капітал” є багатозначним і має широке поле для інтерпретацій. Соціологи визначають соціальний капітал по-різному, акцентуючи увагу на тих чи тих складових та індикаторах. Сам термін “соціальний капітал” було запозичено зі сфери економіки і за своєю сутністю він є метафорою. У соціологічній науці поняття “соціальний капітал” у широкий ужиток ввів П.Бурдьє, уперше використавши його у своїй роботі “Типи капіталу”, яка вийшла друком 1983 р. Поодинокі випадки вживання даного терміна траплялися і раніше, однак повноцінне функціонування в соціологічній науці пов’язане саме з ім’ям П.Бурдьє. Відповідно до дефініції Бурдьє “соціальний капітал є сукупністю реальних чи потенційних ресурсів, пов’язаних з володінням стійкою мережею більш-менш інституціоналізованих відносин взаємного знайомства і визнання – іншими словами, з членством у групі” [2, с. 528]. Загалом Бурдьє виділяв декілька типів капіталів, серед яких – економічний капітал та капітали позаекономічної природи, до яких належать: культурний, символічний, соціальний. Він вказував на те, що різні

типи капіталів є взаємозв'язаними між собою та можуть конвертуватися один в інший, скажімо, матеріальний у символічний, і навпаки. При цьому Бурдье вбачав у соціальному капіталі дещо більше, ніж просто мережу соціальних зв'язків: "Існування мережі зв'язків не є природною або навіть соціальною даністю, сконструйованою раз і назавжди в результаті початкового акту інституціоналізації і представленої (як у випадку родинної групи) генеалогічним визначенням родинних зв'язків, що характеризують те чи інше соціальне утворення. Ці зв'язки є продуктом нескінченної роботи по інституційному оформленню, ключові моменти якого позначаються відповідними обрядами інституціоналізації..." [2, с. 529]. Таким чином, на думку Бурдье, "...мережа відносин є продуктом інвестиційних стратегій – індивідуальних чи колективних, свідомо чи несвідомо спрямованих на встановлення або відтворення соціальних відносин" [2, с. 530].

У своїх подальших міркуваннях Бурдье неодноразово акцентував увагу на такому важливому елементі соціального капіталу, як довіра. Бурдье зазначав, що "користуючись довірою і накопиченим нею капіталом зв'язків, люди здатні, як кажуть, "приходячи з порожніми руками, понести з собою весь ринок, маючи замість грошей своє обличчя, ім'я і честь" і навіть ручатися, незалежно від того, є в них гроші або немає" [3, с. 233]. Згодом його думку поділяють й інші теоретики, і довіра як складова соціального капіталу стає однією з центральних тем у соціологічних дискусіях стосовно цієї концепції. Надалі тези стосовно ролі й сутності довіри як елементу соціального капіталу розвинули Дж. Коулмен, Р. Патнем, Д. Гамбетта, Ф. Фукуяма та ін. Згідно з дефініцією Дж. Коулмана "соціальний капітал відзначається своїми функціями. Він охоплює безліч різноманітних складових, котрі характеризуються двома загальними рисами: вони, по-перше, складаються із декількох соціальних структур і, по-друге, полегшують визначені дії акторів усередині структури, будь-то індивід чи корпорація" [4, с. 124]. Р. Патнем виклав свої основні положення стосовно даної теми в роботах "Творення де-

мократії. Традиції громадянської активності в сучасній Італії” та “Боулінг поодинці. Зниження соціального капіталу Америки”. У своїх наукових працях він звернув увагу на те, що зростання дефіциту соціального капіталу в суспільстві надалі матиме негативний вплив як на окремого індивіда, так і на соціум загалом. Отже, Патнем визначає соціальний капітал так: “За аналогією до поняття фізичного капіталу і людського капіталу – інструментів та підготовки, які підвищують індивідуальну продуктивність, – “соціальний капітал” належить до особливостей соціальної організації, таких як мережі, норми і соціальна довіра, які сприяють координації та співпраці для спільної вигоди” [5, с. 67].

Ф.Фукуяма розкриває сутність соціального капіталу так: “Соціальний капітал – це визначений потенціал суспільства або його частини, що з’являється як результат наявності довіри між його членами. Він може бути втілений і в найдрібнішому базовому соціальному колективі – родині, і в найбільшому колективі із можливих – нації, і в усіх колективах, що існують між ними. Соціальний капітал відрізняється від інших форм людського капіталу тим, що, звичайно, він створюється і передається за допомогою культурних механізмів, таких як релігія, традиція, звичай” [6, с. 53].

На думку Фукуями, поняття капіталу завжди пов’язане з інвестиціями, і у випадку з капіталом соціальним роль інвестицій дещо відрізняється порівняно з іншими різновидами капіталу. “Соціальний капітал, який необхідний для створення такої моральної спільності, на відміну від інших форм людського капіталу неможливо отримати як віддачу від того чи іншого раціонального вкладу. Вкласти-ся у те, що зазвичай називається людським капіталом – у вищу освіту, в отримання професії механіка або програміста, – достатньо просто, людина повинна лише піти вчитися у відповідний навчальний заклад. Накопичення ж суспільного капіталу, навпаки, потребує адаптації до моральних норм визначеного співтовариства і засвоєння в його рамках таких добродійностей, як відданість, чес-

ність та надійність” [6, с. 53–54]. Отже, “соціальний капітал не може стати результатом дій окремої людини, він виростає із пріоритету суспільних чеснот над індивідуальними” [6, с. 54].

Проблемою соціального капіталу і дослідженням даного феномену опікуються не лише окремі дослідники, а й цілі інститути. Так, вивченням явища соціального капіталу активно займається транснаціональна організація “Світовий банк”. Когорта науковців під керівництвом Світового банку, залучених до дослідження соціального капіталу, на основі своїх здобутків, сформулювали таке визначення: “Соціальний капітал – це інститути, відносини і норми, які формують якісно і кількісно соціальну взаємодію у суспільстві. Останнім часом з’являється дедалі більше доказів, що соціальна єдність слугує визначальним фактором економічного процвітання і стійкого розвитку суспільства. Соціальний капітал є не просто сумою інститутів, які підтримують суспільство, а скоріше “клеєм”, який утримує разом його різні частини. Він складається передусім із горизонтальних зв’язків між людьми і включає соціальні мережі й відповідні норми, які впливають на продуктивність і добробут різних співтовариств. Ширше розуміння соціального капіталу, яке пояснює як позитивні, так і негативні аспекти, охоплює не тільки горизонтальні, а й вертикальні зв’язки між людьми, а також поведінку організацій і відносини між ними. Такий підхід бере до уваги, що горизонтальні зв’язки забезпечують співтовариствам ідентичність і спільність цілей, але водночас підкреслює, що за відсутності зв’язків, які поєднують різноманітні соціальні групи (релігійні, етнічні, соціально-економічні), внутрішньогрупові зв’язки можуть стати основою для переслідування вузьких інтересів і можуть перешкоджати доступу до інформації та матеріальних ресурсів, які інакше могли б надати значущу підтримку спільноті (наприклад, відомості про вакансії, доступ до кредитів і т.д.)” [7].

У вітчизняному Короткому соціологічному словнику надається таке визначення цього терміна: “Соціальний

капітал – це персональна мережа (егомережа) безпосередніх стосунків індивіда (актора), що виступає як соціальний контекст його дій, визначає міру його інтеграції в соціальне середовище, суспільство і забезпечує доступ до необхідних ресурсів життєдіяльності (матеріальні блага, інформація, емоційна підтримка та ін.)” [8, с. 495].

У кожному із наведених визначень соціальний капітал позиціонується переважно як благо, однак це не означає, що він завжди виконує позитивну функцію, тому що система соціальних зв’язків індивіда може бути призначена для досягнення цілей, які матимуть як позитивні, так і негативні впливи на інші соціальні утворення. Таким чином, сутність соціального капіталу визначають функції, які він виконує в суспільстві. Наприклад, дослідник Д.Гамбетта займався вивченням довіри в мережах сицилійської мафії, які мають значні накопичення соціального капіталу. Отже, окрім кооперативного співробітництва, профспілкових організацій, соціальних фондів, існують такі види соціального капіталу, як мафія, організована злочинність, банда, кругова порука, політичні та економічні клани. Власне принцип побудови різних типів соціального капіталу один і той самий, єдиною відмінністю є сутність цілей, які соціальний капітал поставлений досягати, тобто його функція в суспільстві – позитивна або негативна.

Створення, формування та накопичення соціального капіталу здійснюється як з боку соціальних акторів, так і з боку держави. З боку соціальних акторів, громадськості творення соціального капіталу відбувається завдяки взаємному актові прояву довіри, вихованню у собі та інших особах толерантного ставлення до інших соціальних суб’єктів, побудові взаєморозуміння, орієнтації на конструктивне співробітництво, спілкування, взаємоіснування і т. і., починаючи від кола сім’ї й завершуючи колом малознайомих людей. З боку держави накопичення соціального капіталу здійснюється через формування соціальних організацій, груп, введення соціальної політики, яка б зміцнювала солідарність у суспільстві, стимулювала по-

силення настанов на взаємодію, формування в суспільстві позитивних настроїв стосовно необхідності та перспектив соціальної взаємодії та кооперації. Іншими словами, держава створює умови для накопичення соціального капіталу, соціальний актор використовує або ж не використовує ці умови для накопичення свого соціального капіталу.

Виходячи з рівнів організації соціуму, соціальний капітал має декілька рівнів свого існування: індивідуальний (власник капіталу – індивід), груповий (власник капіталу – група, організація), соціальний (власник капіталу – соціальний інститут, суспільство, держава). Відповідно до величини соціального актора рівні соціального капіталу варто визначати як мікро-, мезо-, макро-. Ці рівні перетинаються між собою, як у випадку, коли актор, використовуючи свій соціальний капітал, може відкривати доступ до деяких матеріальних/нематеріальних благ соціальної групи, до якої він належить, самостійно ж дана соціальна група їх отримати не в змозі, і навпаки.

Соціальний капітал може збільшуватися або ж зменшуватися відповідно до кількості здійснених актів взаємної довіри між членами соціальної групи, спільноти та і суспільства загалом. Ф.Фукуяма, здійснивши аналіз ведення економіки в різних країнах, дійшов висновку, що економічно успішне і розвинуте суспільство зазвичай характеризується наявністю великого ресурсу соціального капіталу. Отже, суспільство, в якому потенціал взаємності, доброзичливості й довіри громадян один до одного високий і в перспективі зростає, є більш ефективним у соціальному та економічному аспектах своєї життєдіяльності.

Оскільки соціальний капітал охоплює різноманітні компоненти, він є складною багаторівневою структурою. Для того щоб краще зрозуміти механізми дії соціального капіталу і його сутність загалом, потрібно розглянути його структуру. Відповідно до здобутку зазначених вчених ми маємо змогу побудувати теоретичну структуру соціального капіталу. Соціальний капітал генерується державою, громадськістю і окремим індивідом. Для створення цього ресурсу в масштабі суспільства взаємодія цих соціальних

суб'єктів є необхідною. Без участі держави відтворення соціального капіталу відбувається також на рівні соціальної групи та індивіда, а не цілого суспільства загалом. Таким чином, соціальний капітал потрібно розглядати як ресурс окремого індивіда, так і ресурс суспільства.

У структурі соціального капіталу індивіда центральною ланкою взаємодії виступає сам актор, який сполучений системою соціальних зв'язків з мережею власних знайомств, що має декілька рівнів організації. Відповідно перший рівень – коло знайомств, яке є найближчим до актора – коло родини і родичів, другий рівень – коло близьких друзів, третій рівень – коло приятелів, співробітників, сусідів, осіб, з якими індивід має стійкі регулярні відносини, детерміновані спільною тематичною діяльністю/взаємодією (особисті перукар, лікар, тренер, репетитор, продавець у магазині, у якому обслуговується індивід і т. і.); четверте коло – знайомі знайомих/друзі друзів, особи, з якими індивід знайомий заочно. Соціальний капітал суспільства є системою зв'язків між соціальними групами, організаціями, інститутами, профспілками, які пов'язані між собою системою соціальних відносин, в основі якої лежать ті самі ресурси, що й в основі соціального капіталу особистості. На думку українського соціолога О.Демківа, “так чи інакше, індивідуальні соціальні капітали утворюють груповий соціальний капітал. Сума індивідуальних уподобань між інституційними деперсоніфікованими і персоніфікованими механізмами мобілізації ресурсів впливає на груповий соціальний капітал” [9, с. 109].

У середині мережі знайомств соціальні актори згруповані на різних рівнях організації та об'єднані між собою системою міжіндивідуальних зв'язків, які тримаються за рахунок набору різноманітних ресурсів. Довіра належить саме до цих ресурсів. Більшість дослідників, серед яких – П.Бурдье, Дж.Коулман, Р.Патнем, Ф.Фукуяма, Д.Гамбетта та ін., дійшли спільного висновку, що основним елементом соціального капіталу є довіра. Стосовно інших складових соціального капіталу, кожен з дослідників визначає різні компоненти. Наприклад, Дж.Коулмен виділяв такі

форми соціального капіталу, як зобов'язання, очікування, інформаційні канали і соціальні норми. На думку Патнема, соціальний капітал містить норми взаємності, соціальні норми, мережі суспільної активності. Ф.Фукуяма вважає основними складовими довіру та спонтанну соціалізованість – так він називає здатність індивіда швидко заводити нові знайомства, завдяки вмінню оперативного засвоєння норм та цінностей, притаманних тим чи іншим соціальним групам, організаціям. Однак за детальнішого аналізу видається, що коло функціональних елементів соціального капіталу значно ширше, мережа знайомств функціонує на тих самих зв'язках, що і тримається будь-яка взаємодія в суспільстві. Власне, тому я пропоную відносити до функціональних елементів соціального капіталу: довіру, солідарність, толерантність, злагоду, згуртованість, єдність, взаємодопомогу, соціальну підтримку, взаємність, соціальні очікування, зобов'язання, соціальні норми, соціальні та культурні цінності, громадську активність, соціальну активність, соціальну ініціативу, ризик, контроль, недовіру. Кожен з цих елементів виконує свою визначену функцію, тим самим забезпечуючи функціонування соціального капіталу загалом. Умовно вищезазначені компоненти за своїми функціями можна згрупувати так: 1) утворення і підтримання зв'язків (довіра, солідарність, толерантність, злагода, згуртованість, єдність); 2) обмін (взаємодопомога, соціальна підтримка, взаємність); 3) координація (соціальні очікування, зобов'язання, соціальні норми, соціальні та культурні цінності); 3) ціледосягання (громадська активність, соціальна активність, соціальна ініціатива); 4) захист (ризик, контроль, недовіра).

Отже, соціальний капітал складають стійкі структурні елементи, пов'язані між собою функціональними зв'язками. До структурних елементів соціального капіталу належать соціальні суб'єкти різних масштабів (від індивідів до соціальних інститутів, груп, організацій, націй, держав), до функціональних – елементи, які зумовлюють соціальну взаємодію акторів.

Теоретики довіри і соціального капіталу, як-то П.Бурдье, Дж.Коулмен, Р.Патнем, Д.Гамбетта та Ф.Фукуяма, вважали довіру базовим елементом соціального капіталу, оскільки соціальні зв'язки між акторами утворюються і підтримуються переважно через довіру, саме тому її роль у творенні соціального капіталу є основною. Відповідно до запропонованої дефініції довіра – це позитивна морально-етична та прагматична оцінка соціальним суб'єктом деякого суб'єкта з позицій його надійності й відповідності очікуванню суб'єкта, яка виступає орієнтацією на дію, імпульсом до взаємодії та характеризує готовність суб'єкта до кооперації. Поруч з довірою тісно існує та взаємодіє солідарність, яка є усвідомленням ідентичності, схожості з іншими соціальними суб'єктами, спільності цілей та способів їх досягнення, що нашоує соціального суб'єкта на виказування позиції співпраці і підтримки інших соціальних суб'єктів. Солідарність виражається у безкорисливій взаємодопомозі без запоруки подальшого обміну тими чи іншими благами, але передбачає потенційність відповідного ставлення у подальших спільних практиках взаємодії. Ще один компонент – толерантність – є якістю особистості, що дозволяє ставитися з терпінням, намагатися зрозуміти та приймати як даність поведінку соціальних суб'єктів: 1) що належать до інших соціальних груп, верств, національностей, країн; 2) слідує іншим культурним, соціальним, моральним нормам; 3) мають відмінні системи поглядів, вірувань; 4) мають відмінні від актора антропологічні характеристики, фізичні можливості. Ця властивість допомагає зміцнювати зв'язки між представниками різних соціальних груп, організацій, країн та налагоджувати їхню взаємодію. Іншим функціональним компонентом є злагода – узгодження, погодження системи поглядів та норм соціальних акторів, що дає змогу різним соціальним суб'єктам гармонійно взаємодіяти. Такий компонент, як згуртованість – це щільність зв'язків між членами однієї групи, що вказує на близькість контактів, а отже, на швидкість обміну різноманітними ресурсами в середині однієї групи. Згуртованість робить соціаль-

ну групу більш організованою, динамічною та забезпечує швидке встановлення спільних цілей, оперативне реагування на зміни, швидкий розподіл обов'язків, високу ціледосяжність. Дієвість соціального капіталу багато в чому зумовлена цією характеристикою. Далі серед функціональних елементів своє місце посідає єдність – соціальна риса, що виражається у реальному та потенційному об'єднанні соціальних сил з метою досягнення спільних для всіх учасників взаємодії цілей.

Наступною складовою є взаємодопомога – надання індивідом будь-якої допомоги, яку він може запропонувати у відповідь на допомогу іншого індивіда, іншими словами, взаємна допомога індивідів один одному. Близькою за своєю сутністю, але не ідентичною є соціальна підтримка. У складі соціального капіталу соціальну підтримку потрібно розуміти як акт моральної, матеріальної, дієвої або будь-якої іншої допомоги індивідові з метою забезпечення або продовження його комфортного існування. На продовження теми інтеракції наступним компонентом є взаємність, яка в структурі соціального капіталу є формою двобічної взаємодії індивідів, що передбачає справедливий внесок та рівноправну участь у спільній діяльності кожного з учасників взаємодії.

У контексті взаємодії своє місце займають соціальні очікування – сподівання на майбутню зміну ситуації, що можуть з'являтися внаслідок соціальної взаємодії. Можуть бути як позитивними, так і негативними. Як правило, взаємодія підпорядковується соціальним нормам, а детермінується соціальними і культурними цінностями. Так, у даному контексті соціальні норми будуть розумітися нами як система неписаних неформальних правил поведінки, які сформульовані відповідно до культури суспільства і є орієнтиром для різних форм соціальних практик окремих індивідів і їх кооперації зокрема. Відповідно соціальні та культурні цінності є системою пріоритетів явищ і предметів дійсності, яка відображає їх значущість для соціальних суб'єктів.

У різних формах тривалої взаємодії виникають зобов'язання, що являють собою взаємозалежні та взаємновизначені індивідами функції, які вони повинні виконувати в процесі спільної взаємодії.

Соціальний капітал, будучи інтерактивним утворенням, містить компоненти, покликані збільшувати кількість взаємних актів. До них передусім належить громадська активність – особистісна якість індивіда, що уособлює його здатність до безпосередньої участі у соціальних та суспільних процесах соціуму та співтовариства з метою досягнення тих цілей, які соціальний суб'єкт вважає справедливими і доцільними для визначеної спільності, що передбачає його комфортне існування і відчуття залученості до загального процесу становлення соціальних інститутів, формування громадських практик та ін. Наступним, подібним до попереднього, компонентом є соціальна активність – висока міра залученості соціального актора до соціальних практик взаємодії, обміну, допомоги, взаємодопомоги, пошуку інформації, участі у значущих для нього подіях, з метою досягнення власних цілей та допомоги іншим акторам у досягненні їхніх цілей. Багато в чому два попередніх компоненти пов'язані із соціальною ініціативою, яку компонент соціального капіталу потрібно розуміти як виявлення волі індивіда на те, щоб внести зміни/корективи у існуючий стан речей задля поліпшення ситуації, що стосується не лише його власного особистого простору, а й просторів інших індивідів, груп індивідів, соціальних організацій, інститутів, спільностей, країни та суспільства загалом.

Також до системи складових соціального капіталу входять компоненти, що виконують захисну функцію. Ризик – обов'язкова складова соціальної взаємодії, що виражається у потенційних загрозах, що виникають при взаємодії соціальних суб'єктів між собою, виражаючись у результатах діаметрально протилежних від очікуваних, втратах різної величини, розповсюдженні конфіденційної інформації та ін. Ще одним елементом є контроль – спрямована на деякий об'єкт система дій, яка забезпечує

отримання повної інформації про даний об'єкт з метою подальшого впливу на його дії. Якщо соціальний суб'єкт з певних причин не може довіритися, він застосовує контроль. Водночас контроль дає змогу триматися тій кооперації, в основі якої не лежить довіра, або ж існує дефіцит довіри. Так, дефіцит довіри компенсується контролем. Зокрема, контроль може виступати як страховка і за наявності доволі високого рівня довіри. І завершує набір захисних функціональних елементів – недовіра – негативна морально-етична та прагматична оцінка соціальним суб'єктом деякого соціального об'єкта з позицій його надійності й відповідності потребам індивіда, яка виступає настановою на обмеження або припинення взаємодії з цим об'єктом, паралельно формуючи подібне ставлення до таких соціальних об'єктів.

Усі вищезазначені функціональні елементи взаємозв'язані між собою. Кожен з цих елементів виконує ряд функцій, спрямованих на забезпечення життєдіяльності соціального капіталу. Теоретична інтерпретація кожного з цих елементів дає змогу розуміти сенс, детермінований контекстом соціального капіталу.

Отже, соціальний капітал є структурно-функціональним утворенням. Теоретична модель структури соціального капіталу відповідно до класичного структурно-функціонального аналізу є деякою системою, в якій структурними компонентами виступає мережа зв'язків акторів, а функціональними – елементи, що дають змогу цим зв'язкам утворюватися, триматися, зумовлюючи функціонування, підтримання життєдіяльності та розвитку соціального капіталу. Існуючи на різних рівнях соціальної структури суспільства (індивідуальному, груповому, соціальному), соціальний капітал водночас залежить від кожного з цих рівнів. Мережа соціальних інститутів суспільства та сфери суспільного життя об'єднані через індивідуальні соціальні капітали, згруповані відповідно до сфер інтересу. Там, де соціальні організації не залучені до процесу взаємодії, потенційно можуть бути залученими соціальні капітали індивідів, які є представниками тих чи тих соціаль-

них інститутів, організацій, об'єднань, груп. Якщо всі сфери суспільства об'єднані між собою через безліч соціальних капіталів, швидкість розповсюдження інформації висока та інші види обміну є доволі оперативними. Так, за розвинуеного соціального капіталу суспільство діє як злагоджений механізм. Ефективність дії соціального капіталу переважно залежить від присутності функціональних елементів у його структурі, оскільки структурно (статично) у вигляді мережі знайомств соціальний капітал так і буде залишатися потенційним ресурсом. Його життєдіяльність та дієвість зумовлюються функціональними зв'язками в мережі знайомств.

Література

1. Степаненко В.П. Социальный капитал в социологической перспективе: теоретико-методологические аспекты исследования / В.П.Степаненко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2004. – С. 24–41.
2. Бурдые П. Формы капитала / П.Бурдые // Западная экономическая социология : Хрестоматия современной классики. – М., 2004. – С. 519–536.
3. Бурдые П. Практический смысл / П.Бурдые. – СПб., 2001.
4. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий / Дж.Коулман // Общественные науки и современность. – 2001. – №3. – С. 122–139.
5. Putnam R.D. Bowling Alone: America's declining social capital / R.D.Putnam // Journal of Democracy 6:1, Jan 1995. – P. 65–78.
6. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Ф. Фукуяма. – М., 2004.
7. Экономический словарь [Электронный ресурс] / http://mirslovari.com/content_eco/socialnyj-kapital-social-capital-72135.html
8. Соціологія : енцикл. словник / за ред. В. І. Воловича. – К., 1998.
9. Демкив О. Социальный капитал: теоретические основания исследования и операционные параметры / О.Демкив // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2004. – № 4. – С. 99–111.

УДК 316.4.06

Р.Гоч

ВИМІРЮВАННЯ ДОВІРИ В ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИНАХ: ШКАЛИ, ПОКАЗНИКИ ТА ІНДЕКСИ

У статті узагальнено низку методик вимірювання довіри в економічних відносинах суспільства. Розглянуто особливості та важливість вимірювання довіри на різних рівнях соціально-економічного простору – в організаціях, спільнотах і суспільстві. Наводиться аналіз таких елементів вимірювання довіри, як різноманітні шкали, індекси, індикатори, питання. Розглядаються питання, що стосуються важливості високого рівня довіри як всередині організації і суспільства, так і між організаціями, суб'єктами соціально-економічних відносин.

Keywords: *trust, index of trust, indicators (criteria) of trust, level of trust, scale of trust.*

Ключові слова: *довіра, індекс довіри, показники (критерії) довіри, рівень довіри, шкала довіри.*

Ключевые слова: *доверие, индекс доверия, показатели (критерии) доверия, уровень доверия, шкала доверия.*

Зміни в економічній та політичній сферах українського суспільства призвели останніми роками до актуалізації проблеми довіри. Дослідження свідчать, що рівень довіри до різних інституцій у країні змінюється залежно від соціально-економічної ситуації, і що від рівня довіри залежить ставлення суспільства до певного інституту чи організації. Дедалі частіше науковці констатують, що довіра впливає на успішність та ефективність роботи організації, підприємства. Вона відображає впевненість людей та стан певної стабільності суспільства, є дієвим чинником плідних відносин, що їх упорядкованість не ґрунтується на жорсткому соціальному контролі.

Зазвичай довіра опирається на наявний досвід взаємодії з іншими людьми, організаціями чи інститутами. Вона є основою для очікувань стосовно майбутніх взаємодій з останніми. Водночас довіра може бути раціонально невмотивованою або ірраціональною. Як зазначає Н.Соболева, “людина влаштована так, що ірраціональна довіра або недовіра видаються їй не менш переконливими й справжніми, ніж раціональне ставлення” [7, с. 266]. Загалом довіра є впевненістю у чийсь сумлінності, щирості і ґрунтованому на цьому ставленні до когось. Підґрунтя такої впевненості та ставлення може мати як зовнішні соціальні підстави, так і внутрішні суб’єктивні (соціально-психологічні) підстави. За твердженням І. Мартинюка, “незалежно від того, якою мірою вміння довіряти є плодом ментальних зусиль, аналітичних якостей і життєвого досвіду, потреба в довірі, причому потреба подвійна – виступати як об’єктом, так і суб’єктом довіри, – властива практично кожному віковому періоду” [5, с. 183]. Відтак вивчення довіри в соціально-економічних відносинах є актуальним, бо вона сприяє позитивній співпраці та є важливою передумовою продуктивної життєдіяльності особистості у соціально-економічному просторі.

В Україні накопичено багатий емпіричний матеріал, який дає змогу вивчати динаміку та чинники довіри, тому розгляд існуючих методичних знарядь емпіричних досліджень довіри є важливою передумовою її подальшого аналізу. Низка показників довіри, зокрема довіри громадян до суб’єктів соціально-економічних відносин, застосовується в моніторингових дослідженнях Інституту соціології НАНУ, соціологічної служби “Соціс”, Київського міжнародного інституту соціології та інших організацій. Ці показники здебільшого використовують у контексті вивчення різних проблем соціально-економічного чи соціально-політичного характеру. Водночас дослідження власне самого явища довіри до різних суб’єктів соціально-економічних відносин, чинників її виникнення та зміни у соціальному часі та просторі поки що не набули предметного виок-

ремлення. Наявні вагомі теоретичні розвідки довіри загалом, а також емпіричні дослідження довіри у сфері політики. Здобутий при цьому методичний досвід вимірювання довіри належно проаналізовано у працях Є.Головахи, Н.Паніної, О.Вишняка та ін. Водночас значний інтерес у порівняльному аналізі становить аналогічний світовий досвід досліджень довіри в економічних відносинах. Світова традиція здійснення таких досліджень доволі тривала і характерна розмаїттям. Відтак завдання цієї статті – огляд і порівняння різноманітних індикаторів і шкал як складових різних методик дослідження довіри в економічних відносинах, визначення їх особливостей та перспектив застосування.

Передусім звернемо увагу на методику дослідження довіри в організації, наведену у праці Л.Рейнольдса [11, р. 192–195]. У структурі опитувальника цієї методики – вісім показників довіри до керівників, кожен з яких охоплює чотири питання (*табл. 1*).

Оцінка довіри опитуваними здійснюється за 5-бальною шкалою, де 1 бал – “зовсім ні”, 2 – “дуже рідко”, 3 – “скоріше нечасто”, 4 – “часто”, 5 – “майже завжди”. За допомогою цих восьми показників визначається рівень довіри в організації (високий, середній чи низький). Опитувальник адресовано передусім керівникам організації та має на меті визначення ними рівня довіри до самих себе. Для отримання адекватного результату від застосування методики її розробник пропонує отримати оцінку довіри за опитувальником також від його колег по роботі. Загалом особливість цієї методики полягає у глибокій операціоналізації довіри між менеджментом та персоналом організації. 32 показники, структуровані у вісім тематичних груп, охоплюють різноманітні аспекти виробничих відносин в організації, що опосередковано відбивають міру довіри у ній. Саме слово “довіра” не фігурує у жодному з формулювань показників опитувальника. На перший погляд, кожен окремо взятий показник дуже мало пов’язаний із явищем довіри. Водночас у сукупності всі вони

Розділ 2

Таблиця 1
Структура та зміст опитувальника методики досліджень довіри в організаціях Л.Рейнольдса [11, р. 192–195]

Індикатори і запитання	Шкала				
Якою мірою я...					
<i>Добираю достойних людей:</i>					
Знаю заздалегідь, чого я сподіваюся від нового члена колективу	1	2	3	4	5
Маю гарну репутацію у справі підбору чудового нового персоналу	1	2	3	4	5
Задаю потенційним новобранцям проникливі запитання	1	2	3	4	5
Справедливо ставлюся до всіх кандидатів	1	2	3	4	5
<i>Пояснюю їм спрямування:</i>					
Розкажую про цілі компанії	1	2	3	4	5
Живу згідно з цінностями компанії	1	2	3	4	5
Навчаю інших розумінню мети та завдань компанії	1	2	3	4	5
Отримую мотивацію від чогось більшого, ніж гроші	1	2	3	4	5
<i>Залучаю їх до відповідальності:</i>					
Ретельно оцінюю компетентність інших	1	2	3	4	5
Чітко пояснюю, що я очікую від інших	1	2	3	4	5
Дозволяю людям взаємодіяти, бути успішними без втручання	1	2	3	4	5
Наглядаю за людьми, що не отримують результатів	1	2	3	4	5
<i>Визначаю їхні турботи, занепокоєння:</i>					
Проводжу час, слухаючи інших	1	2	3	4	5
Знаходжуся у полі зору, виходжу до людей і пересуваюся	1	2	3	4	5
Роблю себе дуже доступним, досяжним	1	2	3	4	5
Проникливо слухаю	1	2	3	4	5
<i>Лідирую переконливо:</i>					
Приймаю рішення, які інші вважають справедливими	1	2	3	4	5
Консультую інших належним чином	1	2	3	4	5
Знаходжу вигідні розв'язання проблем	1	2	3	4	5
Адекватно обговорюю результати рішень	1	2	3	4	5
<i>Дію цілісно:</i>					
Виконую обіцянки	1	2	3	4	5
Дію проактивно	1	2	3	4	5
Дію послідовно	1	2	3	4	5
Маю високі етичні стандарти	1	2	3	4	5
<i>Підтримую зворотний зв'язок:</i>					
Кажу людям, коли вони виконали роботу добре	1	2	3	4	5
Надаю корисну критику	1	2	3	4	5
Виголошую критику чуйно	1	2	3	4	5
Приймаю відгуки	1	2	3	4	5
<i>Сприяю навчанню:</i>					
Прагну зробити краще	1	2	3	4	5
Займаюся навчальною діяльністю	1	2	3	4	5
Поділяю нові ідеї з іншими	1	2	3	4	5
Багато працюю, щоб розвинути нові вміння	1	2	3	4	5

вимірюють прояв різних складових фахової діяльності менеджера, які, з одного боку, генерують довіру між ним та його підлеглими, а з другого – успішно втілюються за умови наявності такої взаємної довіри. Таким чином, розглянуті показники опосередковано, але всебічно відображають ступінь довіри.

Е.Капусткіна, Ю.Веселов та ін. у ході дослідження “Мораль і ринки: проблема довіри в сучасній Росії” застосували метод глибинних інтерв’ю при опитуванні підприємців, менеджерів та найманих працівників. Інтерв’ю структурувалося на три частини, кожна з яких була орієнтована на з’ясування певної складової предмета дослідження [8, с.188]. Перша частина інтерв’ю була спрямована на виявлення думки респондентів про економічну ситуацію у країні загалом, їхнє розуміння сутності та значення довіри, динаміки та специфічних рис довіри на сучасному етапі. Друга частина мала на меті з’ясування особливостей довіри всередині економічних організацій по “вертикалі” (між власниками, менеджерами і працівниками) та по “горизонталі” (між найманими працівниками). Третя частина містила питання для виявлення рівня довіри до зовнішніх структур – контрагентів, підприємців-монополістів, державних організацій (міліції, суду, органів місцевої влади) і банківської системи. Такий комплексний підхід, що передбачав також застосування якісних методів, забезпечив всебічність дослідження довіри.

Е.Яхонтова розробила методіку дослідження довіри між менеджментом і персоналом холдингу, що перебував в умовах проведення організаційних змін. Методика ґрунтувалася на вихідній тезі про одночасну об’єктивно-суб’єктивну зумовленість довіри: “Довіра та недовіра є результатом впливу зовнішніх та внутрішніх чинників” [9, с. 118]. Відповідно методична розробка містила низку критеріїв-запитань, завдяки яким можливо здійснювати оцінку трьох важливих аспектів довіри в організації [9, с. 119–121]. Перший аспект – чинники, які обмежують довіру між менеджментом та персоналом. Їх оцінка здійснювалася в

абсолютних величинах за шкалою “незадовільна” – “задовільна”. Другий аспект становить індивідуальна готовність менеджера довіряти підопічним. Ця особистісна якість вимірювалася на підставі самооцінки менеджера та оцінки його підлеглими в абсолютних величинах – у кількості балів, які набирали респонденти в ході відповідей на запитання (шкала: 0–20 балів – низька готовність, 20–40 – середня, 40–60 – висока). Третій аспект, що оцінювався, – рівень довіри, який склався між менеджментом та підопічними. Оцінювання тут здійснювалося за такими елементами довіри, як інформація, вплив і контроль та визначалося за підрахунком середнього балу (шкала: 1 – низька, 2 – середня, 3 – висока). Загалом така комплексність методичного підходу стала запорукою якості результатів проведеного дослідження. Однак цей та розглянуті вище процедурно ємні підходи вкрай складно реалізувати у масових опитуваннях, коли досліджується довіра в межах суспільства загалом.

Е.Кузіна та Д.Ібрагімова здійснили оцінку довіри за допомогою процедури індексування. У дослідженні довіри до фінансових інститутів вони зосередили увагу на вимірі змін у ставленні людей до цих інститутів. За індикатори довіри були прийняті “оцінки змін надійності, інформаційної прозорості та вигідності фінансових інститутів з точки зору населення” [4, с. 28]. Для побудови індексу довіри використано принципи, що лежать в основі показника індексу споживчих настроїв/споживчої впевненості (Consumer Sentiment Index/Consumer Confidence Index), обрахунок якого здійснюється в багатьох країнах світу для проведення короткострокового прогнозування споживчої поведінки. Побудова цього індексу довіри має певні особливості. По-перше, запитання анкети спрямовані на вимірювання змін, оскільки люди по-різному можуть ставитися до фінансових інститутів, оцінювати їх надійність у певний момент. За задумом дослідників, відповіді на запитання “покликані фіксувати не статичний рівень оцінок людей, а динамічну складову (наприклад “Як Ви

вважаєте, за попередній рік фінансові інститути в нашій країні стали більш надійними, менш надійними чи нічого не змінилось?”) [4, с. 29]. По-друге, застосування зазначених показників спрямоване на отримання оцінки поточної діяльності фінансових інститутів, а також очікувань перспектив їх розвитку в близькому майбутньому. Відтак “індекс вимірює зміни надійності та прозорості фінансових інститутів за попередній рік та зміни очікувань у майбутньому, а також включає поточну оцінку вигоди вкладення засобів загалом” [4, с. 29]. Методична особливість цього дослідницького підходу полягає у використанні показників, що є опосередкованими і/або об’єктивними вимірами довіри. Тобто довіра оцінюється не безпосередньо за самооцінкою її суб’єктів, а за своїми матеріалізованими проявами у формі фінансової поведінки, ставленням до об’єктів довіри, намірами стосовно них.

Дж.Еделенбос та Е.-Х.Клійн використали показник значущості довіри у публічно-приватному партнерстві – “співпраці між публічними та приватними акторами тривалого характеру, в якій актори розвивають спільні (взаємні) товари і/чи послуги та у якій ризик, витрати й прибутки поділяються” [10, р. 27]. Публічно-приватне партнерство наявне також у випадку партнерської взаємодії між урядом та одним або декількома приватними підприємствами. Значення довіри між публічними та приватними партнерами Еделенбос та Клійн вимірюють як міру згоди опитуваних із запропонованим їм твердженням “Довіра іншому партнеру (партнерам) є найбільш важливою умовою успіху публічно-приватного партнерства” за порядковою шкалою: 1 – “цілком погоджуюся”, 2 – “погоджуюся”, 3 – “не знаю/нейтрально ставлюся”, 4 – “не погоджуюся”, 5 – “зовсім не погоджуюся”. У даному випадку опитування пропонується проводити серед експертів з питань довіри в соціально-економічних відносинах, і їм, відтак, доводиться безпосередньо оперувати самим словом “довіра”, уявляти позначене ним явище та оцінювати його значущість з погляду власного досвіду.

Г.Кертман здійснив дослідження формулювань показників міжособистісної довіри. На підставі узагальнення методичного досвіду він обґрунтовує недоцільність використання поширеного в опитуваннях твердження “Більшості людей можна довіряти”, яке пропонується опитуваним для висловлення їхньої згоди чи незгоди з ним; натомість наголошено доречність використання показника у формі запитання: “Одні вважають, що людям можна довіряти. Інші вважають, що з людьми треба бути акуратними. Яка точка зору Вам ближча – перша чи друга?” [3, с. 11]. Доцільність останнього варіанта аргументована тим, що, його формулювання дає змогу “надати обом позиціям певної легітимності в очах респондента, запобігти спробам – свідомим чи несвідомим – вгадати “правильну”, соціально схвалену, “єдиноправильну” відповідь” [3, с. 12]. З одного боку, опитуваний має висловити не випадкове судження в певний момент часу про те, чи заслуговують люди довіри, а надати перевагу одній з двох означених альтернатив. З другого – відповідь має відображати його власну думку, попри існуючі в суспільстві чи серед його оточення ціннісні судження та орієнтації. Зважаючи на ці моменти, можна з’ясувати дійсний стан довіри у відносинах та взаємодіях. Кертман наводить також інше формулювання запитання показника довіри: “Скажіть, будь ласка, коли Ви маєте справу з незнайомими людьми, то частіше спілкуєтесь із ними відкрито, з довірою чи насторожено, з недовірою?” [3, с. 12]. Шкала цього показника містить три варіанти відповідей, що впливають з тексту запитання: “відкрито, з довірою”, “насторожено, з недовірою”, “важко відповісти”. У даному випадку вимірюється міжособова довіра, що відображає загальний рівень упевненості людей щодо безпеки взаємодій з іншими людьми у межах суспільства. Вибір позиції довіри тут може бути мотивований дійсною довірою людським якостям, моральними принципами, соціальною роллю чи почуттям відповідальності.

О.Вишняк проаналізував досвід вимірювання довіри до державних і політичних інститутів в Україні. Оскільки державні інститути, зокрема парламент і уряд, покликані розробляти та втілювати економічну політику, вони теж є суб'єктами економічних відносин. Тому методичний досвід вивчення довіри до державних інститутів теж становить значний інтерес у даному контексті. Передусім важливою уваги підмічений О.Вишняком вплив застосовності різних шкал на результати досліджень довіри: “Серед методичних чинників, що впливають на результати досліджень довіри до державних та політичних інститутів, в першу чергу, слід звернути увагу на шкали вимірювання, які бувають вербалізовані (сформульовані словесно – “дуже довіряю”, “переважно довіряю”, “мало довіряю”, “зовсім не довіряю” тощо) та невербалізовані (оцінки в цифрах – оцінити за п’ятибальною (десятибальною) шкалою” [1, с. 27]. В українських моніторингових дослідженнях найбільш поширеними є дві п’ятибальні вербалізовані шкали вимірювання рівня довіри до політичних інститутів (табл. 2).

Ці шкали різняться різним порядком альтернатив – у дослідженні Інституту соціології НАНУ варіанти надані з негативних до позитивних, тоді як у моніторингах IFES, “Соціс” (1997–2003), “Юкрейніан соціолоджі сервіс” –

Таблиця 2

Шкали вимірювання рівня довіри до державних та політичних інститутів [1, с. 27]

<i>Інститут соціології НАН України (моніторинг 1994–2010 рр.)</i>	<i>IFES та соціологічна служба “Соціс” (1997–2003), Фірма “Юкрейніан соціолоджі сервіс” (2005–2010 рр.)</i>
1. Зовсім не довіряю	1. Повністю довіряю
2. Скоріше не довіряю	2. Скоріше довіряю
3. Важко сказати, довіряю чи ні	3. Скоріше не довіряю
4. Скоріше довіряю	4. Зовсім не довіряю
5. Цілком довіряю	5. Важко сказати

навпаки. Однак, як вважає Вишняк, на відмінність результатів дослідження у перебігу вимірювання рівня довіри за цими різними шкалами впливає інший момент: “Переміщення на середню позицію шкали невизначеної альтернативи “важко сказати” призводить до “підштовхування” респондентів до вибору цієї альтернативи, що є методично некоректним” [1, с. 29]. Відтак запропоновано не зачитувати цю альтернативу респондентам під час опитування. Однак варто зазначити, що альтернативи “важко сказати, довіряю чи ні” та “важко сказати” мають дещо різне значення. Перша вказує на труднощі респондента щодо однозначного визначення власної довіри/недовіри до державних і політичних інститутів, тоді як друга – позначає радше небажання опитуваного відповідати на це запитання. Відповідно опитані, що не бажають відповісти на запитання, автоматично вилучаються із аналізу. Натомість опитувані, що обирають нейтральну позицію невизначеності із власною довірою/недовірою у полярній порядковій шкалі, підлягають аналізу, оскільки їм знаходиться “місце” у порядку останньої.

У згаданому вище моніторингу Інституту соціології НАН України, що триває майже 20 років, наявна група емпіричних показників довіри, зокрема, колегам, засобам масової інформації, податковій інспекції, міліції, судам, Верховній Раді, уряду, місцевим органам влади, профспілкам, керівникам державних підприємств, приватним підприємцям, банкам, страховим компаніям та ін. [2, с. 22–26]. Опитуваним при цьому пропонується відповісти на запитання “Який рівень Вашої довіри...” із зазначенням певного об’єкта імовірної довіри із числа перелічених вище та 5-бальною порядковою полярною шкалою, що на неї звернув увагу О.Вишняк (табл. 2). За твердженням авторів програми моніторингу, таке запитання дає людині “можливість висловити позитивну, негативну або нейтральну емоційну оцінку стосовно конкретних фактів, ситуацій, подій, політичних рішень тощо...” [2, с. 5]. Тобто показники довіри у цьому моніторингу є індикаторами,

що враховують настрої або емоційно-оцінні судження опитуваних. Порядковий рівень вимірювання їх за стандартною шкалою уможливіє побудову індексу довіри, зокрема в економічних відносинах сучасного українського суспільства. Індекс інтегрує низку вимірів характеристик досліджуваного явища, здійснених за спільною шкалою, в єдиний числовий показник, що становить загальний підсумок вимірювання. На основі моніторингових показників довіри теж обраховується індекс довіри, який вимірюється як середній бал за шкалою 1–5 балів [2, с. 27]. Можливе також використання шкали індексу довіри, що “варіює від 0 до 3 балів, де 3 бали відповідають відповіді “повна довіра”, 2 бали – “значна довіра”, 1 бал – “незначна”, 0 – “жодної довіри”” [6, с. 61]. Індекс як агрегований показник за рівнем вимірювання досліджуваного явища є більш чутливим та збалансованим порівняно з одиничними показниками його окремих характеристик. Водночас якість показників моніторингу, їх стандартизована шкала цілком уможливають застосування статистичних моделей факторного, кластерного та регресійного аналізу. Неабиякі можливості приховані також у використанні моніторингових показників блоку А “Економічна ситуація”, що за їх значеннями можна опосередковано оцінювати стан довіри до певних економічних інституцій та суб’єктів [2, с. 8–9]. Зокрема, оцінка поточної економічної ситуації за 10-бальною шкалою може свідчити опосередковано й про загальний стан довіри інститутам національної економіки. Ставлення до приватного підприємництва (бізнесу) опосередковано відбиває стан довіри до цієї інституції, міра згоди особисто працювати у приватного підприємця – міру довіри до цієї соціальної категорії суспільства, міра бажання відкрити свою справу (власне підприємство, фермерське господарство та ін.) – міру довіри до економічної політики парламенту, уряду, місцевих органів влади і діяльності податкової інспекції, наміри стосовно зберігання великої суми грошей у банківських установах – міру довіри до вітчизняних держав-

них або комерційних банків, думка стосовно міри участі держави в управлінні економікою – міру довіри до економічної політики держави, ставлення до приватизації великих і малих підприємств – міру довіри до великих і дрібних приватних власників засобів виробництва, ставлення до приватизації землі та думка стосовно можливої легалізації її купівлі–продажу – міру довіри до наявних та потенційних великих приватних землевласників тощо.

Таким чином, інформаційні ресурси соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України уможливають комплексне дослідження довіри в економічних відносинах сучасного українського суспільства із використанням проаналізованого методичного досвіду вимірювання зазначеного явища. Зокрема, склад та якість моніторингових показників довіри до економічних інституцій та суб'єктів дає змогу скористатися процедурами індексування, зіставлення та врахування безпосередніх та опосередкованих вимірів, оцінки суб'єктивних та об'єктивних проявів досліджуваного явища. Це дасть змогу глибше зрозуміти феномен довіри в соціально-економічних відносинах, причини виникнення довіри, її залежності та зміни від певних чинників та обставин. Власне відповідний емпіричний аналіз становить перспективи подальших розвідок у цьому напрямі.

Література

1. Вишняк О. Довіра до політичних інститутів: поняття, показники та тенденції змін / О.Вишняк // Українське суспільство 1992–2010: соціологічний моніторинг ; за ред. д-ра екон. наук В.Ворони, д-ра соціол. наук М.Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2010. – С. 24–39.
2. Головаха Є.І. Соціальне самопочуття населення України : тенденції змін 1995–2008 років / Є.І.Головаха, Н.В.Паніна // Українське суспільство 1992–2008: соціологічний моніторинг. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2008. – С. 259–266.

3. Кертман Г. Межличностное доверие в России / Г.Кертман // Социальная реальность. – М. : Фонд “Общественное мнение”, 2006. – №4. – С. 7–24.

4. Кузина О.Е. Доверие финансовым институтам: опыт эмпирического исследования / О.Е.Кузина, Д.Х.Ибрагимова // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. – М. : ВЦИОМ, 2010. – №4(98). – С. 26–39.

5. Мартинюк І. Довіра як соціопсихічний феномен / І. Мартинюк // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2000. – № 3. – С. 181–184.

6. Панина Н.В. Социально-политические ориентации населения и перспектива демократического развития общества / Н.В.Панина / Избранные труды по социологии : в 3 т. – Т. II : Теория, методы и результаты социологического исследования образа жизни, психологического состояния и социального самочувствия населения / сост. и ред. Е.И.Головахи. – К. : Факт, 2008. – С. 53–81.

7. Соболева Н.І. Соціологія суб'єктивної реальності / Н.І.Соболева. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2002. – 296 с.

8. Экономика и социология доверия / [Ю.В. Веселов, Е.В.Капусткина, В.Н.Минина и др.] ; под ред. Ю.В.Веселова. – СПб. : Социол. о-во им. М.М. Ковалевского, 2004. – 192 с.

9. Яхонтова Е.С. Доверие в управлении персоналом. Зарубежные подходы и отечественный опыт оценки / Е.С.Яхонтова // Социологические исследования. – М., 2004. – №9. – С. 117–121.

10. Edelenbos J. Trust in Complex Decision-Making Networks: A Theoretical and Empirical Exploration [Електронний ресурс] / J. Edelenbos, E.- H. Klijn // Administration and Society. – 2007. – Vol. 39. – № 1. – P. 25–50. – Режим доступа: <http://aas.sagepub.com/cgi/content/abstract/39/1/25>

11. Reynolds L. The trust effect: creating the high trust, high performance organization / Larry Reynolds. – London : Nicolas Brealey Publishing, 1997. – 214 p.

УДК 303.025, 303.832.32

О.Петренко

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ДАНИХ: ДЕСКРИПЦІЇ, ПОЯСНЕННЯ, ДОКАЗИ КРІЗЬ ПРИЗМУ ОБ'ЄКТИВІСТСЬКОГО ТА ПОЗИТИВІСТСЬКОГО ПІДХОДІВ

У публікації розглядається інтерпретація даних через призму двох протилежних підходів – об'єктивізму та інтерпретивізму. Поки інтерпретуюча соціологія акцентує увагу на необхідності розуміння соціологами мети акторів, вважаючи соціальну дійсність передінтерпретованою на основі переконань акторів та їх тлумачення, позитивістська позиція полягає в тому, що жодна відокремлена одинична інтерпретація не може домінувати над іншою. Задля роз'яснення найважливіших характеристик інтерпретивізму автор вважає за потрібне розглянути його філософські витоки та зіставити інтерпретативні теорії з їхнім найбільшим антиподом – позитивізмом. У даній статті за мету також ставиться визначення поняття “інтерпретація даних” та компонентів інтерпретації, що, власне, є найбільш дискусивним аспектом цього питання.

Keywords: *data interpretation, interpretive theories, stages of data interpretation.*

Ключові слова: *інтерпретація даних, інтерпретивні теорії, стадії інтерпретації.*

Ключевые слова: *интерпретация данных, интерпретивные теории, стадии интерпретации.*

У загальному розумінні інтерпретація є сукупністю значень (смислів), наданих у той чи інший спосіб елементам (виразам, формулам, символам і т. д.) будь-якої теорії. Однак якщо більшість теоретиків сходиться у трактуванні інтерпретації як “надання смислу”, “тлумачення”, “роз’яс-

нення значення” знакових систем, соціологи не дійшли згоди в тому, чи обмежується інтерпретація описом та поясненням даних, а також у тому, як у зв’язку з цим взаємодіють пояснення і розуміння.

Протягом останніх десятиріч соціологи наполягали на тому, що якісне розуміння будь-якого феномену базується на наданні змісту специфічним досвідам, а тому є переважно інтерпретативною практикою. Так, словацький соціолог П.Ондрейкович зазначає, що термін “інтерпретація” може мати чотири значення: 1) семантична інтерпретація мови; 2) віднесення до теорії тверджень, що безпосередньо пов’язані з досвідом; 3) теоретична інтерпретація досвіду; 4) надання змісту певним діям та їх результатам [8, с. 40].

Дійсно, у західній традиції, що насамперед пов’язана з концепцією розуміючої соціології Макса Вебера, поняття інтерпретації тісно поєднане із поняттям інтерпретуючого розуміння та у багатьох випадках дорівнює йому. Так, Д.Джері визначає інтерпретацію як метод, що підкреслює важливість розуміння навмисної людської дії [3, с. 257–258]. У свою чергу П.Холланд виділяє такі основні риси інтерпретації, які, на її думку, включають: 1) те, що інтерпретується, є дією; 2) дослідження проходять крізь взаємодію інтерпретатора та дії; 3) сутність інтерпретації – у пошуку нових та прихованих значень дії; 4) інтерпретативні дослідження застосовують мову як ресурс створення значень; 5) інтерпретативні дослідження мають історичну природу, тобто вони є подіями, які трапляються у конкретні моменти історичного часу [19]. За своєю сутністю такі визначення інтерпретації передбачають, що саме значення інтерпретації є інтерпретацією.

Якщо вважати, що будь-яка оцінка є інтерпретацією, потрібно також припускати, що будь-яке твердження про соціальну реальність обов’язково співвідноситься з будь-яким іншим. Але така позиція суперечить поняттю “соціального факту” Дюркгейма, бо соціологія, якщо вона дійсно прагне стати наукою, не може задовольнятися лише соціальними оцінками, які містяться у цілях акторів, а

передінтерпретована дійсність заважає позитивістському підходу, особливо беручи до уваги, що дії соціальних акторів можуть змінюватися і бути не тільки результатом отриманих цілей [5].

Саме цей конфлікт закладає основи відмінностей двох протилежних підходів до інтерпретації даних – об'єктивізму та інтерпретивізму. Отже, поки інтерпретуюча соціологія акцентує увагу на необхідності усвідомлення (тобто розуміння чи інтерпретації) соціологами мети акторів, вважаючи соціальну дійсність передінтерпретованою на основі переконань акторів та їх тлумачення, позитивістська позиція полягає в тому, що жодна відокремлена одинична інтерпретація не може домінувати над іншою. Задля роз'яснення найважливіших характеристик інтерпретивізму треба розглянути його філософічні витоки та зіставити інтерпретативні теорії з їхнім найбільшим антиподом – позитивізмом.

Історичні засади інтерпретивізму простежуються з другої половини XIX – початку XX ст. у континентальній Європі та США. Філософами, яких зазвичай асоціюють зі зростанням впливу ідей інтерпретивізму у Європі, є Георг Зіммель, Макс Вебер, Георг Гадамер, Едмунд Гуссерль, Фрідріх Шлейєрмахер, Фрідріх Ніцше, Мартін Гайдеггер, Людвіг Вітгенштейн та Вільгельм Дільтей. Американськими філософами, які зробили значний внесок у розвиток теорій значення, є засновники прагматизму Вільям Джеймс, Чарльз Пірс, Джон Дьюї, а також представники символічного інтеракціонізму Джордж Герберт Мід та Чарльз Кулі. Незважаючи на географічні, політичні та філософські дистанції між європейською та американською школами, інтелектуальні витоки інтерпретивізму є доволі подібними.

Розглядаючи інтерпретативні теорії, треба зазначити, що вони беруть початок з німецької ідеалістичної традиції, починаючи з уваги Е.Канта до важливості апріорного знання, яке передуює спробам отримати емпіричний досвід. Ця традиція запропонувала засади для виклику соціоло-

гічному позитивізму. Цей виклик включав розуміння, що наука не зможе бути надоб'єктивною та вільною від оцінок, тоді як номотетичні методи природничих наук також не можуть слугувати для пояснення культурних наук, які прагнуть розуміти життя, його процеси та продукти.

Дійсно, центральне місце в інтерпретаційному контексті займає поняття *Verstehen* або розуміння, введене Максом Вебером. І хоча Вебер свого часу визначав розуміння як метод пояснення мотивацій до дії, який не заважав соціологу робити узагальнення з існуючих даних [1]. З часів Вебера низка філософів та соціологів підкреслювали нероздільність розуміння та інтерпретації.

Тоді, на певному рівні, всі соціальні дослідження є інтерпретивними, тому що всі дослідження керуються бажанням дослідника зрозуміти (і, отже, інтерпретувати) соціальну реальність, виражену в кількісних чи якісних показниках. У ніцшеанському сенсі, “немає фактів, є лише інтерпретації”. Тим не менш, щось на зразок розуміння, про яке йдеться, як правило, визначається дослідниками на основі різних онтологічних, епістемологічних і методологічних переконань, під якими вони готові підписатися.

Частина соціологів, які приймають цю позицію [4; 15; 20], стверджують, що тільки розуміння цілей акторів може забезпечити опис і пояснення соціальної діяльності. Частіше, проте, аргумент про “значущий” характер соціальної дійсності й соціологічного пояснення обмежує, але не усуває можливості оцінок послідовної дійсності, цілей акторів, що розвиваються. Наприклад, для Вебера ідеальні типи відіграють важливу роль у формулюванні та перевірці історичних гіпотез. Інакше розв'язує проблему символічний інтеракціонізм, ставлячи на перше місце чутливі поняття для аналізу окремих випадків. У соціології Гофмана головне місце посідає складання загальних концептуальних рамок. Етнометодологія також часто класифікується як інтерпретативна соціологія, що справедливо лише частково, оскільки вона бере багато

чого з інтелектуальної спадщини американського емпіризму. Феноменологічна соціологія Шюца займає до певної міри середню позицію в спробі систематичного вивчення міжсуб'єктивного характеру соціального життя. Загалом, поки є загальна схильність до емпатії й розуміння погляду актора, дослідження на основі інтерпретації занадто різноманітні, і їх порівняно важко віднести до певної школи.

Х.Бхаттачарья тлумачить інтерпретативні дослідження як структури і практики в галузі соціальних наук, які вкладаються у філософські та методологічні підходи до розуміння соціальної реальності. Враховуючи те, що всі соціологічні дослідження є, по суті, інтерпретаційними, стає важливим розуміння тлумачення досліджень у рамках більшого комплексу якісного дослідження. У розумінні соціолога інтерпретативні парадигми, практики та методи стали центральним об'єктом у рамках соціологічних досліджень і впливають на постійне формування та перетворення кількісних методів дослідження [17]. Така антинатуралістична концепція (від постпозитивістського натуралізму до інтерпретивізму та герменевтики постмодерну) спрямована на розуміння і створення смислів як головну мету дослідження, на протиставлення до пояснення.

Проблеми вивчення інтерпретаційного процесу також розробляються у роботі А.Ванніні "Інтерпретативні теорії", в якій автор зазначає, що інтерпретативні теорії є орієнтаціями на соціальну реальність, які базуються на меті розуміння. Таким чином, їх можна визначити як онтологічні та епістемологічні інструменти дослідження, які пов'язано з розумінням того, як індивіди та групи створюють значення у процесі комунікації [20]. Подібно до цього, за теорією "радикальної інтерпретації" Девідсона, реальність – це "сплав мови та інтерпретації", пізнання реальності можливе лише у взаємодії з іншими людьми, спільною мовою, подіями [4]. Мова, комунікації, істина, переконання, згода, довіра, які не виражають

логіко-методологічних або етичних принципів, соціологічної або лінгвістичної суті, постають як компоненти буття інтерпретуючого суб'єкта.

Автор "Інтерпретативних досліджень" П.Холланд поділяє думку Бхаттачарья, що всі наукові дослідження у широкому розумінні є інтерпретативними. Аналіз та опис даних, а також заяви дослідника щодо значення цих даних є інтерпретаційними процесами. Іншими словами, це процеси пошуку розуміння та пояснення значень того, що досліджується. У свою чергу, Г.Татарова стверджує, що специфіка соціології в тому, що вона має чотири мети: розуміння, опис, пояснення та передбачення [10]. При цьому більшість існуючих досліджень має описовий характер, а щодо функцій пояснення – то вони реалізуються на основі певного характеру розуміння соціальної реальності.

Пояснення і розуміння дійсно з необхідністю припускають одне одного, умовою їх продуктивності є загальні теоретичні, логіко-методологічні, фактуальні та аксіологічні передумови. Пояснення – одна з головних функцій теорії. Пояснювальна функція є провідною, тісно пов'язаною з прогнозуючою функцією, що реалізується в різноманітних формах, зокрема, як причинове пояснення; пояснення через закон (номологічне пояснення); структурно-системне, функціональне і генетичне (або історичне) пояснення.

У пізнавальній діяльності й формуванні знання ми спираємося на смислоположення або розкриття вже існуючих смислів, на осягнення значення знаків, тобто інтерпретацію, і отже, неминуче виходимо на проблемне поле герменевтики, а суб'єкт постає як "людина інтерпретуюча". Методологія соціально-гуманітарного знання часто звертається до дологічних, допонятійних – узагалі до-рефлексивних форм і компонентів, емпіричних передумов різного роду, тому досвід герменевтики з вивчення передзнання, переддумки, забобонів у формі "нераціонального апіорі", "життєвого світу", "повсякденного знання", традицій і т.п. виявляється тут найбільш значущим.

У герменевтиці розуміння і тлумачення досліджуються як методи, що дають змогу врахувати явні й неявні передумови та підстави пізнання – взагалі неявні компоненти різного типу, оволодіти способами їх виявлення. Час, історичність, минуле, сучасне, майбутнє були об'єктами вивчення в конкретних галузях пізнання, але теорія пізнання і епістемологія, як правило, відволікаються від них, більше того, відволікання від історизму розглядалося як необхідна умова для отримання об'єктивно істинного знання. Особливу значущість у науках про дух отримують нерозчленованість “я” і світу, суб'єкта і об'єкта, специфічний спосіб даності внутрішнього досвіду, самодостовірного і того, що “переживається”, виходячи з нього самого.

Розуміння за такого підходу набуває нових рис; усвідомлюється, що розуміння себе можливе через розуміння іншого; передбачається наявність спільної для них духовної інстанції. Приміром, за Дільтеєм, вищі форми розуміння – це транспозиція (перенесення – себе – на – місце – іншого), співпереживання, наслідування. Розуміння не зводиться до процедури думки, містить ірраціональне, не може репрезентуватися формулами логічних операцій, воно постає як тлумачення, інтерпретація стійко фіксованих проявів життя, мови, культури минулого. Інтерпретація постає як спосіб осягнення не абстрактних теоретизованих об'єктів епістемології або гносеології, але пізнання реального, індивідуалізованого, що здійснює історично певну духовну життєдіяльність цілісної людини в системі її цінностей та смислів.

Для М. Гайдеггера розуміння – це фундаментальний спосіб людського буття. Для розгляду історичних “конструкцій” розуму та аналізу людського існування з метою виявлення їхніх передумов Гайдеггер застосовує феноменологічний метод, який розуміється ним як розкриття структури “тут-буття” (Dasein). Тією мірою, якою цей метод дає змогу зрозуміти сенс буття того суцього, яким є ми самі і є у вільному доступі нам лише через нас

самих, він може розглядатися і як герменевтичний. Гайдеггер виявляє як цілком очевидні два види розуміння: первинне – відкритість, налаштованість, дорефлексивне передрозуміння, або горизонт, від якого не можна звільнитися, не зруйнувавши пізнання взагалі; вторинне – розуміння, близьке до рефлексії, не спосіб буття, але вид пізнання [12]. Він виникає на рефлексивному рівні, як, скажімо, філологічна інтерпретація текстів чи герменевтична інтерпретація філософських текстів, наприклад “Вислови Анаксимандра”, здійснена самим Гайдеггером.

Сучасні інтерпретативісти виходять за рамки перегляду інтерпретації як одного з кількох підходів або типів методів, за допомогою яких соціологи можуть набувати знання. Вважаючи, що об’єкти, які вивчають вчені, самі є інтерпретаціями, вони, таким чином, стверджують, що всі знання про людську діяльність та практики вимагають розуміння смислів, які вони втілюють у собі. Аналогічно інтерпретативні теоретики вирізняються своїми аналітичними викладками про те, що таке смисли (значення), як вони взаємодіють і яке відношення вони мають до дій. З інтенціоналістської позиції, смисли тлумачаться як індивідуальні вірування, бажання чи наміри, тоді як структуралістський варіант визначення більше схиляється до зв’язування смислів з дискурсами або системами знаків. Інтерпретативні теорії також різняться тим, як смисли функціонують у суспільстві, наприклад, через логічну послідовність, структурні зв’язки між концептами, або індивідуальні диспозиції.

Зосередження уваги на значеннях (смыслах) привело інтерпретативістів до перегляду завдання соціальної науки як передусім оцінювальної, а не пояснюючої. Вони стверджують, що соціальні науки спрямовані винятково на глибоке розуміння багатовимірної текстури культурних об’єктів, що вивчаються. Інші інтерпретативісти, проте, наполягають, що глибоке розуміння є невід’ємною складовою надання пояснень у науках про людину, стверджуючи, що ми можемо пояснити дії і практики лише

через інтерпретацію переконань або значень, які мають до них відношення. Крім того, результатом інтерпретації є розуміння смислів, при цьому смислів не самої репрезентації (знакової форми символів), а об'єкта цієї репрезентації.

Таким чином, соціологи можуть пояснити дії людей, посилаючись на їхні переконання про свої інтереси, норми, що впливають на них, і їхні уявлення про світ. Так само дослідники можуть проаналізувати досліджувані явища шляхом з'ясування відповідних значень і контекстів, у яких вони виникли. Інтерпретативна теорія, наприклад, пропонує сприймати мережі як прийняті індивідами через наративи, які постійно інтерпретуються і створюються заново через взаємодії індивідів. Це контрастує з іншими соціологічними підходами, які володіють позитивістськими передумовами чи методами, такі як біхевіоризм, структуралізм і теорія раціонального вибору, й розглядають мережі як об'єктивовані структури або як дотримання встановленої форми.

Згідно з інтерпретативістами, оскільки людська поведінка не походить ні від об'єктивних фактів про людей, ні від причинових потреб, що діють між роздібненими одиницями, методи і категорії, визнані в природничих науках, не можуть належним чином складати основи дослідження в соціології. Інтерпретативні підходи, радше, закликають до оповідної форми пояснення, щоб витіснити наукові пояснення в соціології. Наративні пояснення з'ясовують численні, різноманітні й часто складні прояви того, як люди розуміють світ і діють у ньому.

Тож дослідження, які ідентифікують як інтерпретативні, вирізняються, швидше, не видом, а ступенем дослідження. Тоді як емпіричні дослідження, які ґрунтуються на кількісних чи якісних даних, спрямовані на пошук нових або більш інформативних описів та пояснень феноменів або подій через жорсткий аналіз даних, інтерпретативні дослідження зосереджено на пошуках можливих значень, що конструюються індивідами, гру-

пами та організаціями, задля надання смислів соціально сконструйованим феноменам, досвідам та інтеракціям. Саме такі значення утворюються у процесі інтерпретації. Однак питання про те, чи можуть більш широкі “структурні” або навіть “причинові”, з наукового погляду, форми соціологічного аналізу також створюватися, в остаточному підсумку, на інтерпретативній основі, порушує комплекс питань.

Формалізація інтерпретацій, виконаних за таким підходом, є значно складнішою, проте це не відкидає існуючої методології щодо перевірки теорій. Крім того, як і позитивісти, інтерпретативні теоретики включають до інтерпретації і опис, і пояснення. Так, Л.Гераклеос зазначає, що інтерпретативізм часто помилково ототожнюють з суб’єктивізмом, вважаючи, що інтерпретивізміві не бракує об’єктивності замість надання пріоритетності своєрідним, суб’єктивним значенням окремих учасників без будь-яких необхідних відношень до загальної, міжсуб’єктної і верифікативної реальності [18]. Якби інтерпретативізм узяв на себе повністю суб’єктивні властивості, це було б тотожним тому, щоб запропонувати можливість необмеженої кількості інтерпретацій без будь-яких засобів контролю та перевірки.

З погляду об’єктивістського підходу, функції інтерпретації лежать у поясненні даних, отриманих шляхом вимірювання та обчислення величин, пошуку взаємозв’язків, визначенні та розкритті латентних смислів, і більшою мірою – у підтвердженні чи запереченні гіпотез на певному рівні вірогідності. Науковий підхід передбачає не просто розуміння та його передачу, а й пошук, знаходження та розкриття зв’язків та причин.

З дедуктивно-номологічного погляду, завданням інтерпретації вимірювань та обчислених значень є опис та пояснення предмета дослідження, тобто соціальних явищ, їх властивостей, взаємовідносин, закономірностей. Крім того, істотна частина інтерпретації результатів досліджень – це підтвердження або спростування гіпотез. Спираючись

на схему Хемпеля–Оппенгайма, застосовну до соціальних теоретико-емпіричних досліджень, на основі отриманих даних ми з'ясуємо, чи з'явилась причина того, що пояснюється.

Проте цей підхід також пов'язаний з тлумаченням самого пояснення як ходу думок, при якому з даних тверджень виводяться подальші твердження за правилами логіки, що гарантують правильність висновків за правильності засад. Тобто соціологи можуть припустити, що, встановлюючи аксіоми та правила висновку, метод надає критерій правильності новим твердженням.

Узагальнюючи стратегії просування від фактів до теорії, Ядов зазначає, що в цілому процес інтерпретації і теоретизування проходить декілька стадій (табл.) [13].

Таблиця

Стадії інтерпретації і теоретизування за В.Ядовим

<i>1 стадія</i>	<i>->2 стадія</i>	<i>->3 стадія</i>	<i>->4 стадія</i>	<i>->5 стадія</i>
Первинний текст Власний досвід соціолога	Редагований первинний документ	Систематичний тематичний аналіз, “щільний” опис подій, їхнє об'єднання в кластери	Верифікація гіпотез	“Вибудова” на основі концептуалізації первинної теорії й подальша її перевірка

Тож, формалізуючи інтерпретацію даних, дослідник також переходить від пояснень до обґрунтування тверджень, з подальшою перевіркою цих тверджень. Під обґрунтуванням або доказом розуміється процедура встановлення істинності твердження шляхом приведення інших тверджень або даних, істинність яких вже відома і з яких з необхідністю випливає перше.

Останній етап, на якому відбувається концептуалізація теорії, або, за Татаровою, функція формулювання

передбачення, пов'язаний з формалізацією самого передбачення, що також видно з таблиці. На практиці виокремлено два основних підходи до формалізації передбачення.

Перший підхід (дедуктивний) запропонований Карлом Поппером. Передбачення, за Поппером, дедуктивний висновок, заснований на універсальному законі й сингулярних висловлюваннях. Результатом передбачення є сингулярне висловлювання, дедуційоване за посилками.

$$\begin{array}{l} U \\ I \\ - \\ E \end{array} \left. \begin{array}{l} \} \\ \} \\ \} \\ \} \end{array} \right\} \begin{array}{l} \text{Посилки чи гіпотези (що складають пояснюче)} \\ \\ \\ \text{Висновок (є пояснюваним)} \end{array} \quad (1)$$

де U – загальний закон або набір універсальних висловлювань, тобто гіпотез, що мають характер природних законів; I – набір сингулярних висловлювань, які стосуються лише специфічної обговорюваної події (дорівнює початковим умовам, за Поппером); вони є суть вимірювання, спостереження, описують контекст досліджуваної ситуації. E – сингулярне висловлювання, назване специфічним або сингулярним прогнозом [2].

Другий підхід (індуктивний) запропонований Карлом Гемпелем. Індуктивно статистична (IS) модель Гемпеля, заснована на імовірності, була побудована для подання недедуктивних висновків:

$$\frac{P(G, F) = r}{\frac{Fb}{Gb}} [r] \quad (2)$$

де F, G – властивості; $P(G, F) = r$ – є статистичний закон, який стверджує, що відносна частота об'єктів s , що мають властивість G (позначається G_s) серед об'єктів, що мають властивість F (позначається F_s) дорівнює r . Fb – є факт того, що об'єкт b задовольняє властивості F (цей сингулярний факт становить початкові умови, за Поппером);

[r] – вказує, який ступінь індуктивної ймовірності присуджується висновку (прогнозу) Gb, заснованому на даних посилках.

Однак проблема підходу Поппера в тому, що для висування гіпотез потрібні достовірні закони, що не піддаються сумніву (універсальні), тобто закони, які досі не були фальсифіковані. Таким чином, через накладені обмеження модель застосовна лише для вузького класу завдань, де вимагається дедуціювати: яка властивість спостерігатиметься (чи пояснити спостережувану властивість) у конкретного об'єкта, що є окремим випадком розглянутого класу, чия поведінка підпорядковується універсальному закону [2, с. 79–82]. При використанні підходу Гемпеля виникає так звана проблема індуктивної двозначності. Суть проблеми в тому, що для передбачення одного й того ж сингулярного факту можна побудувати кілька індуктивних висновків за наявними даними з різним ступенем індуктивної ймовірності, що присуджується висновку. Для виявлення висновків, придатних для передбачення, Гемпель ввів “правило максимальної визначеності” (RMS), яке накладає на сукупність об'єктів, що виділяються посилкою статистичного закону, умову однорідності щодо передбаченого сингулярного факту.

Але, як наголошує Ондрейкович, до питань інтерпретації належить той факт, що в суспільствознавчому дослідженні практично всі результати ймовірнісні [8]. Тому, явище – предмет дослідження – з ймовірністю веде до іншого явища, що, своєю чергою, означає неможливість інтерпретувати результати як набір причин і наслідків або стверджувати, що між ними є асиметричні відносини, які не є загальнозначущими. Ми можемо інтерпретувати відносини, причини і наслідки тільки як відносини відомої ймовірності.

Дж.Кемпбелл стверджує, що для будь-якого експериментального результату існує нескінченна кількість потенційно конкурентних пояснень. Більше того, Кемпбелл визначив валідність як відсутність підходящої альтернативної інтерпретації [6]. На думку Моїна, необхідність

альтернативних інтерпретацій визначається фундаментальною багатозначністю соціологічних даних, у тому числі відповідей респондентів. Як і Дж.Кемпбелл, він стверджує, що існує безліч пояснень, проте в цій ситуації завдання соціолога – не стільки в тому, щоб знайти єдино правильну інтерпретацію даних, скільки визначити сукупність можливих інтерпретацій, конструюючи різні контексти і схеми. Моін вважає, що альтернативна інтерпретація передбачає: 1) конструювання різних версій інтерпретації; 2) експлікацію міркувань (постулатів), що обґрунтовують можливість і правомірність різних інтерпретацій, 3) оцінку різних версій, зокрема ступеня їх несуперечності, пізнавальних і прогностичних можливостей; 4) визначення шляхів сполучення, “накладання” різних інтерпретацій; 5) вивчення можливостей порівняльного аналізу даних з урахуванням різних версій інтерпретації [7, с. 63].

Таким чином, альтернативна інтерпретація даних сприяє: 1) підвищенню ефективності використання соціологічної інформації, вилученню з неї додаткових смислів, значень, що неминуче губляться при одному трактуванні; 2) здійсненню апостеріорної перевірки надійності; 3) отриманню нових знань про об’єкт досліджень, формуванню системних уявлень про його особливості, 4) розвитку наукової рефлексії в соціології, експлікації та ревізії постулатів, що лежать в основі традиційних схем і прийомів інтерпретації; 5) формулюванню більш коректних висновків та рекомендацій [7].

Як зазначає Е.Гідденс, з інтерпретативної перспективи дослідники інтерпретують соціальне життя, пропускаючи його через свої знання та передрозуміння; і щоб зрозуміти форму життя, вони вимушені зануритися в неї. Тоді ми повертаємось до того, що описи дослідників стають опосередкованими через дискурсивні категорії соціальної науки, підкоряючись подвійній герменевтичній інтерпретації другого порядку дослідником першопорядкових інтерпретацій агентів.

Для інтерпретації значущою є взаємодія між автором та інтерпретатором, наміри якого впливають на її зміст і, в остаточному підсумку, позначаються на її глибині й завершеності. Так, за Ю.Толстовою, інтерпретація даних – це сукупність здійснюваних дослідником *припущень* про характер даних, отриманих у результаті вимірювання та тих, що підлягають аналізу [11]. В.Ядов також вважає, що побудова інтерпретаційних моделей є творчою операцією, що не піддається формалізації. Ондрейкович, як і Ядов, вважає, що інтерпретація даних містить значний елемент творчості дослідника, тому найменше піддається стандартизації та залежить не тільки від наявних даних, а й від уміння, ерудиції та досвіду дослідника.

На думку Ядова, навіть досконало вивчивши правила поетапного аналізу, не можна очікувати “автоматичного” народження нової теорії. У будь-якому якісному дослідженні суттєвим є авторське начало, те, що залишається за рамками будь-яких правил. Це – наукова інтуїція, здатність осмислювати, зіставляти польові дані, бути “налаштованим” на соціологічний аналіз. При цьому Ядов виділяє такі негативні якості інтерпретації, як: 1) суб’єктивізм інтерпретації, що випливає з односторонності аналізу об’єкта; 2) поспішне узагальнення даних, що ґрунтується на малій кількості випадків; 3) нехтування перевіркою надійності інформації всіма доступними способами; 4) нехтування проблемою пам’яті людей у викладі минулих подій (дати і деталі подій); 5) актуальна ситуація і сучасні оцінки можуть накладати відбиток на опис індивідом минулих подій [13].

Автори “Робочої книги соціолога” зазначають, що, як правило, інтерпретація отриманих даних, через різні помилки вимірювання, не відповідає повністю емпіричній інтерпретації понять або властивостей, які відповідно до гіпотези має цей об’єкт [9]. Якщо програма дослідження ставить надзвичайно жорсткі рамки, слід використовувати не один, а кілька прийомів перевірки даних на обґрунтованість для того, щоб чітко визначити межі достовірності висновку за гіпотезою. Якщо ж вона не настільки жорстко

обмежує зміст об'єкта, уточнення рівня обґрунтованості допоможе інтерпретувати дані в дещо інших напрямках, відповідно з результатами перевірки на обґрунтованість вихідного виміру.

Окрім того, потрібно пам'ятати, що рівні стійкості та обґрунтованості даних є тісно взаємопов'язаними. Нестійка інформація вже через недостатню надійність за цього критерію не вимагає занадто суворої перевірки на обґрунтованість. Слід забезпечити достатню стійкість і вже потім вжити відповідних заходів для уточнення меж інтерпретації даних.

Загалом, сьогодні концептуальні дебати про метод і обґрунтованість висновків тривають до сьогодні. Вони точаться навколо міркувань про парадигми неспівмірності, концептуальної фрагментації й плюралізму або спроб виключити їх як руйнівні й ненаукові та продовжити пошук інтегративних методологічних підходів, в яких розуміння та пояснення може діяти на основі взаємодоповнюваності.

Література

1. Вебер М. О некоторых категориях понимающей социологии / Макс Вебер ; [пер. с нем. Ю. Н. Давыдова] // Западноевропейская социология XIX – начала XX веков. – М. : Прогресс, 1996. – С. 491–507.
2. Витяев Е.Е. Формализация понятия предсказания / Е.Е.Витяев, Е.Ю.Харламов // Вероятностные идеи в науке и философии : рег. науч.-техн. конф. – Новосибирск, 2003. – С. 79–82.
3. Джери Д. Большой толковый социологический словарь / Дэвид Джери, Джулия Джери. – М. : Вече, 1999. – Т. 1. – С. 256–258.
4. Дэвидсон Д. Исследования истины и интерпретации / Дональд Дэвидсон ; [пер. с англ. А.А. Веретенникова, Т.А. Дмитриева, М.А. Дмитриевской и др.]. – М. : Праксис, 2003. – 445 с. – (Серия “Философия”).
5. Дюркгейм Э. Социология. Её предмет, метод, предназначение / Эмиль Дюркгейм ; [пер. с франц. А.Гофмана]. – М. : Канон, 1995. – 400 с.
6. Кэмпбелл Д. Модели эксперимента в социальной психологии и прикладных исследованиях / Д. Кэмпбелл ; [пер. с

англ. М. И. Бобневой, Г. М. Андреевой]. – СПб. : Социально-психологический центр, 1996. – 391 с.

7. Моин В. Б. Альтернативная интерпретация данных: атрибутивный подход / Виктор Борисович Моин // Социологические исследования. – 1990. – № 11. – С. 62–72.

8. Ондрейкович П. Интерпретация и объяснение в исследованиях социологов / Петер Ондрейкович ; [пер. со словац. Н. Киселевой]. // Социологические исследования. – 2008. – № 12. – С. 36–46.

9. Рабочая книга социолога : / [науч. ред. Г. В. Осипова]. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 478 с.

10. Татарова Г.Г. Методология анализа данных с социологии / Г. Г. Татарова. – М. : NOTA BENE, 1999. – 224 с.

11. Толстова Ю.Н. Измерение в социологии / Ю. Н. Толстова. – М. : ИНФРА-М, 1998. – 224 с.

12. Хайдеггер М. Положение об основании / Мартин Хайдеггер ; [пер. с нем. О. А. Коваль.]. – СПб. : Алтейя, 1999. – 289 с.

13. Ядов В.А. Социологическое исследование: методология, программа, методы / В. А. Ядов. – М. : Наука, 1987. – 250 с.

14. Alexander J. C. On the interpretation of the civil sphere: Understanding and Contention in Contemporary Social Science / J. C. Alexander // The Sociological Quarterly. – 2007. – № 48 (4). – P. 641–659.

15. Apel K. O. Understanding and Explanation: A Transcendental-Pragmatic Perspective / K. O. Apel. – Cambridge : MIT, 1984. – 320 с.

16. Ball T. History and the Interpretation of Texts / T. Ball // Handbook of Political Theory [edited by G. Gaus, C. Kukathas]. – London : Sage, 2004. – P. 18–31.

17. Bhattacharya H. Interpretive Research / H. Bhattacharya // Encyclopedia of Qualitative Research Methods [edited by L. M. Given]. – Thousand Oaks, CA : Sage, 2008. – V. 2. – 1072 с.

18. Heracleous L. Interpretive Theory / L. Heracleous // International Encyclopedia of Organization Studies [edited by S. Clegg, J. S. Bailey]. – London : Sage, 2007. – 2008 с.

19. Holland P.E. Interpretive Studies / P.E. Holland // Encyclopedia of Educational Leadership and Administration [edited by F.W. English]. – London : Sage, 2006. – 1144 с.

20. Vannini A. Interpretive Theory / A. Vannini // Encyclopedia of Communication Theory [edited by S. Littlejohn, K. Foss]. – CA : Sage, 2009. – P. 557–562.

УДК 316.772

Н.Бойко,
кандидат соціологічних наук

ІНТЕРНЕТ ЯК ФАКТОР САМОРЕГУЛЯЦІЇ ПОВЕДІНКИ КОРИСТУВАЧІВ В УМОВАХ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ

Розглядається сучасний фактор регуляції соціальної поведінки в суспільстві, пов'язаний з появою нової соціальної реальності – Інтернет-мережі. Аналізуються можливості саморегуляції соціальної поведінки користувачів в умовах соціально-економічної кризи.

Keywords: *users of the Internet, social regulation, social behavior.*

Ключові слова: *користувачі Інтернету, соціальна регуляція, соціальна поведінка.*

Ключевые слова: *пользователи Интернета, социальная регуляция, социальное поведение.*

Актуальність вивчення детермінант соціальної регуляції в умовах соціально-економічної нестабільності видається важливою й актуальною у зв'язку з подальшим ускладненням соціального світу і процесів соціальної взаємодії в сучасному суспільстві.

Існування в ситуації соціально-економічної нестабільності, характерне для нашого суспільства, на наш погляд, призводить до зростання значущості внутрішніх стимулів і мотивів життєдіяльності, а роль зовнішніх чинників регуляції соціальної поведінки знижується. Таким чином це приводить до того, що соціальна регуляція на особистісному рівні – рівні самоорганізації та саморегуляції окремого індивіда – отримує вирішальні позиції в загаль-

ній структурі регулятивних процесів. Соціальна регуляція “знизу”, “горизонтальна регуляція” починає відігравати істотну роль у житті суспільства. У таких умовах основний потенціал соціальної регуляції концентрується в соціокультурних, неформалізованих інституціонально нормах і правилах. Зростає значущість особистісного чинника в соціальній регуляції, значущість саморегулювання, суб’єкт-суб’єктного регулювання. Сьогодні вже стає не ефективним розгляд проблем соціальної регуляції у рамках упорядковуючої діяльності суб’єкт-об’єктних відносин жорсткої вертикальної структури регуляції “згоридонизу”.

Сучасна соціальна ситуація передбачає переосмислення розуміння соціальної регуляції виходячи з нових соціальних умов і детермінант її реалізації та вимагає активзації діяльності суб’єктів соціальної дії на основі їх самоорганізації та саморегуляції. Така соціальна регуляція передусім підпадає під вплив соціокультурних норм і цінностей неінституціонального характеру і неформального змісту, що відбивається на свідомості й поведінці людей.

Така зміна системи соціальної регуляції детермінується і появою нової соціальної реальності – ІКТ (інформаційно-комунікаційних технологій), що визначає нові тенденції соціальної організації та регуляції в суспільстві, надаючи індивідам порівняно ширші можливості саморегуляції на основі рівноправної суб’єкт-суб’єктної взаємодії.

Дійсно, сьогодні людство упевнено вступило в ХХІ ст. В умовах глобальних змін, що охопили усю світову спільноту, – ускладнення життя та прискорення його ритмів, революції в сфері засобів масової інформації, інтеграції світової економіки та фінансів, формування інформаційної парадигми соціально-економічного розвитку, розширення міжнародних політичних, економічних та культурних контактів – прискорюється обмін нормами і цінностями, виробляються нові принципи і норми соціальної взаємодії; з’являються нові суб’єкти, засоби та форми

соціальної регуляції – зростає значущість особистісного чинника в регулюванні соціальної поведінки.

Сучасне інформаційне суспільство – це складна динамічна система. Це система, в якій соціальний простір характеризується мультисуб'єктністю, інтерактивністю, діалогічністю, наявністю рівноцінних та незалежних один від одного учасників. Це система, в якій традиційні форми відтворення та трансляції норм і цінностей, моделей взаємодії і взаємовпливу, що ще учора здавалися непорушними і сталими, значно змінюються. Новий час пропонує і нові форми та засоби відтворення і трансляції норм та цінностей, що опосередковують соціальну поведінку. І одним із таких нових засобів є Інтернет. Посилення ролі ЗМІ, поява значної кількості соціальних посередників, передусім завдяки новітній комп'ютерній техніці – усе це надає регулюванню соціальної поведінки особистості нового звучання.

Сьогодні дедалі більше молодих людей стають активними користувачами Інтернету. Він робить дедалі вагоміший внесок не лише в розширення знань молоді про навколишній світ, а й у процес трансляції певних соціальних норм і цінностей, формування моделей соціальної поведінки і правил соціальної взаємодії. Більше того, завдяки інтерактивності своєї технологічної складової Інтернет виступає також “місцем відтворення” цих норм, цінностей, моделей поведінки тощо.

Зауважимо, що, окрім об'єктивного збільшення кількості користувачів Інтернету, передусім приросту молодіжної аудиторії, актуальність дослідження саме Інтернет-середовища, пов'язана і з такою його особливістю, як невизначеність. Це дає підстави говорити про Інтернет як про невизначене середовище, основними характеристиками якого є невизначеність соціальних норм і різноманітність середовищ спілкування та видів діяльності. Саме ці риси роблять Інтернет зручним об'єктом для вивчення детермінант поведінки в нестабільному середовищі в цілому.

Зазначимо, що загальними критеріями успішності регулювання соціальної поведінки в ситуації нестабільності виступає суб'єктивне самооцінювання можливості позитивного вирішення ситуації, позитивний емоційний стан, наявність можливостей для подальшого розвитку, позитивне ретроспективне оцінювання майбутнього.

К. Левін, досліджуючи індивідуальні особливості стратегій адаптації до зміни ситуації, визнавав *важливість соціального контексту* як потужного стимулятора або засобу обмеження поведінки [1].

Входження в певну соціальну зону, зокрема сучасних ІКТ (інформаційно-комунікаційних технологій) і долучення до Інтернет-мережі, на наш погляд, розширює поле самореалізації та виступає потужним засобом саморегуляції поведінки користувача в умовах соціально-економічної нестабільності, підсилених загальносвітовою кризою.

Результати попередніх досліджень засвідчили, що користувачі Інтернету мають різноманітніший (насиченіший) стиль життя порівняно з іншими групами [2]. Можна припустити, що це, з одного боку, робить їх більш вразливими в умовах соціально-економічної нестабільності (будучи задіяними в більш різноманітних сферах життя, вони мають більше можливостей зіткнутися з проблемами в різних сферах), з другого – розширює шляхи подолання такої ситуації.

Результати нашого дослідження підтверджують ці припущення. Говорячи про вразливість, слід зауважити, що група користувачів демонструє сильнішу ураженість *кризою*. Так, проблеми, пов'язані зі скороченням обсягів виплат заробітної плати (пенсії) відчують 36,6% користувачів проти 29,8% серед некористувачів; проблеми, пов'язані з труднощами з поверненням узятого в банку кредиту відчують 22,7% користувачів проти 15% серед некористувачів; труднощі з поверненням свого внеску в банк відповідно 12,8% проти 8,5% (*табл. 1*).

Водночас користувачі більш оптимістичні в оцінці можливостей подолання ситуації нестабільності. Так, 57,3%

Таблиця 1

Розподіл відповідей на запитання “Що з нижче переліченого торкнулося Вас чи кого-небудь із членів Вашої родини під час нинішньої економічної кризи в Україні?” (N=1793, %)

	<i>Некористувачі</i>	<i>Користувачі Інтернету</i>	<i>Загалом по Україні</i>
Звільнення (скорочення) з роботи	21,4	19,8	20,8
Невиплата чи виплата в неповному обсязі заробітної плати (пенсії)	29,8	36,6	32,1
Труднощі з поверненням узятого в банку кредиту	15,0	22,7	17,6
Труднощі з поверненням свого внеску в банк	8,5	12,8	10,0
Скорочення споживання продуктів харчування	53,6	42,7	51,5
Зменшення покупок одягу, взуття, інших речей	58,4	65,6	61,8
Зниження якості комунальних послуг (забезпечення гарячою водою, опалення тощо)	18,0	20,9	19,4
інше (напишіть)	2,8	4,2	3,5
Нічого не торкнулося	7,0	7,5	6,7

користувачів Інтернету вважають, що до 2020 р. ситуація в країні поліпшиться, і лише 20,8% вважають, що ситуація погіршиться (серед некористувачів 46,4% та 22,7% відповідно).

Користувачі активно будують плани на найближчий час. Так, вони налаштовані протягом найближчих двох–трьох років поліпшити матеріальне становище (61,9% проти 39,8% серед некористувачів), поліпшити якість проведення вільного часу (36,6% проти 15,1% серед некористувачів), підвищити професійну кваліфікацію (освітній рівень) (30,6% проти 5,3% серед некористувачів), змінити роботу на престижнішу (високооплачувану) (26,2% проти 10,6% серед некористувачів), створити (розширити) власний бізнес (18,1% проти 3% серед некористувачів) (табл. 2).

Таблиця 2

**Розподіл відповідей на запитання “Чи є у Вас намір
протягом найближчих двох-трьох років здійснити таке..?”
(N= 1792, %)**

	<i>Некорис- тувачі</i>	<i>Користу- вачі Інтернету</i>	<i>Загалом по Україні</i>
Створити (розширити) власний бізнес	3,1	18,1	8,0
Змінити роботу на більш престижну (високооплачувану)	10,6	26,2	16,1
Піднятися службовими сходами	3,0	18,3	7,4
Підвищити професійну кваліфікацію (освітній рівень)	5,3	30,6	13,2
Досягти успіхів у професійній сфері в інший спосіб	3,6	11,5	6,0
Обійняти певну виборну посаду	1,7	2,9	2,1
Поліпшити житлові умови	23,3	35,0	28,5
Поліпшити матеріальне становище	39,8	61,9	48,2
Поліпшити якість проведення вільного часу (відпочинку)	15,1	36,6	22,0
Поліпшити своє соціальне становище в інший спосіб (напишіть)	4,7	3,5	4,5
Намагатимусь зберегти соціальне становище, яке маю	39,4	20,3	33,0
Інше (напишіть)	1,0	1,3	1,0
Важко відповісти	18,4	5,1	13,8

Як засвідчують результати нашого дослідження, користувачі обирають для себе активніші поведінкові стратегії. Так, з тих мешканців України, хто втратив роботу, 64,5% користувачів зазначають, що шукатимуть роботу, поки не знайдуть, тобто обирають активно-дієву стратегію розв’язання проблеми (серед некористувачів таких 58,3%). Пасивну стратегію адаптації, яка виявляється у відсутності планів на майбутнє у разі втрати роботи, частіше обирають некористувачі – 30% проти 17,2% в групі користувачів Інтернету.

Таблиця 3

**Розподіл відповідей на запитання
“З якою метою Ви використовуєте Інтернет?” (%)**

Варіанти відповідей	2006 N=293	2007 N= 340	2009 N=452	2010 N=544
Знайомлюся з останніми новинами, поточною інформацією	38,8	39,4	47,8	49,1
Шукаю інформацію для навчання/підвищення кваліфікації	36,5	38,5	42,7	39,3
Просто блукаю по мережі	20,5	15,3	21,2	28,3
Спілкуюсь у чатах, іСQ, соціальних мережах (“Однокласники”, “В контактi” тощо)	16,4	17,9	36,7	37,1
Беру участь у форумах, конференціях	7,8	4,4	6,2	8,3
Користуюся електронною поштою	28,3	35,6	47,8	48,2
Шукаю інформацію, потрібну для виконання професійних обов’язків	35,6	40,0	40,0	35,1
Знаходжу й читаю/переписую у свою електронну бібліотеку художні книги	6,4	7,4	9,1	11,4
Шукаю інформацію на теми, які мене цікавлять (кулінарія, автомобілі, садівництво, спорт, живопис тощо)	33,8	30,9	48,7	43,6
Шукаю інформацію про вакансії, можливості працевлаштування	*	*	18,8	25,0
Знаходжу й слухаю/переписую музику, фільми	22,4	24,7	33,4	39,5
Граю в комп’ютерні ігри он-лайн	*	*	14,4	20,4
Шукаю однодумців, партнерів для реалізації нових ідей, проектів, ініціатив	*	*	5,1	6,8
Спілкуюсь за допомогою спеціальних програм (Скайп, Сіпнет тощо)	*	*	11,5	17,3
Шукаю інформацію про товари/послуги	14,2	14,7	19,9	28,5
Здійснюю покупки он-лайн	2,7	2,6	5,1	7,0
Підробляю (створюю сайти на замовлення, поширюю рекламу тощо)	2,3	1,5	1,5	3,3
Відвідную сайти державних, громадських структур тощо	*	*	10,6	12,7
Інше (напишіть)	2,7	0,9	1,1	0,6

* Цей варіант відповіді в запитанні того року не надавався

Більше того, дослідження засвідчило, що українські користувачі в умовах соціально-економічної нестабільності, яка підсилилась і загальносвітовою кризою, стали активніше використовувати Інтернет-мережу для реалізації своїх планів та інтересів (табл. 3).

Дійсно, у новітніх ІКТ закладені певні ресурси (недосяжні поза Інтернет-мережею), які розширюють способи та засоби розв'язання проблем, у тому числі породжуваних перебуванням в умовах соціально-економічної нестабільності, та збільшують шанси активно-позитивної саморегуляції та оптимізації поведінкових стратегій. Так, використання Інтернету забезпечує можливості: пошуку роботи (вакансій) через Інтернет-мережу, що збільшує ресурси активного самостійного вирішення ситуації; одержання роботи безпосередньо в мережі за новими професіями, які з'являються з появою Інтернету, що реально збільшує кількість імовірних видів заробітку, розширюючи індивідуальне поле варіантів подолання проблем (наприклад, веб-дилер, веб-дизайнер тощо); здійснення купівлі-продажу товарів через Інтернет-мережу, що дає змогу зекономити час та кошти, зокрема на оренду офісу або вартості товару тощо; пошуку партнерів (замовників), налагодження зв'язків для реалізації своїх інтересів, що розширює й комунікативно-виробничі резерви користувачів; організації та розвитку бізнесу (Інтернет – це місце, де можна стартувати з порівняно невеликим початковим капіталом); оперативного зв'язку через мережу (користування електронною поштою, Скайпом економить і час, і кошти); збільшує можливості збирання необхідної інформації, що запобігає імовірним ризикам і негативним наслідкам розвитку подій або мінімізує їх (відстеження різних аспектів розвитку подій для прийняття оптимального рішення), зокрема щодо здійснення певних фінансових, економічних кроків або ризику бути обдуреним несумлінними роботодавцями, продавцями або партнерами тощо; нарешті можливість просто відпочити, зняти емоційну та психологічну напруженість, що збільшує шанси зняття психологічних наслідків впливу кризи (спілкування, гра,

заняття улюбленою справою тощо). Можливо, саме це й допомагає українським користувачам Інтернет-мережі переживати перманентний процес соціально-економічної нестабільності легше, аніж їх позамережевим співгромадянам, дає змогу ширше мобілізувати власні життєві ресурси, а не чекати розв'язання своїх проблем від інших. Інтернет дає можливість забезпечити користувачам розширення індивідуальних можливостей регуляції своєї поведінки задля подолання дискомфорту, пов'язаного з впливом умов соціально-економічної нестабільності. Не користувачі ж фактично позбавлені цього потужного допоміжного ресурсу. Проте українців, які існують поза мережею, з кожним роком меншає.

Інститут соціології НАН України, починаючи з 1992 р., здійснює соціологічний моніторинг соціального стану українського суспільства. А починаючи з 2002 р., ми регулярно проводимо і моніторинг з питань розвитку інформаційного суспільства та інформатизаційних процесів в Україні (вибірка становить 1200 осіб та репрезентує доросле населення України за основними соціально-демографічними ознаками – вік, стать, освіта, тип поселення тощо).

Результати нашого соціологічного моніторингу фіксують упевнене зростання кількості українських користувачів Інтернету. Якщо 2002 р. за результатами дослідження було зафіксовано лише трохи більше 4% користувачів Інтернету, а 2006 р. – майже 15%, то у березні 2010 р. ним користувалися вже понад 30% мешканців України. Сьогодні Інтернет стає повсякденною практикою соціального буття пересічного українця, і темпи долучення до мережі зростають з кожним роком. Причому результати дослідження засвідчують, що якщо раніше користування Інтернетом вважалося переважним пріоритетом виключно молодіжної когорти українців, то сьогодні ситуація суттєво змінюється. Інтернет активно освоюють представники різних вікових груп українців. Уже недоречною стає думка про те, що Інтернет – це сфера виключно молодих, і його дослідження – це вивчення суто молодіжної аудиторії. Сьогодні значне збільшення Інтернет-активності спосте-

рігається і серед тридцятирічних, і серед сорокарічних українців. Упевнено освоюють мережу й мешканці України віком понад 45 років.

Звичайно, й сьогодні молодіжна група віком до 25 років лідирує серед українських користувачів, але українці інших вікових груп активно засвоюють Інтернет-технології, демонструючи значну динаміку зростання упродовж усього періоду нашого дослідження. Так, у 2010 р. зазначали, що користуються Інтернетом понад 62% молоді, близько 42% українців середнього віку і навіть 23% українців, які найближчим часом збираються на пенсію. Серед українських пенсіонерів поки що користуються Інтернетом лише 8%.

Слід також зазначити, що сьогодні динамічно змінюються не тільки вікові характеристики української Інтернет-аудиторії, а й її територіальні характеристики. Інтернет-простір активно засвоюється не лише мешканцями столиці, а й мешканцями інших типів поселень. Проживання у столиці і навіть у великому місті сьогодні перестає бути виключною умовою долучення до Інтернет-мережі. Так, 2010 р. зазначали, що користуються Інтернетом 56% киян, 39% мешканців великих міст та 38% жителів невеликих міст. Водночас слід зазначити, сьогодні Інтернетом користуються лише 11% мешканців українських сіл. Динаміка долучення українського села до всесвітньої мережі Інтернет, безумовно, позитивна. Так, 2002 р. у селах було не більше 1% користувачів Інтернету, а 2006 р. уже понад 5%. Проте, звичайно, слід зазначити, що темпи розвитку інформаційно-комунікаційних технологій у сільській місцевості бажають кращого і за кількістю, і за якістю послуг, і за ознаками оптимізації цінової політики щодо підключення, тарифних розцінок та пільг певним верствам населення. Слід також формувати і заохочувати й розвиток Інтернет-культури користувачів, зокрема в питаннях якісного використання мережі. Щоб переважним інтересом користувача в мережі були не лише ігри або музика, фільми. Щоб український користувач засвоював й якісно нові можливості, які надає Інтернет та які дають

змогу долати географічні, соціальні та фінансові кордони й отримувати інформаційні ресурси, зв'язки та послуги, недосяжні для них без використання всесвітньої мережі. На жаль, ця проблема також передусім є проблемою користувачів, що мешкають у невеликих за кількістю територіальних поселеннях, які ще не розкрили та не засвоїли той спектр можливостей та переваг, який надає їм доступ до мережі Інтернет, доступ до глобальних ресурсів та глобальної комунікації.

Сьогодні також змінюються й пріоритетні місця користування Інтернетом. Так, ще п'ять–десять років тому основним місцем користування Інтернетом було робоче місце або Інтернет-клуб. Останні ж тенденції щодо основних місць використання Інтернету засвідчують, що сьогодні найчастіше українські користувачі мережі використовують Інтернет вдома. Так, за результатами нашого дослідження, у 2010 р. понад 70% українських користувачів зазначили, що користуються Інтернетом удома. Крім того, сьогодні серед українських користувачів Інтернету вже більш як дві треті зазначають, що користуються послугами мережі регулярно. Наприклад, у 2010 р. 67,3% опитаних зазначили, що користувалися Інтернетом упродовж останніх 30 днів, а 42,5% – що також регулярно користуються електронною поштою. І ці тенденції, на наш погляд, можна вважати вирішальними для переходу на вже якісно новий щабель освоєння Інтернет-мережі. Дійсно, “домашнє користування” має значно ширші можливості та дає змогу користувачеві реалізовувати будь-які власні, приватні інтереси, перебуваючи в мережі без обмежень та застережень, які можуть виникнути при користуванні Інтернетом на робочому місці або в Інтернет-кафе (наприклад, заборони керівництва, обмеження доступу до певних Інтернет-ресурсів, обмеження часу користування тощо).

Загалом, сьогодні вже відбуваються значні якісні зміни у використанні Інтернет-мережі українцями. Підвищується загальна активність перебування в мережі, урізноманітнюються інтереси користувачів, а також форми та цілі використання Інтернет-мережі. Це і ознайомлення з остан-

німи новинами, поточною інформацією; і пошук інформації для навчання/підвищення кваліфікації та інформації за інтересами; користування електронною поштою; спілкування в мережі; пошук інформації про товари/послуги та покупки он-лайн; відвідування сайтів державних, громадських структур; пошук однодумців, партнерів для реалізації нових ідей, проектів, ініціатив тощо.

Так, за результатами нашого дослідження, 49% українських користувачів знайомляться в мережі з останніми новинами, поточною інформацією; 39% шукають інформацію для навчання/підвищення кваліфікації; 35% – інформацію, потрібну для виконання професійних обов'язків; 25% – інформацію про вакансії, можливості працевлаштування; 13% відвідують сайти державних, громадських структур тощо; 44% відстежують інформацію на теми, які цікавлять (кулінарія, автомобілі, садівництво, спорт, живопис тощо); 11% знаходять і читають/переписують у свою електронну бібліотеку художні книги; 40% знаходять й слухають/переписують музику, фільми; 37% спілкуються в чатах, iCQ, соціальних мережах (“Однокласники”, “В контакті” тощо); 28% просто блукають мережею; 20% грають у комп'ютерні ігри он-лайн; 8% беруть участь у форумах, конференціях; 7% шукають однодумців, партнерів для реалізації нових ідей, проектів, ініціатив; 29% – інформацію про товари/послуги; 7% здійснюють покупки он-лайн; 48% користуються електронною поштою; 17% спілкуються за допомогою спеціальних програм (Скайп, Сіпнет тощо).

Сьогодні українці в Інтернеті і працюють, і навчаються, і спілкуються, і відпочивають. Інтернет стає надійним супутником сучасного життя. Підключившись до всесвітньої мережі, пересічний українець вже не уявляє свого життя без послуг і можливостей, які вона забезпечує.

Усі означені тенденції, виявлені в нашому дослідженні, простежуються вже протягом не одного року, що дає змогу виходити й на якісно новий щабель дослідження Інтернету та стверджувати, що пересічний українець впевнено обирає Інтернет супутником свого життя та рішуче рухається в напрямі сучасного інформаційного суспільст-

ва. І влада має активно та продуктивно використовувати ці тенденції розвитку інформаційно-комунікаційних технологій у сучасному українському суспільстві.

Сучасні ІКТ – це шанс для кожної окремої особистості інтегруватись у глобальний інформаційно-комунікаційний простір, стати повноцінним агентом глобального соціального процесу. Це можливість для кожного “актора” глобального світу самостійно регулювати свою поведінку та своє життя, реалізовувати свої бізнесові, наукові, економічні, культурні, освітні, особистісні інтереси.

Дійсно, наразі Інтернет є умовою, інструментом, регулятором сучасного життя, впливаючи на всі аспекти суспільного буття, і цього не можна недооцінювати. Наголосимо, що у Посланні Президента України Віктора Януковича до Українського народу 2011 рік в Україні проголошено роком інформаційного суспільства та освіти. Саме інформаційне суспільство з його освітнім, інноваційним та модернізаційним потенціалом – це той елемент, який за сприятливих умов може стати могутнім інструментом підвищення продуктивності, економічного зростання, створення нових робочих місць, розширення можливостей і працевлаштування, і співпраці, зрештою підвищення загальної якості життя пересічного українця. Інтернет – це можливість побудувати орієнтоване на інтереси людей, відкрите для всіх інформаційне суспільство, в якому кожен міг би створювати інформацію і знання, мати до них доступ, користуватися й обмінюватися ними з тим, щоб дати окремим особам, спільнотам і народам можливість повною мірою реалізувати свій потенціал та регулювати своє життя з огляду на свої особистісні потреби, навіть незважаючи на зовнішні чинники соціально-економічної нестабільності.

Література

1. Левин К. Теория поля в социальных науках / К.Левин. – СПб. : Речь, 2000. – 368 с.
2. Бойко Н. Новітні інформаційні технології та сучасний стиль життя / Н.Бойко // Стиль життя: панорама змін. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2008. – С.157–220.

УДК 316.4.051.63

Е.Наривська

ЧИ МОЖНА РОБИТИ КРОС-НАЦІОНАЛЬНИЙ ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ЖИТТЄВИХ ШЛЯХІВ?

У статті аналізується значення терміна “життєвий шлях”, основні принципи парадигми вивчення життєвих шляхів та можливість проведення крос-національного аналізу життєвих шляхів.

Keywords: *life course, cross-national analysis, methodology, “Bremen approach”.*

Ключові слова: *життєві шляхи, крос-національний аналіз, методологія, “бременський підхід”.*

Ключевые слова: *жизненные пути, крос-национальный анализ, методология, “бременский подход”.*

У соціології та психології існує декілька термінів на позначення об'єкта, який є предметом нашого вивчення: “життєвий цикл” (“life cycle”), “історія життя” (“life history”), “час життя” (“life time” або “life span”). Ці терміни відрізняються акцентами. “Історія життя” розглядається як “хронологія подій чи дій індивіда протягом життєвого шляху” [4, с. 4], життєвий цикл описує послідовність подій в житті індивіда, проте наголошує на циклічності життя від покоління до покоління [8, с. 261]; термін “час життя” наголошує на часовому інтервалі від народження до смерті [8, с. 261]. У сучасній соціології найбільш поширеним є термін “життєвий шлях” (life course), що найкраще відповідає потребам дослідників. Даний термін відрізняється передусім тим, що “передбачає багатомірність, ...різноманіття різних тенденцій та ліній розвитку у межах однієї і тієї самої біографії” [8, с. 261].

Існує думка, що в пострадянській соціології відсутнє єдине тлумачення поняття життєвого шляху. Це зумовлено тим, що, по-перше, життєвий шлях розглядався з соціально-психологічного погляду, а по-друге, невеликою кількістю досліджень на дану тему в пострадянській соціології [6, с. 22].

На відміну від цього можна говорити про існування парадигми життєвого шляху в західній соціології. Тут ще наприкінці ХХ ст. активізувалися дослідження життєвого шляху. Значення терміна “життєвий шлях” також змінювалось та удосконалювалось залежно від завдань, які ставили перед собою дослідники. Так, Л. Каїн розглядав життєвий шлях як “послідовність статусів, що отримують індивіди в різноманітних культурах та різних сферах внаслідок дорослішання” [2, с. 274]. Пізніше поняття життєвого шляху стало більш формалізованим. Так, у “Бременському підході” життєвий шлях визначається як “послідовність форм, статусів, послідовність змін, пов’язаних з участю індивіда в сферах життя, переважно освіти, сім’ї, роботи” [5, с. xii]. І. Кон наголошує, що в основі поняття життєвого шляху лежать конкретні життєві події, час настання яких може змінюватися [8, с. 261].

Увага дослідників зосереджується як на переходах між певними статусами, так і на послідовності цих переходів та взаємозв’язку між ними. З одного боку, життєвий шлях є чітко визначеним концептом, адже усі без винятку люди проходять через стадії дорослішання та мають різні статуси, залежно від їхнього віку та ступеня залученості до різних соціальних інституцій. З другого боку, у сучасному світі життєвий шлях дедалі більше індивідуалізується, стає “гнучкою, залежною від часу соціальною конфігурацією, сконструйованою індивідом та інституціями, що еволюціонував у нечітко визначену взаємодію між соціальною структурою та наслідками рішень індивіда”. Саме тому дослідження життєвих шляхів як напрям соціології, що пояснює зміни та послідовність не тільки за

допомогою аналізу індивіда, а й враховуючи його взаємодії, набуває особливої ваги.

У парадигмі життєвих шляхів можна виділити п'ять основних принципів [4, с. 10–11]:

1. Розвиток індивіда та дорослішання, що триває усе життя.

2. Індивіди вибудовують власний життєвий шлях через свої вибори та дії, що вони роблять залежно від можливостей та обмежень даного історичного періоду та соціальних умов. Тобто індивіди роблять свій вибір залежно від альтернатив, які вони бачать перед собою.

3. Життєвий шлях індивідів вбудований та обмежений часом та місцем історичного періоду, в який минає їхнє життя.

4. Принцип часової організації вказує на існування передумов та наслідків кожної дії.

5. Життя кожного індивіда взаємозалежне від інших життів, а соціоісторичні впливи виражаються через мережу соціальних стосунків.

Ці принципи є основоположними для парадигми життєвого шляху, проте в роботах різних авторів акцентується на якомусь з них. Так, класична робота “Діти Великої Депресії” Г.Елдера [3] прекрасно ілюструє пункт 3, а роботи Б.Ньюгардтен сфокусовані на розвитку у зв'язку зі старішанням (aging).

Виділяють три основні підходи до вивчення життєвого шляху:

– “когортний підхід, що фокусується на соціальних змінах, часовій організації, тривалості та послідовності змін у життєвих шляхах від генерації до генерації;

– конструкціоністський підхід до агента, що фокусується на особистих описах дій індивіда та соціального контексту взаємодії під час конструювання біографії у часі;

– інституційний підхід наголошує на взаємодії політик та індивіда у регулюванні, часовій організації та послідовності переходів життєвого шляху” [5, с. 17].

Конструкціоністській підхід найбільш близький до психологічних чи соціопсихологічних досліджень життєвих шляхів, адже він приділяє найбільше уваги саме індивіду та його сприйняттю життєвих подій. Водночас когортний та інституційний підходи є більш формалізованими, бо передбачають перехід на мезо- та макрорівень аналізу.

Методологічно “в основі соціологічного дослідження життєвого шляху є, як і в психології, подієвий аналіз, суть якого полягає в моделюванні впливу змінних, що залежать від часу, одна на одну та на розвиток життєвого шляху загалом” [7, с. 261]. Принциповою відмінністю соціологічного підходу від психологічного є формалізованість подій, що використовуються для аналізу. В соціології зазвичай беруться до уваги події, визначальні для переходу чи зміни соціального статусу, наприклад, закінчення навчання та початок робочого життя чи вступ до шлюбу, або події, що є визначальними для того чи іншого становища індивіда у віковій соціальній системі. Самі ці події беруться до уваги насамперед у когортному чи інституційному підходах.

Однією з найбільших переваг крос-національного вивчення життєвого шляху є “можливість порівняння комплексних історій протягом часу у різних суспільствах та простежити розвиток різних траєкторій до спільного закінчення”, а також “одночасне вивчення паралельних та взаємозалежних процесів” [1, с. 283]. Крос-національний аналіз дає змогу дослідникам змоделювати шляхи розвитку певного суспільства, опираючись на спільне минуле чи однакові тенденції, що спостерігаються у сучасності. Так, вплив походження на освіту дитини, а також час вступу до шлюбу та народження дітей у жінок є однаковим, незалежно від суспільства, тоді як інші аспекти життєвого шляху суттєво варіюють у різноманітних суспільних контекстах [1, с. 280–307].

Необхідними умовами крос-національного аналізу є функціональна однаковість та формалізованість досліджу-

ваних концептів. Саме тому у крос-національних дослідженнях найчастіше використовується когортний чи інституційний підходи, що дають можливість вийти на мезо-чи макрорівень аналізу суспільства та впевнитись у однаковості досліджуваних концептів з погляду впливу на суспільне життя, навіть за умов різного вираження їх у різних суспільствах.

Також не можна забувати про вплив певних характеристик, що суттєво впливають на поняття соціального часу та форми життєвого шляху. Блосфельд виділяє три основні характеристики, що впливають на форму життєвого шляху [1]:

- освітня система, що впливає на час вступу індивіда до робочої сили; шляху здобуття кваліфікації робітниками, а також здатність працівників та організацій впливати на структурні зміни у професійній системі;

- система соціального забезпечення, що впливає на домінуючу модель поведінки у робочій системі; шляху виходу з робочої системи, впливу громадського сектору на робочий;

- форма існування сім'ї, що регулює рівень плюралізації приватного життя індивідів.

Загалом, крос-національні порівняння потребують чіткої підготовки, валідизації дослідницьких інструментів, а також ретельного вивчення концептів для порівняння, аби бути впевненим у однаковому розумінні тих чи інших явищ у суспільстві.

Отже, на запитання щодо можливості крос-національного аналізу життєвих шляхів ми можемо відповісти ствердно, проте потрібно звернути увагу на такі моменти при його плануванні та проведенні як:

- чітка формалізація та валідизація концептів, що використовуються для порівняння, для уникнення зміщення у результатах дослідження;

- розуміння соціокультурного підґрунтя процесів, що порівнюються, для врахування специфіки кожного суспільства;

Чи можна робити крос-національний порівняльний аналіз... Е.Наривська

– валідизація дослідницьких інструментів для кожної країни, для впевненості у тому, що вимірюється один і той самий концепт.

Література

1. Blossfeld H.-P. Comparative Life Course Research: a cross-national and longitudinal perspective / Elder G. and Giele J. Z. // The craft of life course research. – Guilford Press, 2009. – P. 280–307.

2. Cain Leonard D. Life course and social structure / R.E.L. Faris // Handbook of Modern sociology. – Chicago, 1964. – P. 272–309.

3. Elder G. H. Jr. Children of Great Depression / G. H. Jr. Elder // Social Change in Life Experiences. – Chicago: University of Chicago Press, 1974.

4. Mortimer J. T. Handbook of the Life Course / J.T. Mortimer, M. J. Shanagan. – US : Springer, 2006.

5. Heinz W. R. Social dynamics of the life course: transitions, institutions, and interrelations / W. R. Heinz, V. W. Marshall. – NY : Transaction Publishers, 2003.

6. Ежов О. Н. Парадигма жизненного пути в зарубежной социологии / О. Н. Ежов // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2005. – Т. VIII. – № 3 – С. 22–33.

7. Злобина Е. Жизненный путь в психологии и социологии: возможности обновления исследовательских перспектив / Е.Злобина // Время пути: исследования и размышления. – К. : ИС НАНУ, 2008. – С. 256–275.

8. Кон И. Социологическая психология / И.Кон. – М. : МПСИ; Воронеж : МОДЭК, 1999. – 560 с.

УДК 316.644:314.743+314.745.4

А.Беленок

ПОТЕНЦИАЛЬНЫЕ МИГРАНТЫ ИЗ УКРАИНЫ В РОССИЮ: КТО ОНИ?

В статье рассматривается проблема миграционных намерений населения Украины, а именно: потенциальный выезд населения из Украины в Россию. Анализируются некоторые аспекты реализации принятой в 2006 г. Государственной программы по оказанию содействия добровольному переселению соотечественников, проживающих за рубежом, выявляются причины, замедляющие процесс репатриации по новой Программе. Автор также анализирует перспективы подобной формы миграционного поведения.

Keywords: *migration plans, repatriation, social and demographic characteristics, sociological monitoring.*

Ключові слова: *міграційні наміри, репатріація, соціально-демографічні характеристики, соціологічний моніторинг.*

Ключевые слова: *миграционные намерения, репатриация, социально-демографические характеристики, социологический мониторинг.*

Одним из трагических последствий разрушения СССР является то обстоятельство, что около 50 млн бывших советских людей оказались за пределами своих “этнических родин”, а русские в одночасье стали крупнейшим разделённым народом в мире. Распад единого государства произошел внезапно, к нему никто из простых граждан специально не готовился. На постсоветском пространстве после распада СССР проявился феномен миграции на месте, когда десятки миллионов человек, бывших сограждан, в одночасье оказались гражданами разных государств. Многие люди оказались по разные стороны государственных границ со своими родственниками.

“Объявив себя преемницей Советского Союза, Россия не пожелала признавать свои обязанности перед гражданами Союза... Решать, в каком из пятнадцати “осколков” Советского Союза, в бывшей союзной республике или России жить – это, конечно, должно быть правом самого гражданина бывшего Союза. Его этих прав лишили”[1, с. 78], – считает известный демограф В.Переведенцев. Действительно, не было ни одного юридического акта, который бы лишал людей гражданства СССР. В 1991 г. не было людей, которые бы написали заявление о том, что они хотят выйти из гражданства СССР, по доброй воле расставшись с Родиной. Таким образом, государство “уехало” от граждан, не согласных с его развалом, а не они добровольно покинули его.

В соглашении о создании СНГ зафиксировано обязательство вновь образованных государств гарантировать свободу передвижения граждан внутри СНГ (ст. 5), признается необходимость сотрудничества в формировании и развитии общего экономического пространства (ст. 7), а значит, и формировании единого рынка труда, но на практике под предлогом борьбы с незаконной миграцией вводятся все новые барьеры для таких перемещений.

Россия все эти годы являлась и остается в дальнейшем основной принимающей стороной в межгосударственном миграционном обмене внутри постсоветского пространства. По сути, в данном случае мы имеем дело не только с трудовой миграцией, но и с одним из подвидов возвратной – переселения из одних частей и регионов ранее одного государства в другие вследствие его распада, хотя формально-юридически въезд в другую бывшую союзную республику – это уже не перемещение в пределах одной страны, а эмиграция за пределы собственного государства пребывания.

Взятый в 2002 г. властями Российской Федерации курс на ужесточение миграционного режима в целом и на снижение числа репатриантов из стран бывшего Союза в частности – мол, “все, кто хотел, – уже переехали” пога-

сил потенциально мощную переселенческую волну. Вопреки распространенному заблуждению, за 20 лет переехали не все, кто мог, и тем более не все, кто хотел. Общий миграционный потенциал для РФ из стран СНГ и Балтии на сегодня составляет по разным оценкам 3–4 млн чел. (А.Гребенюк), 6–7 млн чел. (В.Мукомель), 8–9 млн чел. (Л.Рыбаковский) [2].

Целью данной статьи является исследование миграционных намерений населения Украины в Российскую Федерацию (далее – РФ), описание социального портрета потенциального переселенца из Украины в Россию.

Основы социологического подхода к изучению миграции заложены в трудах П.Сорокина, Г.Зиммеля, Р.Парка и др., анализу миграционных процессов постсоветского пространства, в том числе в Украине, посвящены фундаментальные труды Л.Рыбаковского, А.Вишневого, И.Прибытковой, Н.Шульги, Э.Паина, В.Мукомеля и др. Вопросы адаптации вынужденных мигрантов к принимающей социальной среде, факторов и условий приспособления, взаимодействия с местным населением рассмотрены в публикациях В.Тишкова, Ж.Зайончовской, Г.Витковской и др., факторы этнокультурной интеграции национальных меньшинств в украинское общество исследованы Ю.Римаренко, В.Евтухом, Т.Рудницкой, Л.Азой, В.Пилипенко, В.Горовым и др. Социальному статусу русских в независимой Украине посвящены работы С.Савоскула, В.Городяненко, Л.Колесник, социологический анализ категории русскоязычных граждан Украины предпринят в статье А.Литвиненко и Ю.Якименко. Добровольной миграции соотечественников в Россию и совершенствованию миграционной политики посвящены работы Е.Кирилловой, Т.Юдиной, а также диссертационное исследование А.Гребенюка.

Эмпирическую базу статьи составили результаты Всеукраинского мониторинга, проведенного Институтом социологии НАНУ в I кв. 2010 г. Репрезентативная по основным социально-демографическим признакам для взрослого населения выборка составила 1800 человек, в

том числе анализируемая нами группа лиц, миграционно ориентированных на Россию, – 150 чел. Именно столько респондентов на вопрос анкеты “*Если бы Вы надумали выехать из Вашего населенного пункта, то – куда?*” дали ответ: “в Россию”. Подобный ответ, на наш взгляд, может быть интерпретирован как сигнал о начальных стадиях процесса развертывания миграционной установки (ориентации – осознанные намерения – принятие (или откладывание) решения – активные действия (или отказ от них)), свидетельствовать о первичных миграционных ориентациях (преднамерениях), но завершающая цикл миграция на постоянное место жительства, как правило, постепенно вырастает из эпизодических образов переезда.

В научном дискурсе к соотечественникам обычно относят тех, кто проживает за пределами РФ, но осознает свои исторические, культурные и языковые связи с Россией и желает их сохранить независимо от своего гражданства. В новой юридической трактовке этого понятия (2010 г.) российский законодатель отошел от жесткой привязки к политической географии. Отныне исключается возможность автоматически причислять к соотечественникам всех, кто проживает в государствах, входивших в состав бывшего СССР. За основу признания принадлежности к соотечественникам взят принцип самоидентификации – теперь таковыми считаются лица, сделавшие “свободный выбор в пользу духовной, культурной и правовой связи с Россией”, но не все подряд, а те, кто относится “к народам, исторически проживающим на территории РФ” [3].

В последнее время возрастает престиж России, что также способствует росту интереса к этой стране. Так, опрошенные в рамках исследования ВЦИОМ респонденты, живущие в Украине, убеждены, что в России комфортнее жить с точки зрения следующих условий: политическая, экономическая и общественная ситуация в стране, материальное благосостояние населения и социальная защищенность граждан, условия для начала и ведения бизнеса [4].

“Динамично развивающаяся экономика России делает ее привлекательным местом заработка и проживания для миллионов граждан новых независимых государств (далее – ННГ). Определяющую роль в мотивации иммигрантов играют социально-экономические условия и уровень жизни в России. В большинстве стран СНГ, за исключением Казахстана и Беларуси, средняя заработная плата как минимум вдвое ниже, чем в России. Притягательность России обусловлена не только тем, что в ней есть работа и возможности заработка, но и знанием мигрантами языка принимающего населения и российских реалий, общность традиций и культур, сохраняющихся и спустя полтора (сейчас уже – два. – А.Б.) десятилетия после распада СССР, наличием родственных связей, коммуникаций” [5].

Среди потенциальных мигрантов в РФ, как и в целом по выборке, мужчин несколько меньше, чем женщин (*табл. 1*). Более заметна доля лиц в возрасте 30–39 лет (24,7% против 21,7% по выборке), а также в возрасте 50–59 лет (25,3% и 20,1% соответственно). После 60 лет миграционные намерения спадают.

Миграционное движение за рынками труда выступает одной из базовых современных цивилизационных компетенций, которой подавляющее количество постсоветских людей не обладает (за исключением, может быть, когорты молодых взрослых). *Молодежь* в меньшей степени нуждается в социальной защите и более готова к самообустройству на новом месте. Отложенные миграционные настроения, бытующие среди людей *среднего поколения* с русско-советской идентичностью (по принципу “уезжать уже поздно, а бежать еще рано”) не способствуют вращению их в новоукраинскую капиталистическую жизнь. Рассчитывать на их активное участие в модернизации можно только при условии повышения их социального статуса и улучшения морально-психологического самочувствия. “Выезд людей *старшего поколения*, на что справедливо обращает внимание Н.Шульга, – носителей традиций, лиц, связующих времена, – для общества является невосполнимой потерей [6, с. 243].

Таблица 1
Потенциальные мигранты в Россию:
социально-демографические характеристики

<i>Социально-демографические характеристики</i>	<i>Все жители Украины в возрасте 18 лет и старше, %</i>	<i>Среди них</i>
		<i>Те, кто на вопрос “Если бы Вы надумали выехать из Вашего населенного пункта, то – куда? ”, выбрали вариант “в Россию”, %</i>
<i>Пол</i>		
Мужской	44,8	43,3
Женский	55,2	56,7
<i>Возраст, лет</i>		
18–29	19,8	22,7
30–39	21,7	24,7
40–49	16,5	16,0
50–59	20,1	25,3
60 и старше	22,0	11,3
<i>Образование</i>		
Начальное, неполное среднее	25,3	14,7
Среднее	38,3	40,7
Среднее специальное	22,5	28,0
Первая ступень высшего	2,1	1,3
Полное высшее	11,7	15,3
<i>Семейное положение</i>		
Никогда не состоявшие в браке	15,0	16,0
Состоящие в зарегистрированном браке	56,2	58,0
Живущие в незарегистрированном браке	7,3	6,7
Разведенные официально	8,3	12,7
Разошедшиеся, хотя официально не разведённые	1,0	2,0
Вдовы (вдовцы)	12,2	4,7

Потенциальные мигранты в РФ обладают большим образовательным уровнем, чем остальное население (так, среди них лиц с полным высшим образованием – 15,3%, тогда как среди всего населения таких 11,7%, лиц со средним специальным образованием 28% и 22,5% соответ-

ственно). Доля семейных и холостых в группе потенциальных мигрантов в РФ практически не отличается от средневывборочных значений, зато в ней больше разведенных (как официально, так и не официально), и меньше – вдовых.

Анализируя некоторые социально-экономические характеристики лиц миграционно ориентированных на РФ (табл. 2), можно отметить меньшую долю неработающих респондентов по сравнению с общеукраинским показателем (41,6% и 48,2% соответственно), сохраняющуюся немалую долю в данном контингенте людей, чья работа относится к частному сектору экономики, а также боль-

Таблица 2
Потенциальные мигранты в Россию:
некоторые социально-экономические характеристики

Социально-экономические характеристики	Все жители Украины в возрасте 18 лет и старше, %	Среди них
		Те, кто на вопрос “Если бы Вы надумали выехать из Вашего населенного пункта, то – куда?”, выбрали вариант “в Россию”, %
Сектор экономики, к которому относится работа		
Государственный	19,7	22,8
Частный	29,9	32,2
И тот, и другой	2,2	3,4
Респондент не работает	48,2	41,6
Статус занятости на работе		
Работодатель (собственник)	1,9	2,7
Самозанятый (ИТД, представитель свободной профессии)	5,2	6,0
Наемный работник	40,9	45,0
Респондент в данное время не работает	48,9	43,0
Трудно ответить	3,0	3,4
Совокупный доход на одного члена семьи, грн		
До 840	50,4	41,0
840–1678	35,4	41,7
Более 1678	14,2	17,3

шую представленность среди потенциальных мигрантов в РФ наемных работников (45% против 40,9% по выборке в целом).

Среди миграционно ориентированных на Россию больше квалифицированных работников, чем в среднем по выборке (18,9% и 13,9% соответственно) и меньше неработающих пенсионеров (14,9% и 25,5% по выборке).

Субъективно оценили материальное положение своей семьи лица, миграционно ориентированные на Россию следующим образом: как нищее (8%), бедное (39,3%), среднее (52,7%). По объективному показателю совокупного дохода на одного члена семьи за месяц, предшествовавший опросу, материальное положение лиц, миграционно ориентированных на Россию, несколько лучше, чем среди всего населения. Величина совокупного дохода не больше 839 грн, т.е. одного прожиточного минимума (ПМ) указана в ответах 41% “пророссийских” граждан и в 50,4% анкет по выборке, в пределах 1–2 ПМ – 41,7% и 35,4%, больше 2 ПМ – 17,3% и 14,2% соответственно. Из миграционно ориентированных на Россию однозначно хотели бы открыть свое дело (собственное предприятие, фермерское хозяйство и др.) – 35,3% респондентов, скорее хотели бы – 18,7%, однозначно не хотели бы – 24%, скорее не хотели бы – 7,3% (остальные затруднились ответить). Суммарное количество предприимчивых в указанном контингенте (54%) значительно превышает количество не предприимчивых (31,3%). Опыт временной работы за рубежом кого-либо из членов семьи имеют только 16,6% респондентов из контингента, миграционно ориентированного на Россию, что сопоставимо с количеством таковых в массиве опрошенных (13,6%).

Еще одним значимым фактором, который оказывает влияние на выбор миграционной стратегии поведения в российском направлении, является территориально-поселенческий (табл. 3). Доля киевлян и жителей сельской местности среди тех, кто намерен уехать из своего населенного пункта в РФ, меньше чем в среднем по массиву, зато жителей больших и малых городов Украины – больше

Таблиця 3

**Распределение потенциальных мигрантов в Россию
по регионам Украины и типам населенных пунктов**

<i>Территориально-поселенческие характеристики</i>	<i>Все жители Украины в возрасте 18 лет и старше, %</i>	<i>Среди них</i>
		<i>Те, кто на вопрос “Если бы Вы надумали выехать из Вашего населенного пункта, то – куда?”, выбрали вариант “в Россию”, %</i>
<i>Регион Украины</i>		
Запад	19,4	4,7
Центр	31,8	14,7
Юг	19,9	20,7
Восток	29,0	60,0
<i>Тип населенного пункта</i>		
<i>Городские поселения</i>		
г. Киев	5,6	2,7
Город с населением более 250 тыс. чел.	31,3	40,0
Малый город	30,5	40,7
<i>Сельские поселения</i>		
	32,6	16,7

(последних 40% и 40,7% соответственно по сравнению с общеукраинскими показателями 31,3% и 30,5%).

Жители Восточной Украины представлены в контингенте, миграционно ориентированном на РФ, вдвое чаще, чем в среднем по выборке, жители Центральной Украины – примерно вдвое реже, жители Южного региона – примерно на одинаковом уровне, жители Западного региона – значительно реже (их среди потенциальных мигрантов в РФ всего 4,7%). *Чуть более двух третей респондентов, заявивших о своих миграционных намерениях переехать в Россию (68%) родились в Украине* (по выборке таких – 88,9%), 26% – в России (по выборке таких 6,9%), 4% – в другой республике бывшего Союза, 2% – в другой стране. *Наибольшая часть детства респондентов, миграционно настроенных на Россию, прошла в таких населенных пунктах: в малом городе Украины (31,3%), в городе с населением более 250 тыс. чел. в Украине (24,7%), в украин-*

ском селе (20,7%), за пределами Украины в городе (9,3%), за пределами Украины в селе (7,3%), в г. Киеве (2%).

Миграционно ориентированные на РФ, как правило, *поддерживают идею двойного гражданства в Украине* (за – 70,7%, против – 16,7% респондентов) и в подавляющем большинстве (94%) *скорее позитивно относятся к идее присоединения Украины к союзу России и Беларуси* (против – 1,3%, затруднились ответить – 4,7%). Анализируя ответы на вопрос *“Кем Вы себя в первую очередь считаете?”*, отметим, что у потенциальных мигрантов в РФ в сравнении со всем взрослым населением Украины есть два существенных отличия: среди них больше, чем по выборке тех, кто идентифицирует себя с символической группой граждан бывшего Союза (18,8% против 6,9% по выборке), и меньше тех, чья преимущественная идентификация “гражданин Украины” (33,6% против 51,3% по выборке).

Три главные причины, которые могли бы побудить выехать из своего населенного пункта тех, кто миграционно ориентирован на Россию: желание найти новое место работы (31,3% ответов), желание переехать ближе к родственникам, друзьям (22,7%), вредные для здоровья экологические условия (19,3%). Остальные причины таковы (в порядке убывания числа сторонников): просто желание изменить место проживания (15,3%), желание вернуться на родину, где выросстал и учился (11,3%), желание изменить климатические условия (5,3%), в связи с учебой, из-за боязни межнациональных конфликтов, из-за трудностей с языком общения (по 2,7% респондентов указали на одну из этих причин). Обычно подталкивает к отъезду одновременно несколько причин.

Две трети потенциальных мигрантов из Украины в Россию *в семье общаются на русском языке* (66,7%), преимущественно на украинском – 10,7% респондентов, на обоих языках – 22,0%. *Родной язык* потенциального мигранта, в большинстве случаев, русский (71,3%), но не редок и украинский (27,3%). Вообще же, суммарно 18,3% русскоязычных граждан Украины, судя по данным монито-

ринга 2010, мечтали бы переехать в Россию. В контингенте, миграционно ориентированном на Россию, далеко не только русские по национальности (таковых в нем 41,3%), их опережают украинцы (55,3%), остальные – лица других национальностей. Другое дело, что украинцы, высказавшие миграционные предпочтения по отношению к РФ, составили только 5,4% всех респондентов-украинцев, в то время как, судя по данным мониторинга 2010, сходные предпочтения имеют 28,2% респондентов-русских. Если допустить, что миграционные намерения обеих подгрупп с равной вероятностью воплотятся в жизнь, этносоциальная структура украинского общества будет существенно видоизменена в сторону мононационального государства.

Потенциальным мигрантам в Россию свойственна не меньшая самооценка своего положения на ступенях воображаемой социальной лестницы в современном украинском обществе, чем всему населению Украины (соответствующие средневзвешенные коэффициенты – 3,38 и 3,33 по 7-бальной шкале), а даже чуть большая, что не позволяет судить о дискриминации лиц, составляющих этот контингент, их социальной неустроенности, хотя и не исключает торможение их потенциальных возможностей в украинском социуме. Ориентация на отъезд выступает скорее точным индикатором отсутствия у ее носителей социальной перспективы в государстве исхода. Если попытаться нарисовать *социальный портрет типичного потенциального мигранта из Украины в Россию*, то это будет: человек в трудоспособном возрасте; имеющий образование не ниже среднего; живущий и работающий в городе (но не в Киеве); наемный работник; работающий в сферах промышленности или торговли, гостиничного и ресторанного обслуживания; имеющий средний доход на члена семьи не выше 2 ПМ; семьянин; чье детство прошло в городских условиях; житель Юго-Востока Украины; русскоязычный уроженец Украины; украинец (или чуть реже русский); видящий будущее Украины в союзном государстве.

Еще одним, порой решающим фактором, способствующим возвратной миграции соотечественников в РФ из бывших союзных республик, является государственное стимулирование возвратной миграции (по сути, репатриации) в Россию. В целях стимулирования переселения из стран СНГ в июне 2006 г. была разработана и принята Государственная программа по оказанию содействия добровольному переселению в Российскую Федерацию соотечественников, проживающих за рубежом, утвержденная Указом Президента РФ № 637 от 22 июня 2006 г. Изначально планировалась на период с 2007 г. по 2012 г., но заработала с сентября 2007 г. “Ограничения в использовании миграционного потенциала связаны с тем, что часть населения уже перешла в состав пенсионеров, а родившиеся после 1991 г. социализировались уже в новой социально-экономической и политической ситуации. Чем дальше, тем меньше будет возможностей привлекать русскоязычных мигрантов в Россию из нового зарубежья” [7, с. 165]. Пока же Украина наряду с Казахстаном и республиками Средней Азии является весомым миграционным донором. Если в 2007 г. средний возраст переселенцев составлял 45 лет, а в 2008 г. – 40 лет, то в 2009–2010 г. он приблизился к 35 годам [8]. Второй секретарь Посольства РФ в Украине Я.Ерошкин свидетельствует: “В рамках реализации Программы за весь период ее действия из Украины на территорию России выехало уже более 3 тыс. чел. По данным Посольства, за I полугодие 2010 г. 62% участников Программы – в возрасте до 40 лет, 72% имеют высшее, незаконченное высшее и среднее специальное образование. Интересен национальный состав: в 2010 г. среди участников Программы – 40% русских и 45% украинцев. В I полугодии 2010 г. 7% поехали в Россию с целью создания семьи, 16% – для воссоединения с родными, остальные объяснили свой шаг экономическими мотивами. Это люди с инженерно-техническими и рабочими специальностями, которые не нашли себе применения в Украине” [9].

Анализ реализации Программы за половину ранее намеченного срока ее действия показывает, что законодательство РФ в области переселения соотечественников не всегда отвечает потребностям регионов и самих переселенцев. Известны случаи, когда соотечественники отказывались от участия в Программе из-за сложности и несовершенства некоторых документов и установленных ими административных процедур. Реализации Программы мешают саботаж региональной бюрократии, сильные межведомственные барьеры, нетолерантность местных россиян к приезжим из ближнего зарубежья (“понаехавшим”). Неприятие переселенцев местным населением в России связано с мифом, что приезжие-де отбирают рабочие места у местных. От принятия столь важного решения людей может удерживать отсутствие денег (стартовой суммы) на переезд (так как затраты компенсируются позже). По опыту первых лет, потенциальных переселенцев больше всего отталкивал крепостнический дух Программы, отношение к человеку как к винтику для запуска забуксовавшей госмашины экономики.

Ограниченность территории вселения, необходимость проживания на такой территории минимум два года, отсутствие в большинстве регионов РФ специального жилищного дохода для переселенцев, направление людей, как правило, с городскими профессиями и привычками в сельскую местность, где они будут вынуждены сменить не только тип работы, но и образ жизни – вот неполный список “узких мест” Программы, которые способны выступить сдерживающими факторами для ориентированных на миграцию граждан СНГ. Ныне воспользоваться господдержкой Программы могут только те, кто готов заниматься трудовой деятельностью в качестве наемного работника, и не могут самозанятые или ориентированные на собственный бизнес (соотечественники-предприниматели).

Назревшие изменения в Программе должны коснуться отмены срока реализации госпрограммы (предлагается сделать ее постоянно действующей); участия в ней макси-

мального количества российских регионов, расширения территорий вселения и оказания действенной помощи в обустройстве прибывшим соотечественникам со стороны региональных властей, включения мер, которые позволят расширить круг потенциальных мигрантов (переселенцев).

А.Гребенюк предлагает значительно увеличить финансовую поддержку, чтобы та стала реальным стимулом для привлечения людей в труднедостаточные и стратегически важные регионы. Единовременные выплаты переселенцам предлагается рассчитывать на основе многофакторной формулы, включающей как социально-экономические и демографические показатели субъекта вселения, так и характеристики переселенца. Из последних исследователь делает особый акцент на *возрасте* (предлагается стимулирование соотечественников трудоспособного возраста, в особенности до 35 лет: для аппликанта Программы до 35 лет предлагается использовать в формуле максимальный множитель 5, от 35 до 45 лет – 4; 45 лет и старше) и *образовании* потенциального переселенца (отдельные выплаты предполагаются для докторов наук, кандидатов наук, а также лиц с высшим образованием: эти уровни образования “награждаются” множителями 10, 5, и 2 соответственно) [10].

В условиях, когда законодательство Украины не допускает двойного гражданства, а РФ не идет на выдачу свидетельств соотечественника (бытовое название – “карта русского”), переезд по Программе может быть одним из немногих каналов встречи постсоветского человека со своей исторической Родиной (точнее, ее ядром), а получение гражданства по ускоренной процедуре может означать для переселенца символический акт их взаимного признания, восстановления для части граждан права на Родину. “В Украине только 16% соотечественников, принимавших участие в опросе по линии ВЦИОМ и Института стран СНГ, выразили ту или иную степень готовности участвовать в Программе” [11, с. 577]. Если в Украине резко не ухудшатся условия жизни, массовым это явление не ста-

нет и в дальнейшем. Думается, значительная часть населения может изменить свои миграционные намерения при ощутимом улучшении экономической ситуации в Украине, стабилизации социально-политической ситуации, в случае полноценной интеграции с РФ, в том числе введения института двойного или второго гражданства, при закреплении за русским языком статуса второго государственного, что устраняет основную причину этносоциального дискомфорта русских и русскоязычных граждан Украины. “Даже те соотечественники, которые не собираются покидать пределы страны проживания, говорят о том, что сам факт наличия подобной Программы помощи соотечественникам придает им уверенности и подстраховывает на случай непредвиденных обстоятельств” [12]. Более того, по мнению Л.Графовой, “Программа защищает права не тех, кто переезжает в Россию, а оставшихся в странах СНГ – они повышаются для местных властей в “цене” [13]. В каком направлении будет идти эволюция политики государства Украина, не окажет ли давление националистических сил непоправимого ущерба этнополитическому балансу и негласному общественному договору, во многом зависит от успеха социально-экономических реформ, заявленных четвертым Президентом Украины.

Таким образом, явление возвратной миграции из Украины в Россию, его причины, возможные масштабы, география исхода, динамика и последствия нуждаются в глубоком изучении и требуют самого серьезного отношения со стороны государства. С одной стороны, это реализация естественных прав человека, с другой – невосполнимые по масштабам потери человеческого капитала (в виде невозмещённых затрат государства на воспитание, обучение и повышение квалификации кадров и прямого ущерба для экономики в виде произведенного национального продукта). Страны СНГ (и Украина не исключение), оттуда выезжает население в Россию, теряет наиболее ценную рабочую силу – научно-техническую интеллигенцию, высококвалифицированных рабочих. В связи

с этим нужен комплекс мер (организационных, правовых, экономических, финансовых) по ослаблению факторов, выталкивающих этнических русских (шире – русскоязычных) из Украины и повышению их статуса в ней. В целом же государство Украина должно быть капитально модернизировано, чтобы для продвинутых групп населения разных национальностей стать привлекательным и в таком новом качестве побуждающим потенциальных мигрантов пересмотреть их сегодняшние намерения.

Программа оказалась не настолько эффективна, как предполагали её идеологи и исполнители, но и не настолько неэффективна, как представляют её противники. Существуют различные соотношения выгод и издержек от Программы как для различных социальных групп, так и индивидов с различным набором личностных ресурсов. Прогнозное количество тех граждан Украины, которые действительно реализуют свои намерения уехать по Программе в РФ относительно невелико (при сохранении ситуации, сложившейся на момент опроса). В ответах на прожективные вопросы выявляется не реальная готовность к миграции, а вербальная, которая может не осуществиться. Как бы то ни было, результаты исследования показывают как общую направленность миграционных устремлений граждан Украины, так и пропорции соотношения между ними. Перспективы дальнейших исследований могут касаться изучения восприятия местным населением соотечественников-переселенцев, влияния миграционного канала с точки зрения использования его для восходящей мобильности, того, как отражается переселение на социальном статусе индивидов и его основных составляющих (доходе, престиже, уровне образования, обладании властными полномочиями). Гипотетически само территориальное перемещение от периферии к центру постсоветского пространства уже может оцениваться гражданами категорией жизненного успеха. Реальное положение дел могут прояснить результаты ближайшей Всеукраинской переписи населения–2012 и дальнейшие углубленные исследования.

Литература

1. Переведенцев В. Миграция в ритме времени / В.Переведенцев ; сост. Ж.А.Зайончковская. – М. : Фонд “Новая Евразия”, 2010. – 80 с.
2. Рыбаковский Л.Л. Миграционный потенциал новых независимых государств и условия его привлечения в Россию / Л.Л. Рыбаковский. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [http:// fundeh.org/publications/articles/142/](http://fundeh.org/publications/articles/142/).
3. Федеральный закон “О государственной политике Российской Федерации в отношении соотечественников за рубежом” // Газета для соотечественников “Русская правда”. – 2010. – № 16.
4. Баскакова Ю.М. Портрет соотечественника за рубежом / Ю.М.Баскакова, А.В.Трифонова. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://wciom.ru/index.php?id=1262>.
5. Мукомель В. Новая миграционная политика России: издержки идеологии / В.Мукомель. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.isras.ru/files/File/Publication/Novaya.migraz_Mukomel.pdf/.
6. Шульга Н.А. Великое переселение: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты / Н.А.Шульга. – К. : ИС НАНУ, 2002. – 700 с.
7. Рязанцев С.В., Письменная Е.Е. Роль международной миграции в демографическом и социально-экономическом развитии России / С.В.Рязанцев, Е.Е.Письменная // SPERO. – 2006. – № 5. – С. 151–170.
8. Ольховский И. Вояж за рубеж / И.Ольховский // Известия в Украине. – 2010. – 22 декабря.
9. Лубенский А. Украинцы бегут в Россию от безработицы / А.Лубенский // Киевский телеграфъ. – 2010. – 17–23 декабря.
10. Гребенюк А.А. Возвращение соотечественников: первые шаги и меры по оптимизации / А.А.Гребенюк. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://sr.fondedin.ru/Grebenyuk.pdf>.
11. Кириллова Е.К. Государственная программа по переселению соотечественников: преемственность и некоторые итоги / Е.К.Кириллова // Научные труды: Ин-т народнохозяйственного прогнозирования РАН. – 2009. – Т. 7. – С. 566–594.
12. Мизеркин С. Россия не намерена сворачивать программы переселения соотечественников / С.Мизеркин // Газета для соотечественников “Русская правда”. – 2009. – № 23–24.
13. Графова Л.И. Нужна иммиграционная амнистия / Л.И.Графова // – Итоги. – 2007. – 25 июня.

УДК 316.344.8

О.Петрецька

СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ РОЗМАЇТТЯ ЕТНІЧНИХ ГРУП ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ: ТОЛЕРАНТНІСТЬ І РОЗВИТОК

У статті розглядається соціально-культурне розмаїття етнічних груп Закарпатської області порівняно з іншими багатоетнічними регіонами України. Аналіз здійснюється на основі окремих характеристик: кількості населення, територіального розміщення, етнічного і мовного складу, членства в національно-культурних спільнотах.

Keywords: *ethnic group, cultural heritage, cultural self-identification, national-cultural societies, Transcarpathian region.*

Ключові слова: *етнічна група, культурна спадщина, культурна самоідентифікація, національно-культурні товариства, Закарпатська область.*

Ключевые слова: *этническая группа, культурное наследие, культурная самоидентификация, национально-культурные общества, Закарпатская область.*

Перебування в різні історичні періоди окремих українських земель у складі інших держав територіально розмежувало народ України, стримуючи процес її етнокультурної консолідації і формуючи водночас регіональність культури. Будь-яка держава, що володіла частиною України, відзначалася своєю політичною системою, соціально-економічного розвитку, національного складу, релігії. Все це у сукупності сприяло локалізації етнокультурної спільності мешканців України, етнічність яких урізноманітнювалася й унаслідок міграції в Україну населення з країн-колонізаторів.

У результаті процесів самоорганізації формуються регіональні спільноти, що мають свої інтереси та свою само-

свідомість. Регіони виступають як соціокультурне середовище для своїх мешканців. Регіональне соціокультурне середовище – це простір де функціонують різноманітні ідентичності та ідентифікації.

Соціокультурне середовище розглядається як утворення, або простір, де саме постійно й відбуваються процеси різноманітних ідентифікацій. Нас зацікавило соціокультурне середовище середнього рівня, що складається з етнічних спільнот різних регіонів. Щодо формування ідентичності на регіональному рівні відмінність історичних умов формування соціокультурних середовищ на різних територіях призводить до того, що в межах однієї держави регіони мають значні відмінності [1, с. 136].

Український соціолог І. Кононов у монографії “Етнос. Цінності. Комунікація (Донбас в етнокультурних координатах України)” пише, що “історичні землі України, з соціальної точки зору, є багатовимірні спільноти зі стійкою трансляцією соціальної інформації. У силу цього вони продукують регіональну ідентичність своїх мешканців. Отже, вивчення регіональних спільнот України – це вивчення колективних “Ми”, що склалися в їхніх землях [2, с. 82].

Найвагоміший культурний чинник, а відповідно і стійкіша культурна самоідентифікація спостерігається у тих регіонах, де етнічні спільноти склалися історично на даній території й чисельно перевищують інші спільноти.

Соціокультурне середовище актуалізує процес ідентифікації. У людини не виникає конфлікту з середовищем, коли вона перебуває “всередині” етнічної групи, тобто в межах власної культури. Оцінювання соціокультурного середовища відбувається з позиції групи. Свою етнічну групу та усе, що її оточує, вона розглядає в позитивному світлі.

Таким специфічним регіоном ми вважаємо Закарпаття. Аргументуючи це тим, що за останні сто років населення Закарпаття опинялося у складі п’яти різних держав: Австро-Угорщини, Чехословаччини, Карпатської України, Радянського Союзу та незалежної України. У зв’язку з

цим у різні періоди частка представників різних етнічних груп збільшувалася або зменшувалася залежно від домінування одного з етносів. Слід відмітити, що міжетнічні відносини на Закарпатті традиційно виділяються своєю толерантністю, і саме це дає можливість для аналізу багатоетнічного та багатокультурного середовища.

Саме тут спостерігається (можна говорити про все друге тисячоліття) мирне співіснування етносів з титульною нацією: регіон вирізняється специфічними транскордонними умовами, що накладає відбиток і на культурно-лінгвістичну ситуацію. Щорічно тут проводяться обласні свята й фестивалі угорської, російської, єврейської, румунської, німецької, словацької, вірменської, циганської культур; трансклюються теле- й радіопередачі угорською, румунською, німецькою й словацькою мовами; мовами національних меншин видаються газети, журнали тощо.

За всю історію існування краю спостерігається мирне співіснування представників різноманітних етнічних груп з титульною нацією – українцями. Закарпаття розташоване на межі чотирьох кордонів (Угорщини, Словаччини, Румунії та Польщі), а також двох цивілізацій – західної і східно-слов'янської – та виконує роль, так би мовити, мосту між Європою та Азією, демонструючи при цьому прагнення до співробітництва, взаємовплив, взаємозбагачення, закріплення та розвитку культур, релігій та націй.

Дослідженнями політичних, соціально-економічних, етнічних, культурних практик в Україні займаються Л.Аза, В.Арбеніна, В.Бакіров, В.Бурлачук, Є.Головаха, В.Євтух, А.Зоткін, І.Кононов, Н.Костенко, О.Куценко, С.Макеєв, О.Нельга, І.Прибиткова, Т.Рудницька, А.Ручка, Л.Скокова, Г.Старовойтова, О.Стегній, С.Хобта М.Чурилов, М.Шульга, Р.Шульга, Н.Яковенко.

Українські дослідники роблять акцент на розгляді політичного, мовного, етнічного, культурного розмаїття в нашій державі. В Інституті соціології НАН України у 2002 р. побачила світ монографія “Соціокультурні ідентичності та практики” за редакцією А.Ручки. Зазначена

праця, дані Всеукраїнського перепису 2001 р. та дані Держкомітету у справах національностей та релігій склали підґрунтя для розгляду соціально-культурного розмаїття та відмінностей в нашому дослідженні етнічних груп Закарпатської області та порівняння їх з іншими багатоетнічними регіонами України на основі вибіркового характеру: чисельності населення, територіального розміщення, етнічного та мовного складу, членства у національно-культурних товариствах.

Культурна спадщина України є невід'ємною складовою європейського та світового культурного надбання. Неповторного колориту їй надає унікальна "суміш" самобутніх елементів культури різноманітних етнічних груп. Збереження й розвиток культур етнічних груп – важлива складова загальнонаціонального культурного розвитку, втілення основних принципів культурної політики України.

В Україні як багатоетнічній та багатокультурній державі, за даними перепису 2001 р., проживає понад 47 млн осіб. 77,8 % загальної кількості населення становлять українці, 22,2% – інші етнічні групи (росіяни, білоруси, молдавани, кримські татари, болгары, угорці, румуни, поляки, євреї, вірмени, греки, татари, цигани, азербайджанці, грузини, німці, гагаузи та ін.) [3].

У соціологічній літературі регіон розглядають як простір певної соціальної структури, організація влади і культурних традицій. Таким чином, можемо говорити про територіально диференційовану спільноту людей, які об'єднані передусім у територіальну спільноту, а вже усередині цієї спільноти у різноманітні соціальні групи, які мають спільні риси завдяки спільному проживанню на певній території. Регіональний фактор може впливати на будь-які аспекти регіонального життя: політику, культуру, економіку тощо. В українській соціологічній літературі прийнято поділяти Україну на чотири макрорегіони: Центр (Вінницька, Житомирська, Кіровоградська, Київська (разом з Києвом), Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області), Захід (Волинська, За-

карпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька), Схід (Харківська, Донецька, Луганська) та Південь (Дніпропетровська, Запорізька, Миколаївська, Одеська, Херсонська, АР Крим) [4, с. 99].

Найбільш етнічно строкаті регіони України – АР Крим, Закарпатська, Одеська та Чернівецька області. Сумарна частка усіх етнічних груп, крім росіян та українців, тут становить 16–21% (в інших регіонах – не перевищує 6%): Автономна Республіка Крим (українці – 24,3%; росіяни – 58,3%; інші етнічні групи – 17,4%), Закарпатська (українці – 80,5%; росіяни – 2,5%; інші етнічні групи – 17,0%), Одеська (українці – 62,8%; росіяни – 20,7%; інші етнічні групи – 16,5%), Чернівецька (українці – 75,0%; росіяни – 4,1%; інші етнічні групи – 20,9%). Далі в дослідженні ми будемо розглядати етнічні групи зазначених територій, виключивши з їхнього переліку росіян, які проживають на всій території України, та українців як титульний етнос нашої держави.

Розглянемо етнічний склад найбільш багатоетнічних регіонів України. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р., у Закарпатській області проживають представники 76 різних етнічних груп: угорці – 12,1 %, румуни – 2,6 %, цигани (рома) – 1,1 %, словаки – 0,5 %, німці – 0,3 % та інші (євреї, білоруси, чехи, поляки, італійці, вірмени, азербайджанці, латиші, чуваші, асирійці, татари, казахи, греки, мордва та ін.) – 0,4%. На території Кримського півострова – представники понад 125 етнічних груп: кримські татари – 12,0%, білоруси – 1,4 %, татари – 0,5 %, вірмени – 0,4 %, євреї – 0,2 %, поляки – 0,2 %, молдавани – 0,2 %, азербайджанці – 0,2 та інші (узбеки, корейці, греки, німці, мордва, чуваші, цигани, болгары, грузини та ін.) – 2,3 %. В Одеській області мешкають 133 етнічні групи: болгары – 6,1 %, молдавани – 5,0 % гагаузи – 1,1%, євреї – 0,5 %, білоруси – 0,5 %, вірмени – 0,3 %, цигани – 0,2 % та інші (німці, грузини, азербайджанці, татари, греки, албанці, араби та ін.) – 2,8 %. На території Чернівецької області – близько 80 ет-

нічних груп. Найбільш чисельні: румуни – 12,5%, молдавани – 7,3%, поляки – 0,4%, білоруси – 0,2%, євреї – 0,2%.

За загальноприйнятим визначенням, етнічна група – це група людей, яка має деякі особливі етнічні, культурні, мовні, релігійні, расові риси, яких об'єднує повне або часткове походження, усвідомлюють свою причетність до групи. Члени етнічних груп вважають себе різними у культурному відношенні. На думку Е. Гідденса, для виділення етнічних груп найчастіше використовують такі характеристики, як мова, історія або походження, релігія, культура [5, с. 235].

Рідну мову людина, як правило, засвоює не замислюючись, як свого роду природну даність. У мові зберігаються всі накопичені етнічною групою знання та життєвий досвід для подальшої передачі наступним поколінням. Мова здатна перетворюватися на етнічний символ для реалізації архетипу “Ми” – “Вони”. Мова, якій віддається перевага, є суттєвою ознакою культурної орієнтації людини, її включеності у певне соціокультурне середовище [6, с. 221 – 222]. Розглянемо стан мови етнічних груп Закарпаття у порівнянні з іншими регіонами.

Мові своєї етнічної групи віддають перевагу в Закарпатській області угорці (97,1 %) і румуни (99,1 %). Словаки спілкуються як рідною (43,9 %), так і українською мовами (42,1 %), а німці спілкуються рідною мовою (50%), а мовою титульної етнічної групи – 38,9 % (табл. 1).

Цікаві дані щодо іншої мови ромів (62,9 %) Закарпаття. Роми на Закарпатті – специфічне етносоціальне явище. Вони з'явилися тут на початку XV ст., мігрувавши з Румунії та Угорщини. Серед них є звичка відносити себе до інших етнічних груп. У результаті розселення і тривалого проживання вони запозичили в українців, угорців, румун, росіян елементи мови, культури, побуту і вписалися в систему взаємин і життєдіяльності. Тому іншою мовою, залежно від їхнього розселення (переважно вони селяться у містах Ужгород, Мукачеве, Виноградів, Берегове), є угорська або румунська.

Таблиця 1

Мовний склад етнічних груп

	Вважали рідною мовою, %			
	мова своєї етнічної групи	українська	російська	іншу мову
<i>Закарпатська область</i>				
угорці	97,1	2,6	0,3	0,0
румун	99,1	0,6	0,0	0,3
цигани	20,7	16,4	0,0	62,9
словаки	43,9	42,1	1,8	12,2
німці	50,0	38,9	5,6	5,5
<i>АР Крим</i>				
кримські татари	93,0	0,5	5,9	0,6
білоруси	17,1	0,9	81,8	0,2
татари	67,8	0,1	25,0	7,1
вірмени	52,9	0,3	46,1	0,7
євреї	1,9	1,1	96,7	0,3
поляки	4,1	20,4	74,6	0,9
молдавани	31,0	1,9	66,0	1,1
азербайджанці	55,8	0,7	37,9	5,6
<i>Одеська область</i>				
болгари	77,8	2,1	19,6	0,5
молдавани	73,3	7,7	18,3	0,7
гагаузи	77,8	1,7	18,4	2,1
євреї	3,6	4,4	91,6	0,4
білоруси	20,1	8,5	70,8	0,6
вірмени	50,4	3,8	45,0	0,8
цигани	53,8	14,4	20,4	11,4
<i>Чернівецька область</i>				
румун	91,9	6,8	0,9	0,4
молдавани	91,6	3,2	1,2	4,0
поляки	40,9	47,8	8,3	3,0
білоруси	30,1	19,0	50,2	0,7
євреї	20,7	23,8	55,0	0,5

В АР Крим віддають перевагу мові своєї етнічної групи – кримські татари (93,0 %), татари (67,8 %), азербайджанці (55,8 %) і вірмени (52,9); російською мовою спілкуються білоруси (81,8 %, євреї (96,7 %), поляки (74,6 %), молдавани (66,0 %) і тільки більш помітний відсоток серед

запропонованих етнічних груп – 20,4 % поляків – спілкуються українською.

В Одеській області болгари (77,8 %), молдавани (73,3 %), гагаузи (77,8 %), цигани (53,8 %), вірмени (50,4 %) віддають перевагу мові своєї етнічної групи, а євреї (91,6 %) і білоруси (70,8 %) – російській.

У Чернівецькій області віддають перевагу мові своєї етнічної групи румуни (91,9 %), молдавани (91,6 %), поляки спілкуються рідною (40,9 %) та українською (47,8 %) мовами, а російській віддають перевагу євреї (55,0 %) та білоруси (50,2 %).

Лідуюча позиція мови своєї етнічної групи присутня у найбільш чисельних етнічних групах: угорців, румун, кримських татар, татар, болгар, молдаван та гагаузів.

Для подальшого збереження своєї самобутності етнічні групи забезпечують випуск книг та брошур своїми рідними мовами (табл. 2). Така практика здійснюється державним підприємством “Спеціалізоване видавництво літератури мовами національних меншин “Етнос” і відповідними редакціями регіональних державних видавництв у містах Дніпропетровську, Львові, Одесі, Сімферополі і Ужгороді [7].

Лідуючу позицію займають книги та брошури, видані німецькою мовою (80 д. о.), найнижчу – гагаузською (1 д. о.)

Таблиця 2
Розподіл книг і брошур за мовами видання у 2007 р.

<i>Мова видання</i>	<i>Кількість книг та брошур, друкованих одиниць (д. о.)</i>
німецькою	80
угорською	27
кримськотатарською	19
румунською	16
польською	11
молдавською	6
словацькою	3
гагаузською	1
болгарською	1

та болгарською (1 д. о.) мовами. З метою забезпечення прав етнічних груп на отримання та поширення інформації своєю мовою, поглиблення процесів демократизації, міжнаціонального співробітництва і толерантності в суспільстві держава сприяє розвитку й надає фінансову підтримку засобам масової інформації, які цілеспрямовано сприяють розвитку мов і культур етнічних груп України. ЗМІ для етнічних груп мають загальнодержавну та регіональну сфери розповсюдження (табл. 3).

ЗМІ, які забезпечують інформаційні потреби етнічних груп, висвітлюють питання міжетнічних відносин, стан

Таблиця 3

Друковані періодичні видання для національних меншин

Мова видання	Кількість видань
білоруська	2
болгарська	4
кримськотатарська	4
молдовська	1
польська	1
румунська	12
словацька	2
угорська	13

забезпечення прав етнічних груп, політичне, соціальне та культурне життя етнічних груп України.

Держава є співзасновником шести газет, які видаються мовами національних меншин: вірменської “Арагац”, кримськотатарської “Голос Криму”, польської “Дзеннік Кийовські”, єврейської “Єврейські вісті”, румунської “Конкордія”, болгарської “Роден край”. Ці газети мають загальнодержавну сферу поширення. Для задоволення інформаційних потреб усіх етнічних груп України видається дві газети – “Форум націй” і “Моя Батьківщина” [7].

Враховуючи особливості етнічного складу Закарпатської області, мовлення для етнічних груп здійснюється

рідними мовами. Закарпатська обласна державна телерадіокомпанія має у своєму складі редакції теле- і радіопрограм угорською, словацькою, німецькою та румунською. Готується відкриття редакцій програм польською та ромською мовами.

У загальному річному обсязі телевізійні програми етнічних груп становлять: угорська – 92 год. (12,5 %), словацька – 48 год. (6,5 %), румунська – 95 год. (13 %), німецька – 40 год. (5,5 %).

У загальному річному обсязі радіопроеграми редакцій етнічних груп становлять: угорські – 164 год. (7 %), словацькі – 48 год. (2 %), румунські – 112 год. (4,9 %), німецькі – 32 год. (1,4 %).

Добовий обсяг ефірного часу телерадіопроеграми обов'язково містить програми редакцій етнічних груп Закарпатської області.

Телерадіопроеграми етнічних груп охоплюють усі види мовлення. Велике значення відіграють інформаційні телепроеграми редакцій етнічних груп, такі як угорські “Новини”, “Інформаційний коктейль”, “Посеред життя”, “Калейдоскоп тижня”; німецькі “Подобиці”; “Словацькі погляди”, “Словацький калейдоскоп”; “Телекур'єр румунів Закарпаття”, “Румунські меридіани”, які всебічно висвітлюють події політичного, економічного культурного життя області, країни та закордону мовою етнічних груп.

У суспільно-політичних, освітніх, молодіжних, художніх телерадіопроеграмах редакцій етнічних груп – угорської – “Пріоритети”, “Людина і час”, “Горизонт”, “Джерело”, румунської – “Румунська веселка”, німецької – “Німецькі звуки”, “Мое покоління”, словацької – “Справи. Релакс. Забави”, “Фаревна дуга”, “Наш гість” висвітлюються політичне життя краю, подаються інтерв'ю, репортажі, коментарі суспільно-політичного характеру, про соціальний захист населення, обговорюються програми розвитку етнічних груп краю, збереження їх мов та культурної самобутності з гостями студії.

В АР Крим, Одеській та Чернівецькій областях також виділяється обсяг ефірного часу мовами етнічних груп.

АР Крим – кримськотатарською, вірменською, болгарською, грецькою та німецькою мовами; Одещина – молдовською, болгарською, гагаузькою мовами; Чернівецьчина – румунською мовою. Безперечним територіальним лідером щодо обсягів мовлення мовами етнічних груп серед комерційного телерадіомовлення України є АР Крим.

Трансляція теле- і радіопередач – це, безперечно, вагомий внесок у збереження та розвиток мов, традицій, звичаїв. По телебаченню та радіо можна отримати інформацію про проведення свят та фестивалів етнічних груп.

Не менш розмаїтою є конфесійна ситуація на Закарпатті. За даними обласної державної адміністрації, у 2008 р. в області зареєстровано 37 конфесій, 1662 релігійні організації, до складу яких входить 4 центри, 12 управлінь (єпархій), 1571 релігійних громад, 53 монастирі, 7 місій, 6 духовних навчальних закладів, 806 недільних шкіл, 9 релігійних братств. Серед конфесій домінують православна, греко-католицька та римо-католицька. У Берегівському, Виноградівському і Тячівському районах, містах Ужгороді, Мукачеві та Хусті діє Закарпатська угорська реформатська церква.

Порівняно з АР Крим, Одеською та Чернівецькою областями відповідно 1354, 1207 та 1108 релігійних організацій. Населення Закарпатської області можна назвати релігійним, більшість представників етнічних груп відвідують церкву один раз на тиждень, дотримуються релігійних свят та обрядів своєї етнічної групи. Також на території області найбільша кількість монастирів, що функціонують, порівняно з АР Крим (6), Одеською (16) та Чернівецькою (16) областями [7]. На території області спостерігаються міжконфесійна толерантність, у містах і селах функціонують церкви різних віросповідань. Представники етнічних груп сповідують релігію своєї групи, засвоюють її релігійні ідеї, цінності та норми.

Традиційна для Закарпатської області багатоетнічність та багатокультурність продовжує розвиватися. Цьому,

зокрема, сприяє наявність національно-культурних товариств, які чимало роблять для збереження і збагачення культурних традицій етнічних груп, представники яких мешкають на Закарпатті.

Етнічні групи Закарпаття репрезентують 56 національно-культурних товариств [8], з них – 17 ромських, 12 угорських, 9 русинських, по 4 словацьких та румунських, по 2 російських, німецьких та єврейських, по 1 польських, вірменських, білоруських, грецьких. В угорських національно-культурних товариствах налічується близько 64 189 членів, у циганських – 5612, у румунських – 1945, у словацьких – 4817, у російських – 3200, у німецьких – 3300 осіб.

Етнічні групи АР Крим, Одеської та Чернівецької областей репрезентують відповідно близько 25, 100 та 25 національно-культурних товариств. Тільки у Криму практично всі національно-культурні товариства і громади входять до двох великих об'єднань – Асоціації національних товариств і громад Криму (в минулому – Кримський республіканський фонд культури) і Кримського республіканського фонду міжнаціональної згоди, які ще не так давно перебували у стані неоголошеної конфронтації.

Основною метою діяльності національно-культурних товариств є сприяння відродженню та розвитку мов етнічних груп, виданню навчальної і художньої літератури цими мовами живого мовлення, освіти (дошкільної, середньої і вищої), підготовку кадрів етнічної інтелігенції, розвиток мистецтва, книгодрукування, преси, телерадіомовлення, релігії, повернення і відбудову культових споруд.

Товариства допомагають вивченню культурно-мистецької спадщини, традицій і звичаїв, пропагують різноманітні досягнення в цій галузі. Вони виступають ініціаторами й організаторами проведення національних фестивалів, конкурсів, оглядів, національних свят, недільних шкіл та інших видів діяльності, сприяють гармонізації етнонаціональних процесів, перегляду нормативно-ціннісної системи, трансформації культурних уподобань. Національно-культурні товариства домагаються врахування своїх етніч-

них інтересів у державній політиці, державних дотацій на розвиток етнічних культур.

Національно-культурні товариства виконують функцію збереження, передачі та засвоєння культури етнічної групи.

Національно-культурні товариства Закарпатської області упродовж 2009 р. [8] організували культурні заходи для представників як своєї етнічної групи, так і закордонних гостей, а саме: XI міжнародний фестиваль телевізійних і радіопрограм для національних меншин “Мій рідний край”, фестиваль словацького народного мистецтва “Словенська веселіца–2009”, I Міжнародний фестиваль ромського народного мистецтва “Ром Сом”, обласний фестиваль ромського народного мистецтва, обласний фестиваль румунського народного мистецтва, XIX обласний фестиваль угорського народного мистецтва, урочисті заходи, присвячені пам’яті мартирів (мучеників) угорської революції 1848–1849 р.

З метою удосконалення педагогічної роботи та посилення контролю за станом медичного забезпечення ромів Закарпатської області 17 грудня 2009 р. проведено круглий стіл “Формування позитивних мотиваційних чинників у ромської молоді до навчання, гігієни та збереження здоров’я: реалії, здобутки, перспективи”.

Також національно-культурні товариства відсвяткували свої річниці створення: 10-у річницю – Ужгородське міське товариство російської культури, 5-у річницю – товариство ромів “Романі Чгіб”.

20–21 січня 2010 р. у містах Ужгороді, Мукачеві та Берегові з ініціативи угорських громадських організацій області проведені Дні угорської культури.

Завдяки таким заходам представники етнічних груп репрезентують свою етнічно-культурну самобутність та вступають у міжнародний міжкультурний діалог.

Резюмуючи, зробимо такі висновки. Представлені етнічні групи Закарпатської області репрезентують високий ступінь групової активності. Для відродження етнічності важливе місце відводиться мовній компетенції (мовній самоідентифікації) етнічних груп, забезпечується ви-

пуск книг та брошур та забезпечується мовлення у ЗМІ мовами етнічних груп.

Культура етнічної групи є важливим джерелом культурної самоідентифікації та ідентичності. Для збереження, відтворення та передачі культури своєї етнічної групи у Закарпатській області діють національно-культурні товариства. Завдяки їм через організацію конкурсів, національних свят, недільних шкіл та інших видів діяльності здійснюється гармонізація етнокультурних процесів, перегляд нормативно-ціннісної системи, трансформація культурних уподобань.

Література

1. Шульга Р. Соціокультурне середовище як простір ідентичностей та ідентифікацій / Р.Шульга // Соціокультурні ідентичності та практики / за ред. А.Ручки. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2002. – С.124–141.

2. Кононов І. Етнос. Цінності. Комунікація (Донбас в етнокультурних координатах України): [монографія] / І.Кононов. – Луганськ : Альма-Матер, 2000. – 494 с.

3. Про кількість та склад населення України. Всеукраїнський перепис населення 2001 р. Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс] режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/results/general/estimated/>

4. Стегний А. Региональный фактор развития политической культуры населения Украины / А.Стегний // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. – №3. – С. 94–122.

5. Гидденс Э. Социология / Э.Гидденс; [пер. с англ.; науч. ред. В. А. Ядов; общ. ред. Л. С. Гурьевой, Л. Н. Посилевича]. – М. : Эдиториал УРСС, 1999. – 703 с.

6. Аза Л. Мова як фактор етнічної ідентичності / Л.Аза // Соціокультурні ідентичності та практики / за ред. А. Ручки. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2002. – С. 221–236.

7. Офіційний сайт Міністерства культури України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mincult.kmu.gov.ua/>

8. Офіційний сайт Закарпатської обласної державної адміністрації [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.carpathia.gov.ua>

УДК 316.762; 17.022.1; 179.8; 179.9

*Т.Петрушина,
доктор социологических наук*

О МЕНТАЛЬНОСТИ УКРАИНСКОГО ЭТНОСА

Представлены теоретико-методологические подходы к пониманию ментальности как характеристики психологической жизни людей, определяющей специфику их мировосприятия. Используемый автором историографический метод позволил всесторонне проанализировать многообразие основных точек зрения исследователей ментальности украинского этноса, от XI века до современности, и дать цельное представление об этом крайне сложном для изучения предмете. Анализ немногих данных имеющихся отдельных эмпирических исследований подтверждает необходимость проведения специальных социологических исследований и комплексного изучения этой проблемы.

Keywords: *mentality, Ukrainian ethnos, Ukrainian character.*

Ключові слова: *ментальність, український етнос, український характер.*

Ключевые слова: *ментальность, украинский этнос, украинский характер.*

Ментальность как характеристика психологической жизни человека определяет специфику и составляет основу его мировосприятия. Она сохраняет генетический социокультурный код социальной группы, отдельного народа и человека как его представителя и тем самым отличает, выделяет его среди других. Этимология этого понятия отражает его содержание, связанное со складом мышления человека, спецификой понимания им окружаю-

щего мира^{*}. Как система взглядов, оценок, норм и умонастроений менталитет формируется на основе как конкретных знаний и верований, имеющих в данном обществе, так и архетипов коллективного бессознательного. Социокультурный “ген”, определяющий менталитет и культурную принадлежность человека к той или иной социальной группе или нации (народу), обуславливает взаимосвязь не только индивидуального и коллективного сознания, но и индивидуального и коллективного бессознательного. Коллективное бессознательное находится глубоко внутри человека как отражение накопленного опыта людей и извлекается им при необходимости из его индивидуального бессознательного. Эти символические схемы коллективного бессознательного, которые К.Юнг назвал архетипами, как правило, не поддаются ни теоретическому анализу, ни осмыслению и даже не осознаются людьми, а остаются в их памяти в виде закодированной информации, закладывающей соответствующие алгоритмы социального поведения. Архетипы, выступая характеристикой социального и аккумулируя в себе опыт коллективного на уровне подсознания, имеют относительно латентный и непосредственно не проявляющийся характер. Они неуловимы и объективны одновременно. Думается, что именно они выполняют функцию сохранения и преемственности социокультурной матрицы социальной группы, общества и обуславливают известную устойчивость, консерватизм менталитета. Это те праобразы, праформы, которые заложены в самом историческом бытии культуры и рассчитаны на весь маршрут человеческой истории [1, с. 72, 73]. Нельзя не согласиться с выводом С.Крымского о том, что обращение к архетипам не означает возврата в прошлое, ибо

---

* Термин “ментальность” происходит от латинского термина логического ряда *mentalis, mens, mentis* – умственный, ум, мысль, интеллект. С английского языка “*mentality*” переводится как “ум”, “интеллект”, “склад ума”, “умонастроение” и интерпретируется как способ мышления и отношения к окружающей действительности, способ ее чувствования и осмысления.

архетипы той или иной деятельности – это опрокинутые в прошлое контуры будущего, “это культура впереди нас”. “Вот почему в Древней Греции мы, по выражению Гегеля, “чувствуем себя как дома”. Мы находим в ней начала всех форм европейской культуры”. И далее: “Юнг не случайно сравнивал их (архетипы. – Т.П.) с осями кристалла, с теми невидимыми (не эмпирическими) геометрическими параметрами, которые определяют в растворе физически зрелые кристаллические фигуры” [1, с. 74, 75].

Понятие “менталитет” как социокультурная характеристика наиболее применима к большей или меньшей социальной группе или нации, этносу в целом, а не к отдельному индивиду (хотя любой индивид является носителем того или иного менталитета). Ведь менталитет как система взглядов, представлений и установок людей характеризует социально типичное, массово проявляемое, характерное для данной социальной группы в целом и отличающее ее от других, а не исходит из характеристик, пусть и ярко выраженных, отдельных ее представителей*. Что же касается национального менталитета, то он по своей природе представляет собой “осадок” истории данного этноса [3, с. 146], выкристаллизованный на протяжении многих веков.

Исходя из принципов историзма и холизма, понимание менталитета украинского этноса невозможно без воссоздания всей цепочки происхождения современных украинцев, общей ментальной характеристики всего генеалогического древа украинского народа. Ведь прошлое, как просто и глубоко сформулировал Э.Соловьев, толкует нас [4].

---

* О глубоком различии между простой совокупностью индивидов и организованной социальной группой (социальной системой) писал еще П.Сорокин: “Характерные черты отдельных индивидов, особенно при нерепрезентативной выборке, никоим образом не являются идентичными с характерными чертами организованной группы (в данном случае - нации), и наоборот. Ведь свойства H_2O отличаются от свойств водорода и кислорода, взятых в отдельности. ... То же самое верно и по отношению к свойствам сложных социальных или культурных систем в сравнении с их компонентами – индивидами” [2, с. 464].

Наше прошлое – это в значительной степени “мы” сегодня. И потому для понимания самих себя нельзя нарушать или игнорировать ни один из наших исторических корней, нельзя вырывать или искажать ни страницы из нашей истории. Многомерность социального пространства и в настоящем, и в прошлом означает, что каждый из нас одновременно принадлежит к разным социальным и культурным системам (сообществам). Нынешний украинец остается одновременно и славянином, и малороссом, а для тех, кто вырос и жил в советские времена, еще и советским человеком, вбирая и переплавляя в себе их ментальные особенности. Поэтому для анализа современного менталитета украинского этноса важно, не вдаваясь в научные дискуссии о происхождении украинской нации, уловить наиболее принципиальные, сущностные ментальные характеристики основных его предшественников – славянских племен, русской народности в широком смысле слова, советского народа и собственно украинской нации как самобытной социокультурной ветви большого славянского древа*.

Стремясь к максимально возможной объективности в оценках украинского менталитета, при отсутствии достоверных данных целевых социологических исследований этого социального феномена, наиболее целесообразно использовать историографический метод**. Он позволяет в реферативной форме не тенденциозно или избирательно,

* Исследователь проблем происхождения украинского народа, член-корреспондент НАНУ В.Баран отмечал, что украинцы, навсегда оставаясь славянами в смысле своего происхождения от славянской семьи народов, а с конца IX столетия – славянами-русами по своей принадлежности к Киевской Руси, с целью самоидентификации постепенно восстановили название днепровских племен – антов (“окраинных”), которое со временем трансформировалось в название “Украина”, “украинский народ”. Окончательно название “Украина” утвердилось в XIX–XX веках как этноним отдельного славянского народа вместо старых названий “Русь”, “Малая Русь”, “Красная Русь”, которыми в позднем средневековье его выделяли среди других славянских народов, прежде всего восточнославянских с однокоренными названиями “Русь” – Беларусь, Великая Русь [5, с. 25].

** Под историографией в данном случае понимается совокупность исследований, посвященных определенной теме.

а всесторонне, в хронологической последовательности изложить многообразие основных имеющихся точек зрения и дать цельное общее понимание этого крайне сложного для изучения явления. Информацию о коренных жителях украинской земли, известных под названиями “скифов”, “сарматов”, “роксоланов”, “антов”, “русинов” и т.д., на основе доступных первоисточников систематизировал и изложил в своих знаменитых “Виїмках” М.Грушевский. Лишь эти, дошедшие до нас из глубин тысячелетий сведения о наших предках, взятые из письменных текстов греческих и арабских писателей, ученых и путешественников IX–X веков, могут дать нам, как писал М.Грушевский, истинное знание, свободное от субъективизма. Согласно этим источникам анты или русы были высокими, как пальмовые деревья, и необыкновенно сильными людьми. Они вели суровую и нецивилизованную жизнь, неопрятно одевались и были очень грязными. Как писал арабский писатель Ибн-Фадлан, “они самые грязные создания Божьи, словно дикие онагры” [6, с. 14, 41, 48]. И хотя в своем комментарии к этим оценкам М.Грушевский указывал, что рассказы о крайней неаккуратности русов, написанные мусульманином, возможно, несколько преувеличены, отрицать этого факта он не мог. Все чужеземцы отмечали смелость и отважность русов. Однако одни из них писали, что они вовсе не злы и не коварны. Другие же, наоборот, подчеркивали звериную жестокость и коварство русов. Так, писатель Ибн-Дусте писал, что все русы слабо верят один другому и потому всегда носят с собою мечи. Коварство среди них – обычная вещь: если кому-то удастся раздобыть хоть небольшое поместье, сразу же его родной брат или товарищ начинает смотреть на него с завистью и думает как его убить или ограбить [6, с. 49]. Примечательно, что в комментарии к этой характеристике русов М.Грушевский соглашается, что эти бытовые черты наших праотцов, действительно, очень характерны. На основе древних источников украинский историк подытоживает: “В сфере психофизической в характере славян вообще и украинских племен в частности чужеземные известия отмечают, с

одной стороны, добродушие и приветливость, с другой – воинственность, свободолюбие и отсутствие солидарности и общественной дисциплины. Радужие и гостеприимство Руси, как и вообще славян, было общеизвестно, так же как и строгость семейных отношений – верность славянских жен” [7, с. 27]. Описывая привычки украинских людей, исследователь отмечал также их склонность к бражничеству и явный дуализм нрава. Наряду с поэтичностью, мягкостью и веселостью характера нашему народу были присущи и противоположные черты – жестокость и немилосердность, нередко без всякой тени жалости к людям [7, с. 28].

Генетические корни современных украинцев содержат много разных примесей, принесших в украинский генофонд различные плюсы и минусы. Так, исследователь украинской “расы” Ю.Липа выделял помимо разнообразных примесей кочевников (татар, половцев, печенегов, пр.), кельтов, римлян, норманнов, евреев и др., три основных ее источника: трипольскую культуру, понтийскую культуру эллинов и индогерманскую культуру готов. Культура трипольского или, как его назвал профессор В.Щербаковский, праукраинского народа является самой древней и охватывает новокаменный, бронзовый и начало железного века, связывая Украину с южной и отчасти Западной Европой. В антропологическом плане она на 60–70% (а, по мнению В.Щербаковского, – на все 90%) формирует украинскую психологию оседлого хлебороба – терпеливого, отважного, скромного, осторожного и целеустремленного. Трипольцы были не просто основоположниками украинских сел, распределения полей и дорог, они были основателями украинского характера. “Ибо народы-предки – это не только архитектура, могилы, обычаи, ритуалы. Это – характеры, которые кружат в крови современных украинцев...”* [8, с. 107]. Эллинов, в отличие

---

* Именно трипольцы впервые в своем ритуале соединили пшеницу и мед как символ праукраинских земель, положив начало национальному христианскому блюду украинской кухни – куте. Из матриархальных основ трипольской культуры вырастает солидарность украинцев и особая, а не просто равноправная с мужчиной роль женщины в украинской семье и обществе в целом.

от трипольцев, можно назвать создателями городов на украинских землях, торговых традиций и мореходства. Влияние эллинской духовности на формирование украинской психики огромное: отсюда берет начало стремление украинцев к личной свободе и высокая моральность их лидеров, “проводников”. Полукочевые племена с севера – готовы привнесли в характер праукраинского народа чувство сообщества и дисциплину, сформировали способность к сильной военной организации. Они же завершили и переворот в структуре украинской семьи, перейдя от матриархальных принципов к патриархальным [См. об этом подробнее: 8, с. 104–112, 160–161]. Смещение генетических и ментальных основ украинского народа завершила история монголо-татарского нашествия, о чем в своей научной статье по истории Малороссии писал Н.В.Гоголь: “И вот составился народ, по вере и по месту жительства принадлежавший Европе, но между тем по образу жизни, обычаям, костюму совершенно азиатский, – народ, в котором так странно столкнулись две противоположные части света, две разнохарактерные стихии: европейская осторожность и азиатская беспечность, простодушие и хитрость, сильная деятельность и величайшая лень и нега, стремление к развитию – и между тем желание казаться пренебрегающим всякое совершенствование” [9, с. 62].

А вот как описывал историю происхождения характера русских и украинцев исследователь начала прошлого века И.Сикорский. Объединение в антропологическом союзе финнов и славян, “двух таких несходных народностей дало расу среднюю в физическом отношении и дополнило духовный образ до степени целостности. Русский, впитав в себя финскую душу, получил через нее ту тягучесть и выдержку, ту устойчивость и силу воли, какой не доставало его предку – Славянину: а в свою очередь Финн, под влиянием славянской крови, приобрел отзывчивость, подвижность и дар инициативы” [10, с. 22]. И хотя И.Сикорский признавал, что типы “малорусса” и “великорусса”

отличаются между собой в том отношении, что у “малорусса” в меньшей мере проявились финские корни и в большей мере сохранились природный славянский ум и чувства (отсюда – более идеальный, более поэтический, чувствительный и склонный к внутреннему анализу характер “малорусса” и более деятельный и практичный характер “великорусса”), он утверждал, что “украинцы ничем антропологически не отличаются от русского населения” [10, с. 13] и имеют сходные психологические черты. К основным особенностям русской этнической психологии, одинаково свойственным и “великоруссам”, и белоруссам, и южноруссам, он относил идеализм воззрений и жизни, общеизвестную славянскую грусть и задушевность, веру, знаменитое русское гостеприимство* и терпимость. Отличие между великорусским и южнорусским народами ученый видел лишь по политическому пункту: в слабо проявленных, на его взгляд, государственных тенденциях южноруссов [10, с. 30–31], на основании чего он возражал против идеи М.Грушевского о выделении украинцев из состава русского населения.

С позиций сегодняшнего дня очевидна правота обоих ученых. В широком смысле слова русские и украинцы (как представители русских народностей, проживавших на территории Великой и Малой Руси), безусловно, имеют несравнимо больше схожего, чем отличий, что прочно увековечено и в общем историческом имени, “Русь”, и в крови, и в менталитете наших народов. Вместе с тем эти родственные по своему характеру народы имеют и ряд важных (но не абсолютных!) отличий, естественно, способствующих все большему вычленению собственной специфики

---

* Причем здесь гостеприимство – это не “проявление движения общественной собственности”, присущее первобытным народам, о котором писал Н.Зибер, а глубинная ментальная характеристика всего русского народа.

** Малороссы, или южноруссы, как указано в энциклопедическом словаре Ф.Брокгауза и И.Ефрона, – одна из трех русских народностей, которая первоначально сложилась, по-видимому в Галиции и на Волыни, и отчетливо проявилась с особенностями своего языка уже в XIV веке. В физическом

украинской нации из общего славянского древа^{**}. Что касается общности ментальных качеств, то нельзя не согласиться с характеристикой основных черт русской нации (русской народности, понимаемой в широком смысле), свойственной всем ее представителям, данной П.Сорокиным и Н.Лосским. П.Сорокин, подчеркивая глубокую религиозность русской культурной системы, полагал, что основные черты русского сознания и культуры, вся система ценностей русского народа представляет собой идеологическое, поведенческое и материальное воплощение христианской религии [2, с. 483]. Помимо сравнительно длительного существования и достижения необычайного развития в течении жизни русской нации, он среди основных ее черт отмечал огромную жизнеспособность и замечательное упорство, выдающуюся готовность ее представителей идти на жертвы во имя выживания и сохранения нации [2, с. 472]. На эту исключительную способность русских к активным и энергичным действиям, вплоть до самопожертвования, или пассионарность, неоднократно указывал в своих работах социальный философ и этнолог Л.Гумилев. Об особой религиозности русского народа^{*}, его стремлении к Царству Божию, поиске “сверхземного абсолютного добра” и смысла жизни пи-

---

отношении малороссы представляют, в общем, отличие от белорусов и великоросов средней России и по росту (они более рослые), и по цвету волос, кожи и глаз (среди них больше темноволосых, смуглокожих и темноглазых), и по форме головы и лица. Антропологические различия проявляются и в костюме, и в облике поселений, а отчасти, и в темпераменте и в характере, на которые, безусловно, оказывали влияние и окружающая природа, и весь ход истории. В целом малороссы отличаются от великороссов многим и чертами своего умственного и нравственного склада, своим отношением к религии, женщине, семье, собственности и т.д. [11, с. 484-485].

* Идеалом русского народа стала не могучая, не богатая, а “Святая Русь” [12, с. 36] — понятие, в котором воедино сплелись религиозность и высокая духовность русских людей.

сал и Н.Лосский. Помимо этого, к числу первичных основных свойств русского народа он относил могучую силу воли и страстность многих русских людей*.

Как писал Н.Лосский, “русский максимализм и экстремизм в его крайней форме выражены в стихотворении А.К.Толстого. Наряду с этими достойными качествами Н.Лосский признавал и встречающуюся среди русских людей леность и пассивность – эту хорошо известную “обломовщину”, выражающуюся “в небрежности, неточности, неряшливости, опаздывании на собрания, в театр, на условленные встречи” [12, с. 47]. И хотя “недостатков много у русского народа, но сила его воли в борьбе с ними способна преодолевать их” [12, с. 47]. “К числу первичных свойств русского народа, вместе с религиозностью, исканием абсолютного добра и силой воли, принадлежит любовь к свободе и высшее выражение ее – свобода духа...”** [12, с. 47]. Из этих ментальных глубин вырастает признание высокой ценности всякой личности [12, с. 52] и доброта как преобладающая черта характера русского народа, от-

---

* Как писал Н.Лосский, “русский максимализм и экстремизм в его крайней форме выражены в стихотворении А.К.Толстого.

Коль любить, так без рассудку,
Коль грозить, так не на шутку,
Коль ругнуть, так сгоряча,
Коль рубнуть, так уж с плеча!
Коли спорить, так уж смело,
Коль карать, так уж за дело,
Коль просить, так всей душой,
Коли пир, так пир горой!” [12, с. 45].

** “Вследствие свободного искания правды русским людям трудно столкнуться друг с другом... В организациях, основанных для какого-либо дела, легко возникают расколы, образуется несколько партий, кружков, в политических партиях несколько фракций...” [12, с. 47–48]. Перечитывая этот и сегодня актуальный вывод Н.Лосского, невольно хочется перефразировать известную фразу из украинской киноклассики “Все преходящее, а музыка вечная”. Меняются (и притом радикально!) социально-экономические и политические системы, все устои социальной жизни, а наш менталитет, стереотипы поведения и мировосприятия остаются практически неизменными.

крытость души и легкость общения с людьми [12, с. 56–58]. Достаточно подробную сравнительную характеристику южноруссов (русинов) и великороссов (москалей) на основе личного наблюдения и анализа дали украинские историки прошлого Н.Костомаров и В.Антонович*.

Описывая характер южнорусса, Н.Костомаров подчеркивал, что “народ южнорусский – глубоко религиозный народ, в самом обширном смысле этого слова”, с сильно развитым чувством всеприсутствия Божия [15, с. 59, 58]. С незапамятных времен южноруссы проявляли терпимость к другой вере и племенам. Они не мстительны, но злопамятны [15, с. 47, 48], стремятся к обособлению в семейной жизни. “Опека родителей над взрослыми детьми кажется для южнорусса несносным деспотизмом. ...чтоб сохранить любовь и согласие между близкими родственниками, надобно им разойтись и как можно меньше иметь общего” [15, с. 62]. “Южнорусс тогда почтительный сын, когда родители оставляют ему полную свободу и сами на старости лет подчиняются его воле, тогда добрый брат, когда с братом живет как сосед, как товарищ, не имея ничего общего, нераздельного. Правило: каждому свое – соблюдается в семействах...” [15, с. 63]. Стремление южнорусса к обособлению, по Н.Костомарову, проявляется и в социальных отношениях. “Не смей ничего назвать своим, быть батраком какого-то отвлеченного понятия о мире,

---

* Ради чистоты научных оценок необходимо отметить принципиальные расхождения взглядов этих ученых на историю происхождения и характер родства украинского и русского народов. Если Н.Костомаров, признавая их сходство и различия, считал их не просто родственными, а двумя русскими народностями, то В.Антонович разделял убеждения украинофилов, считавших, что южнорусский народ представляет собой “ясно выделяющуюся этнографическую единицу, о тождественности которой с народонаселением великорусским, белорусским ... и т.п. “ говорить неправомерно. Они имеют не только отличные, но и нередко ярко контрастные черты антропологического, филологического, культурно-исторического и, главное, психологического, духовного характера [13, с. 144]. В.Антонович рассматривал три родственных славянских нации: русинов, великороссов (или москалей) и поляков как три отличных народных национальных типа [14, с. 93].

отвечать за другого без собственного желания – ко всему этому не располагала народ южнорусский его прошедшая жизнь. Громада по южнорусскому понятию совсем не то, что мир по великорусскому. Громада есть добровольная сходка людей... По народному понятию каждый член громады есть сам по себе независимая личность, самобытный собственник; обязанность его к громаде только в сфере тех отношений, которые устанавливают связь между ее членами для взаимной безопасности и выгод каждого...” [15, с. 63]. Этот перевес личной свободы, личности над общинностью отличал, по мнению ученого, южнорусский характер от великорусского и порождал развитие личного произвола, неопределенность форм, непостоянство, недостаток ясной цели, порывчатость движений, стремление к созданию и одновременное разложение созданного [15, с. 50, 29]. В отличие от практических, склонных к материализму великоруссов, у южноруссов, по Н. Костомарову, больше проявлялась духовная сторона жизни (это – один из примеров весьма не бесспорных суждений ученого). В их поэтической натуре не было, на его взгляд, ни холодной расчетливости, ни политики, ни твердости на пути к предназначенной цели [15, с. 51, 30]. Вместе с тем Н.Костомаров считал несправедливым упрек южноруссов в лениности. Он утверждал, что по своей природе “малорусс” трудолюбивее “великорусса”, а убеждение, распространенное в высшем классе о том, что малороссы – народ ленивый, без искренности и чувства привязанности, обусловлено тем, что барские работы всегда исполнялись без желания [15, с. 67, 68]. При этом историк честно признавал, что, говоря о различии двух русских народностей, под которыми он понимал малороссов и великороссов, очень может быть, он и сам во многом ошибся [15, с. 68].

Стремление к объективному описанию украинского менталитета требует сопоставления и беспристрастного анализа оценок разных ученых. Так, основоположник киевской исторической школы В.Антонович характеризовал русинов как людей нелюбезных, неискренних, которым,

однако, присуще чувство юмора и смиренность, кротость. По мнению этого историка, русины по многим параметрам жизни отличаются от москалей и поляков: по характеру семейных связей, по отношениям дружбы/вражды, по принципу организации различных ассоциаций, по отношению к вере, по цели жизнедеятельности, по политическому идеалу и даже по форме драки. Если для поляка в драке важна прежде всего удобная позиция – ударить противника, а самому выскользнуть, для москаля характерна жестокость, то для русина сама ситуация “*взяв мене за груди*” уже есть большая обида. В.Антонович считал, что русины трудно братаются, а в дружбе никогда не заходят за определенную черту близости, вражда же у них, как и у поляков, длительная, но не лютая. Семьи русинов отличаются малочисленностью и специфическим характером внутрисемейных отношений: родители нередко занимают позицию стороннего наблюдателя – даже когда все хорошо видят, делают вид, что ничего не понимают и не замечают. Уважительное отношение к чужой вере у русинов сочетается с искренним и теплым собственным религиозным чувством и безразличием к форме обрядов. Украинские ассоциации отличаются от русских малочисленностью и равноправием ее членов [14, с. 95, 96]. Гражданское равноправие и правда являются характерным для русинов политическим идеалом, тесно связанным с их пониманием жизненной цели и критерием этичности. Если для москаля, по В.Антоновичу, главным в жизни является приобретение богатства, силы и власти, то для русина – развитие личности, внутреннее сознание свободы, истины и справедливости [13, с. 148]. Именно справедливость, по мнению этого историка, является для украинца критерием этичности. С рядом характеристик украинцев В.Антоновича можно вполне согласиться; вместе с тем оценка их жизненной цели, сформулированный критерий этичности весьма сомнительны и нуждаются в соответствующем эмпирическом и аналитическом обосновании.

Как показал проведенный анализ, многие из характеристик “малоруссов” совпадают между собой, что подчеркивает их объективность и важность. Так, Я.Руднев еще столетие назад писал, что если присмотреться повнимательнее к “малороссу”, являющемуся родным братом “великоруса”, то не только в его быте и языке, но и в наружности и даже характере можно подметить некоторые особенности, отличающие его от него. Малороссы отличаются известной медлительностью, неповоротливостью, скрытностью, молчаливостью*. Им присущи народный юмор, любовь к изящному, поэтическое чувство, способности к музыке и пению. “Малороссы” так же глубоко, как и “великоруссы”, чтят церковные уставы и православную веру, но в отличие от последних не придают большого значения внешней,

---

* “Работают они не спеша, без разговоров и песен, сосредотачиваясь на одном каком-нибудь деле. Спросите о чем-нибудь малоросса, и он ответит вам не сразу, как бы нехотя. Откровенностью и любопытством малоросс не отличается. Он не выболтает первому встречному всю подноготную, на самые обыкновенные вопросы ответит “кто его знает?“, т.е. не знаю, да и действительно часть не знает, что у него делается под боком. ...малоросс на первом месте ставит личную самостоятельность и независимость, любит жить сам по себе, только в своей семье и его мало интересует, как живут другие. Поговорка — “моя хата скраю, я ничего не знаю“ — как нельзя лучше подходит к малороссам“ [16, с. 20].

** “Малорус набожен, чтит веру и уставы церковные. Нрава он доброго, спокойного, медлен, ленив. Наблюдается в его характере и мстительность, но это уже наследие польского ига. От природы очень умный, он проявляет и хитрость; но ум его и вся хитрость не направлены на ту расчетливость и сметливость в отношении средств зашибать копейку, на которую направлены у великоруса, жителя севера, холодного климата, неплодородной почвы, с его промышленным духом. Характерной чертой малоруса служит врожденная ему насмешливость, не покидающая его и в самые тяжелые минуты.“ [17, с. 19–20]. “Все они (русины. — Авт.) стройного, крепкого сложения, дюжий, закаленный народ; вместе с тем они добродушны, робки, услужливы, гостеприимны, обладают в высшей степени любовью к природе, отличаются крепкими семейными чувствами, очень склонны к музыке, большие любители танцев и различных песен, которыми они сопровождают все свои работы и различные обряды. При всей своей незавидной жизни под гнетом немцев, евреев, поляков, они очень любят наряжаться в яркие цвета и украшают свою одежду различными вышивками, блестящими пуговицами, цветами, перьями“ [18, с. 11].

обрядовой стороне религии [16, с. 20, 22, 23]**. Свою специфику имеет и малороссийская семья. Во-первых, малоросс любит жить, как уже отмечалось, ни от кого не завися, даже от отца с матерью, а, во-вторых, в отличие от великорусской в малорусской семье “жінка” занимает очень высокое положение и мужчина – “чоловік”, признавая за женщиной такие качества, как ум, сообразительность, находчивость, беспрекословно подчиняется ее влиянию.

Вопрос о роли женщины в украинской семье вообще заслуживает особого внимания, т.к. позволяет глубже осмыслить базовые особенности украинской ментальности. Как писал Ю.Липа, чтобы понять своеобразное содержание украинской артели, необходимо понять дух украинской семьи, а это невозможно сделать без характеристики роли женщины в семье. Для этого необходимо вспомнить начала начал, первоисточки духовной истории украинского народа – трипольскую матриархальную культуру. Даже после утверждения патриархальной системы в Украине матриархат, пусть и не в главенствующей форме, остался навсегда укорененным в украинской психике. Женщина в Украине не только была равноправна с мужчиной, не только находилась в центре духовности украинской семьи, но и вошла в мифологический архетип Богини-Матери (“Магна-Матер”). Как указывал один из исследователей украинского менталитета О.Киричук, архетип “Магна-Матери”, связанный с культом Великой Богини и возникший еще в трипольские времена, существовал до начала XX в., слившись затем с культом Богородицы [19, с. 16–17]. Особое отношение к женщине и ее социальным функциям запечатлено в мировоззрении украинского народа в образах Украины-матери, матери-Земли, матери-природы. Мать всегда играла основную роль в семье в воспитании детей, в привитии им таких качеств, как мягкость, доброта, сердечность. Не из этих ли, как пишет И.Полищук, преимущественно женских подходов к воспитанию и формированию характера и прежде всего кордоцентричности, эмоциональности возникает в украинском ментали-

тете преобладание чувств над разумом, сентиментальность, чрезмерная чувствительность, определенная непоследовательность, нехватка воли, известный анархизм и т.п. [20, с. 91]. Естественно, что эта попытка ретроспективного анализа исторически длительного процесса формирования украинского характера должна быть дополнена данными современных социологических исследований, единственно позволяющих отследить произошедшие изменения и оценить сегодняшнее состояние и особенности менталитета украинцев.

Прежде чем переходить к более современным оценкам украинской ментальности, нельзя не упомянуть о некоторых весьма неприятных негативных чертах, проявлявшихся, по мнению ряда авторов, в жизни простого люда на рубеже XIX–XX в.: “непроходимое невежество и суеверие, закоренелая грубость некоторых вредных обычаев и предрассудков, полное отсутствие человеческого достоинства и самоуважения, обман, воровство, сквернословие, и наконец, повсеместное пьянство – самый капитальный порок нашего народа” [21, с. 6–7]. Таковы основные “плюсы” и “минусы” характера и образа жизни украинского народа, с которыми он вошел в XX в.

Безусловно, неприятно говорить о негативных сторонах характера народа, к которому ты сам принадлежишь. Неслучайно, по данным П.Гнатенко, современного исследователя украинского национального характера, 85% опрошенных им респондентов считают, что этносу, к которому они принадлежат, отрицательные черты национального характера не присущи [22, с. 43]. Хотя вполне естественно, что в менталитете и характере любого народа есть как положительные, так и отрицательные черты. И важно не игнорировать или скрывать последние под маской лжепатриотизма, а, наоборот, честно выявлять и работать с ними, направляя всю систему воспитания и образования на развитие всего позитивного и достойного, с одной стороны, и постепенное уменьшение, сокраще-

ние проявлений имеющихся негативов – с другой стороны (ибо уничтожить врожденные качества крайне трудно, если не невозможно)*. Поэтому действительно выдающиеся представители украинской науки и культуры, которые искренне любили свой народ и свою Родину, – Т.Шевченко, И.Франко **, М.Грушевский, В.Липинский, Е.Маланюк, П.Кулиш, А.Довженко и др. – резко осуждали то темное, что было в нашей истории, и те недостатки национального характера, которые, по словам историка В.Базилевского, не раз играли фатальную роль в судьбе украинства. Как справедливо утверждает этот ученый, правда не перестает быть правдой оттого, что на нее

---

* Еще В.Антонович писал, что народный характер состоит из качеств унаследованных и приобретенных культурой. В характере каждого народа есть качества как желаемые, так и не желаемые, как позитивные, так и негативные. Никакая культура не в сила уничтожить унаследованные качества, но цель всякой культуры должна быть в том, чтобы влиять на характер народа, развивая желаемые, позитивные качества и отводя соответствующее место качествам нежелательным, негативным [14, с. 101].

** В своей статье “Дещо про себе самого” И.Франко писал, что он, сын украинского селянина, вскормленный черным селянским хлебом, трудом селянских рук, не любит русинов потому, что среди них он нашел очень мало настоящих характеров и очень много второстепенного (незначимого), узкого эгоизма, двуличности и тщеславия (заснайства) [тщеславия]. Кроме этого “греха”, И.Франко с болью признавался в еще большем: “даже нашу Русь не люблю так и в такой мере, как это делают или делают вид, что делают, патентованные патриоты. Что в ней должен любить? Чтобы любить ее географическое понятие, для этого я слишком большой враг пустых фраз, много видел я в мире, чтобы убеждать (утверждать, уверять), что нигде нет такой красивой природы, как на Руси. Чтобы любить ее историю, для этого слишком хорошо ее знаю, слишком горячо люблю общечеловеческие идеалы справедливости, братства и воли, чтобы не чувствовать, как мало в истории Руси примеров настоящего гражданского духа, настоящего самопожертвования, настоящей любви. Нет, любить эту историю очень тяжело, потому что почти на каждом шагу нужно разве что плакать над ней. Или должен любить Русь как расу – эту расу тяжелую (отяжелевшую), грубую, сентиментальную, лишенную закалки и силы воли, так мало способную к политической жизни на собственном мусорнике, но такую плодотворную на перевертышей самого разнообразного сорта?” [23, с. 271–272].

закрывают глаза, а без мужества правду назвать правдой, а ложь – ложью, без надежного фундамента национальной самокритики Украину как страну не построить [24, с. 117, 107, 134]. Гордясь всем достойным и прекрасным в истории и характере нашего народа, необходимо откровенно признавать и его пороки, нередко переходящие из поколения в поколение: низкий уровень общечеловеческой культуры, эгоизм, двуличие, комплекс малоценности (“меншовартості”), не единичные случаи предательства как своих идей, так и интересов народа*.

В целом же украинский менталитет и народный характер, как и любой другой национальный характер, диалектически противоречив. В нем уживаются воедино любовь к прекрасному и невежество**, трудолюбие и лень, стрем-

---

* Вместо примеров – несколько цитат из украинской поэзии:

“Кожен українець – це троїсті музики:

Одне – думає, друге – каже, третє – робить,

Від того у нас результат великий,

Що перший – спородить, то третій точно угробить” (І.Драч);

“Розломлять. Підгризуть. Як миша, як полівка.

Всі хочуть булави, всі борються за владу.

Та й буде голова – як макова голівка.

Отак поторохтять і знову хтось продасть.

Не той, так той. Там зрада, там злодійство” (Л.Костенко) [Цит. по: 24, с. 117, 125–126].

** Эта противоречивость украинского менталитета отражает не только дихотомичность сознания народа, но и противоречивость его бытия, в котором богатство природы сосуществует с поразительно низким уровнем жизни большинства людей. Не случайно М.Грушевский, сравнивая культуру красоты и культуру жизни нашего народа и признавая крайне низкий уровень экономического развития Украины начала XX века, писал, что хотя мы и привыкли считать песни и музыку своим наибольшим национальным богатством, культура красоты может стать украшением благосостояния людей только на соответствующей экономической базе державы, иначе она останется яркой латкой на убогих ломотьях талантливой “безштанька” [25, с. 152, 157].

*** Как писал представитель украинской научной диаспоры М.Ломацкий, мы на каждом шагу нашей истории встречаем проявления двух противоположных тенденций: с одной стороны, высокую национальную сознательность, героизм, жертвенность и преданность родине, а с другой – полную потерю этой сознательности, равнодушие к национальным интересам, отступничество, предательство и пр., что неоднократно приносило много бед и несчастий нашему народу [26, с. 14].

ление к свободе и справедливости и рабская психология покорности и т.д.^{***}. При оценке характера и менталитета людей важно объективно взвесить, что является доминирующим и типичным для большинства населения, что способствует (или препятствует) проявлению той или иной грани. Интуитивно-аналитические методы анализа должны быть дополнены эмпирическими данными, статистическим анализом проявления тех или иных черт национального характера, а иначе, как справедливо подчеркивают авторы энциклопедии этнокультурознания, рассуждения о “сердечности”, “романтичности”, “эмоциональности” украинской души и т.п. так и останутся на уровне поэтических выводов [27, с. 29]. Пока же таких исследований нет, приходится исходить из имеющихся характеристик украинского национального характера, сделанных разными учеными в разное время на основе их личного наблюдения и анализа.

Особый интерес в этом отношении представляет анализ украинского национального характера, сделанный Н.Григориевым, ученым украинской диаспоры, обобщившим в середине прошлого века выводы многих исследователей характера украинского народа [28]. К основным чертам украинского характера он относил следующие: медлительность, в т.ч. мышления, вялость до лени, неэнергичность, апатичность и безынициативность, осторожность и упрямство, смиренность и покорность, пристрастие к выпивке.

---

* К примеру, И.Гончаренко именно чувственность рассматривал в качестве первой и самой главной черты украинской души. Он полагал, что она имеет как позитивные, так и негативные свои проявления. Среди благородных проявлений чувственной природы украинского народа И.Гончаренко кроме глубокой религиозности народа, эстетизма, чувства красоты в природном окружении, быту и поведении людей, любви к природе, отмечал также чувство чести, которое проявляется в отстаивании правды и справедливости, в добросовестном исполнении долга, верности данному слову и т.д. К главным негативным проявлениям чувственности он относил черствый эгоизм, вражду, неприязнь, ненависть, зависть, жадность, жестокость, высокомерие и кроме того, чувство малозначимости — новообразование в нашей психике, появившееся в XIX–XX вв. из-за угнетения поляков и москалей, которые свое национальное возвеличивали, а украинское принижали [29, с. 40, 41, 42,43].

Основой украинского характера ученый, как и многие другие, считал ощущения, чувства*. Они порождают мечтательность, эстетизм, лиричность и поэтичность украинской природы, проявляются в склонности народа к поэтическому творчеству и музыкальности, некоторой меланхоличности и тоскливости (вплоть до плаксивости)*. Несмотря на видимую мягкость и смиренность характера украинский народ демонстрирует далеко не слабую волю**. Об относительной слабости волевой составляющей украинского характера можно говорить лишь в сравнении с чрезмерно выраженной чувственной стороной. Что касается умственных способностей, существуют, как указывает Н. Григориев, разные точки зрения. Одни считают, что украинцы малоинтеллектуальны и не отличаются быстротой мышления, другие отмечают, что, несмотря на медлительность, они обладают острым и глубоким умом***. Их мировоззрение в своей основе идеалистично, хотя и имеет практическую нацеленность. Несмотря на определенный консерватизм украинского характера, ряд его черт со временем эволюционируют. Так, усиливается рационалистическое начало мировоззрения, постепенно уходит излишняя мягкость характера, а возрастает настойчивость и выдержка, крепнет воля, увеличивается активность и инициативность людей.

Многие ученые, подчеркивал Н. Григориев, отмечали политическую пассивность украинского народа (“Украинцы не любят политики”). При этом они, как правило, вы-

---

* Украинский поэт начала XX в. В. Пачовский писал, что украинцам как народу присущ высокий идеализм, большая печаль, смех сквозь слезы и мягкость в чувствах [30, с. 4].

** Об этом можно судить и по лучшим представителям украинского народа – Б. Хмельницкому, Г. Сковороде, Т. Шевченко, И. Франко, Л. Украинке – людям исключительно сильной воли [29, с. 45].

*** По мнению В. Антоновича, украинцы проявляют способности к гуманитарным наукам – праву, истории культуры, литературе, политической экономике и др. Они склонны к анализу и скептицизму (“Это дело надо разжевать”) и проявляют осторожность ко всяким теориям а ргіогі [14, с. 101].

соко оценивали его этичность. Моральность, милосердие, гостеприимство и приветливость украинцев не подлежат сомнению. А вот об искренности и откровенности украинского характера, как указывал исследователь, можно говорить лишь относительно. Видимо эта скрытность и застенчивость украинской души идет из глубины веков, как ответ на непростые исторические условия выживания украинского народа под гнетом бесчисленных его поработителей. Наряду с такими качествами, как этичность и моральность украинцев, по мнению Н.Григориева, отличает также трудолюбие*. Еще один принципиальный вывод, который на основе обобщения разных взглядов делает Н.Григориев о менталитете украинского народа, касается проявления в нем индивидуалистических и коллективистских начал. Он считает (как мне кажется, весьма взвешенно и объективно), что стремление к коллективизму присуще украинцам в такой же мере, как и к индивидуальности [28, с. 15–16, 52–55]. Хотя ряд ученых, в т.ч. Д.Чижевский, считали и считают индивидуализм (и стремление к свободе) одной из основных черт украинского национального характера наряду с его безусловным эмоционализмом, сентиментализмом, чувственностью и лиризмом [31, с. 17].

Опираясь на социально-психологические и культурологические работы Н.Костомарова, М.Грушевского, В.Липинского, Д.Чижевского и др., современный украинский исследователь А.Киричук предложил в качестве системообразующих признаков менталитета украинского народа рассматривать следующие его четыре характеристики: 1) интроверсивность высших психических функций в вос-

---

* Хотя по мнению других исследователей, для украинцев более характерна лень, нежели трудолюбие и активная деятельность. По оценке того же В.Пачовского, украинец – теоретик, непредприимчивый, ленивый и добродушный, мягкий характером, под влиянием жены замыкается в своем семейном кругу, он – хороший отец, но как народная единица – лодырь, бездельник, лентяй [30, с. 6].

приятти окружающей действительности; 2) кордоцентричность, проявляющуюся в сентиментализме, чувственности, любви к природе и эстетизме народной жизни; 3) анархический индивидуализм, который проявляется в разных формах партикулярного стремления к личной свободе, без должного устремления к государственности; 4) преобладание эмоционального, чувственного над волей и интеллектом [19, с. 11].

Вслед за А.Киричуком этот подход к оценке украинского менталитета взяли на вооружение и повторяют в той или иной вариации многие современные исследователи. Думается, что относительно бесспорными в качестве системообразующих признаков украинского менталитета являются только интровертированность и кордоцентричность психики украинцев. Преобладание эмоционального над интеллектом и волей слишком тесно связано с кордоцентричностью, чтобы выделять эту характеристику как отдельную. А утверждение об индивидуализме как характерной черте украинской ментальности (а тем более с эпитетом “анархичный”) вообще весьма спорно и требует обоснованных доказательств.

Наиболее полный анализ ментальности украинского общества на сегодняшний день предпринят отечественными исследователями Е.Донченко и Ю.Романенко. Используя метод архетипов, они рассмотрели глубинные особенности психосоциальной эволюции в целом и украинского социума в частности, что позволило выделить пять, на их взгляд, основных характеристик украинского менталитета: индивидуализм (антидержавный, зоологический индивидуализм самозамкнутости), исполнительность (преобладание репродуктивно-воспроизводственного, традиционного, а не творческого начала; исполнительская активность, центрация на деталях в ущерб стратегическим интересам; неспособность к самодетерминации), интровертированность, эмоционально-эстетическую доминанту и толерантность [32]. Нельзя не согласиться с авторами, что эти ментальные

особенности в значительной степени регулируют социально-политическую жизнь нашего социума.

Следует отметить, что в последнее время появилось несколько новых исследований, посвященных анализу ментальности украинского населения. В частности, по результатам исследований Э.Афонины, стали доступными эмпирические данные о таких социально-политических характеристиках украинского общества, как экстраверсивность / интроверсивность, эмоциональность / прагматичность, иррациональность / рациональность, интуитивность / сенсорность, экстернальность / интернальность и исполнительность / интенциональность*. Под руководством Н.Победы были проведены мониторинговые исследования ментальности жителей южного региона Украины (в

---

* Речь идет об исследовании, проведенном в апреле–мае 2005 года кафедрой политологии совместно с Институтом повышения квалификации руководящих кадров Национальной академии государственного управления при Президенте Украины. Методом анкетного интервьюирования было опрошено 439 респондентов представляющих все области Украины, в том числе: 399 мужчин (91,3%) и 38 женщин (8,7%) в возрасте от 24 до 59 лет, 394 с полным (90,8%) и 20 с базовым (4,6%) высшим образованием, 16 – с ученой степенью (3,7%). Социально-психологические характеристики общества были рассчитаны по специальной психодиагностической экспресс-методике, разработанной под руководством Л.Бурлачука. Получены следующие результаты. По шкале экстраверсия / интроверсия, характеризующей склонность индивида к восприятию явлений внешнего / внутреннего мира, 27,9% опрошенных выявили склонность к интроверсии, 19,3% – к экстраверсии, 52,8% – амбивалентны. По шкале эмоциональность / прагматичность прагматичными являются 20,8% респондентов, эмоциональными – 14,6%, амбивалентными – 64,6%. По шкале иррациональность / рациональность к рациональным относятся 26,4% опрошенных граждан, к иррациональным – 12,2%, к амбивалентным – 61,4%. По шкале интуитивность / сенсорность, отражающей абстрактно-логический или конкретно-чувственный способ мировосприятия, 12,9% населения отличает сенсорность, 8,1% – интуитивность, 79,1% – амбивалентность этих характеристик. По шкале экстернальность / интернальность, фиксирующей склонность индивида приписывать ответственность за результаты своей деятельности внешним или внутренним силам, интернальность свойственна 22,5% респондентов, экстернальность – 7,8%, амбивалентность – 69,7%. По гендерной шкале исполнительности / интенциональности, отражающей традиционно понимаемые особенности ролевого поведения женщины и мужчины, для 17,4% свойственна интенциональность, для 12,1% – исполнительность, для 70,5% – амбивалентность.

1996 г. было опрошено 575 человек, в 2002 г. – 600 человек; выборка была репрезентативна по полу, возрасту, образованию и этнической принадлежности). Их результаты позволили выявить устойчивые структуры в системе ценностей (“активно-творческие” – активная деятельная жизнь, общественная активность, творчество; “традиционные” – мирная обстановка в стране, чувство долга, хорошие верные друзья; “субъектные” – свобода, самостоятельность, уверенность в себе; “статусно-гедонистические” – стремление к власти, удовольствия, материальная обеспеченность), зафиксировать значимые личностные качества (выносливость, бережливость, индивидуализм, гибкость и политическая инертность, пассивность) и стереотипы жизненных позиций (недоверие к чужому опыту, стремление пройти весь путь самостоятельно, настороженность ко всему новому и непривычному), а также сделать вывод о сдвиге в ценностной системе населения южного региона за годы рыночных реформ в сторону утилитаризма и прагматизма [33].

В декабре 2006 г. в рамках Интернет-конференции “Россия: варианты институционального развития” появился доклад украинской исследовательницы Т.Гайдай, в котором она выделила, несмотря на собственное признание отсутствия специальных количественных исследований, ряд определяющих элементов экономической ментальности украинской нации: индивидуализм, стремление к экономической самостоятельности, независимости (хуторской тип психологии), антиавторитаризм (тяготение к демократическим ценностям), антиэтатизм (стремление полагаться на себя, а не на государство), стремление к достатку, национальное трудолюбие, склонность к эстетизации труда и быта [34]. По мнению Т.Гайдай, украинская ментальность исторически предрасположена в большей мере, чем российская, к восприятию рыночных форм хозяйствования и более тяготеет к европейской (восточноевропейской) ментальности. Единственное, чего недостает, на ее взгляд, украинскому национальному характеру, – маскулинности в связи с преобладанием в

нем женского начала (зависимости, неактивности, стремления найти опору вовне). Однако достоверные эмпирические доказательства таких утверждений на сегодняшний день отсутствуют, на что справедливо указали и наши российские коллеги – специалисты в области экономической ментальности, в качестве примеров приведя противоречащие друг другу результаты всего трех имеющихся, в том числе сомнительного с точки зрения социологической грамотности качества, эмпирических исследований [35].

Завершая обзор научной аналитики о менталитете украинского этноса, следует сказать и о том, каким видится украинский характер современным ученым из-за рубежа. Так, И.Мороз определяет черты “материковых украинцев” следующим образом:

- неопределенность при формулировании цели, задач, позиций, даже при назначении деловой встречи;
- преобладание представлений и фантазий, а не реальной действительности;
- избегание ответственности;
- доминирование сельской ментальности (даже у горожан): стремление жить короткими циклами;
- чувство изолированности – нечеткость общих интересов с социумом;
- раболепие перед начальством (властью) и, как следствие, взяточничество, коррупция;
- слабость чувства государственности: сделали независимую державу, но не умеют ни упорядочить, ни защитить ее интересы;
- покорность и терпимость – люди не умеют заявлять про свои права и отстаивать их;

---

* Как пишет С.Злупко, и сегодня наши люди, вместо того, чтобы действовать конструктивно и настойчиво, прежде всего в экономической сфере, оглядываются на внешние силы и помощь, постоянно на кого-то жалуются, оправдывая тем самым собственную мешковатость, угловатость, неуклюжесть. Хотя тот, кто хоть немного знаком с нашим прошлым, знает, что такое поведение было присуще украинцам и раньше. Достаточно в этом плане вспомнить характеристики поведения наших селян, данные И.Франко во время и после отмены панщины в 1848 г. в Галичине. Когда те получили свободу, долго не могли ею правильно воспользоваться, а некоторые из них оказались настолько беспомощными в новых условиях, что готовы были вернуться назад в панское подданство [37, с. 339].

➤ нехватка глобального мышления, целей и стратегий – сознание “короткого времени и малого пространства” [36, с. 26–27]*.

Независимо от согласия или несогласия с теми или иными характеристиками украинского народа, представленный этим зарубежным ученым портрет материкового украинца является чисто субъективной оценкой, также не имеющей под собой эмпирических доказательств и обоснований, что лишний раз подтверждает необходимость проведения специальных социологических исследований и комплексного изучения этой проблемы.

Принципиальным моментом при общей оценке ментальности украинского народа является ответ на вопрос, к чему тяготеет менталитет украинского этноса, этого самого сложного, по словам Ю.Липы, среди других народов между Балтией и Уралом характера [8, с. 161] – к западному или восточному, европейскому или азиатскому? Большинство ученых, отвечая на этот вопрос, хотя и пишут о переплетении и столкновении в украинском характере обоих ментальных начал, как правило, подчеркивают преимущественно западный, европейский характер украинского народа*. Однако, на мой взгляд, следуя принципу относительности и даже соглашаясь в определенной степени с мнением о более западных ментальных особенностях украинцев по сравнению с россиянами, нельзя забывать, что между Восточной и Западной Европой, Восточной Европой и Украиной была и остается четкая культурная

---

* М. Грушевский писал, что в сравнении с народом великорусским украинский является народом западной культуры, одним из наиболее богатых восточными, ориентальными влияниями, но по всему складу своей культуры и своего духа все-таки народом западным [25, с. 141]. И. Лисяк-Рудницкий, признавая присутствие сильных незападных элементов в украинском национальном типе, утверждал существенно западный, т.е. европейский характер Украины [38, с. 512]. О западном мировоззрении украинцев, опирающемся на индивидуалистическое сознание и личностное “я”, в отличие от россиян, писал и И. Мирчук [39, с. 13]. Д. Чижевский вообще рассматривал Украину как органическую часть европейской культурной целостности [40, с. 9].

граница. Этот факт обусловлен многими причинами исторического и цивилизационного порядка и нашел свое отражение на уровне как теоретического, так и обыденного сознания. Так, авторы монографического исследования “Цивилизационные модели современности и их исторические корни”, всесторонне анализируя восточный и западный пути развития человечества, раскрывая различия между сложившимися цивилизациями, в т.ч. между Западной и Дальневосточной, так и не пришли к единому выводу, к какому миру следует относить Украину. “Вхождение Украины и Белоруссии в состав католической (в лице своей правящей верхушки) Речи Посполитой, даже гибридизация православия и католицизма в унитарной форме ни в коей степени не позволяют относить их (не говоря уже о России) к Западному миру в цивилизационном его понимании” [41, с. 218]. Наиболее адекватное реальному содержанию украинского менталитета понимание его “геополитической” сущности фиксирует массовое сознание. По данным экспертного опроса*, четверть респондентов (25,0%) полагают, что украинская ментальность больше тяготеет к восточно-европейской культуре с присущими ей ценностями коллективизма, взаимоподдержки и пр. Примерно столько же экспертов (23,6%) думают совершенно иначе, считая, что она больше тяготеет к за-

---

* Речь идет об опросе, проведенном отделом экономической социологии ИС НАНУ в 2005 году в рамках плановой научно-исследовательской темы “Исследование экономической культуры современного украинского общества”. В соответствии с квотной выборкой было опрошено 623 эксперта из 11 областей Украины (Днепропетровской, Донецкой, Запорожской, Закарпатской, Кировоградской, Луганской, Львовской, Одесской, Ровенской, Хмельницкой, Черновицкой) и г.Киева, репрезентирующих основные ее регионы. Опрошенные эксперты распределялись по шести категориям: руководитель в государственном и частном секторах экономики, госслужащий центрального и регионального уровней, научный работник в области экономики (экономической социологии) или журналист, преподаватель высшего учебного заведения с научной степенью доктора или кандидата экономических, социологических или юридических наук.

падноевропейской культуре с характерными для нее индивидуализмом и рациональностью. Большая же часть опрошенных (45,3%) оценивают украинскую ментальность как результат напряженного столкновения обоих указанных культур. Самооценки украинских граждан несколько отличаются от мнения экспертов. Так, по данным всеукраинского опроса “Общественное мнение в Украине – 2007”, проведенного ИС НАН Украины совместно с Центром социальных и политических исследований “СОЦИС” (N=1800), 46,5% жителей Украины считают, что их традициям, ценностям и нормам поведения наиболее близки традиции, ценности и нормы восточнославянских стран (из которых 20,6% выбрали однозначно твердый ответ “восточнославянских стран”, а 25,9% – более мягкую альтернативу – “скорее восточнославянских стран, чем стран Западной Европы”). Пятая часть (19,5%) населения указала на близость собственных ценностей и норм западноевропейским. При этом 11,1% граждан при ответе на вопрос “Скажите, пожалуйста, традиции, ценности и нормы поведения граждан каких стран наиболее близки к Вашим?” выбрали вариант “стран Западной Европы”, а 8,4% – вариант “скорее стран Западной Европы, чем восточнославянских”. Каждый третий опрошенный (33,1%) не смог ответить на этот вопрос. Полученные данные не позволяют однозначно судить о характере нормативно-ценностного ядра украинской культуры. Твердо можно утверждать лишь следующее: во-первых, в украинском национальном характере явно перемешаны западные и восточные элементы; и во-вторых, понимание соотношения между ними отличается у более образованных слоев общества (о чем свидетельствуют ответы экспертов) и простого народа. В целом же анализ ментальности украинского этноса требует, помимо историографического подхода, проведения комплексных эмпирических исследований, учитывающих как многогранность изучаемого предмета, так и специфику его понимания различными социальными науками.

Литература

1. Крымский С.Б. Культурные архетипы, или Знание до познания / С.Б.Крымский // Природа. – 1991. – №11. – С. 70–75.
2. Сорокин П.А. Основные черты русской нации в двадцатом столетии / П.А.Сорокин // О России и русской философской культуре. Философы русского послеоктябрьского зарубежья. – М., 1990. – С. 463–489.
3. Феномен нації: основи життєдіяльності / за ред. Б.В.Попова. – К. : Знання, 1998. – 262 с.
4. Соловьев Э.Ю. Прошлое толкует нас: Очерки по истории философии и культуры / Э.Ю.Соловьев. – М. : Политиздат, 1991. – 430 с.
5. Баран В. Проблемы происхождения украинского народа / В.Баран // Україна, українці, українознавство у ХХ столітті в джерелах і документах: зб. наук. праць. – Ч.1. – К.: НВЦ “Наша культура і наука”, 1999. – С. 19–25.
6. Грушевський М. Виїмки з джерел до історії України-Руси. До половини ХІ віка / М.Грушевський. – Львів, 1895. – 123 с.
7. Грушевский М.С. Очерк истории украинского народа / М.С.Грушевский. – К. : Лыбидь, 1990. – 400 с.
8. Липа Ю. Призначення України / Ю.Липа. – Л.: Про-світа, 1992. – 270 с.
9. Гоголь Н.В. Взгляд на составление Малороссии // Гоголь Н.В. Собр. соч.– М. : Худож. лит., 1978. – Т. VI. – С. 53–62.
10. Сикорский И.А. Русские и украинцы / И.А.Сикорский. – К., 1913. – 56 с.
11. Анучин Д.Н. Малороссы / Д.Н.Анучин // Энциклопедический словарь. – Т. 18. – издат. Ф.А.Брокгауз и И.А.Ефрон. – С.-Пб., 1896. – С. 484–485.
12. Лосский Н.О. Характер русского народа. Диалог времен и народов. Фрагмент из книги / Н.О.Лосский // Старченко Н.Н. Мир, интуиция и человек в философии Н.О.Лосского. – М. : Знание, 1991. – С. 35–60.
13. Антонович В.Б. Погляди українофілів / Антонович В.Б. // Моя сповідь. – К. : Либідь, 1995. – С. 143–153.
14. Антонович В.Б. Три національні типи народні // Антонович В.Б. Моя сповідь. – К. : Либідь, 1995. – С. 90–101.
15. Костомаров Н.И. Две русские народности / Н.И.Костомаров. – К.-Х.: Майдан, 1991. – 72 с.

16. Руднев Я.И. Наши народы. Малороссы / Я.И.Руднев. – С.-Пб., 1907. – 74 с.
17. Красильников Ф.С. Малороссия и малорусы / Ф.С.Красильников. – М., 1904. – 56 с.
18. Русины. Чтение для народа / Сост. Ф.Ф.Пуцыкович. – С.-Пб. : Типография Вісочайшее утверж Товарищества “Общественная польза”, 1898. – 16 с.
19. Киричук О.В. Ментальність: сутність, функції, генеза / О.В.Киричук // Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості: Тези доповідей та матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Луцьк. – 18–23 червня 1994 р. – I част. – К.–Луцьк, 1994. – С. 7–20.
20. Поліщук І. Ментальність українства: політичний аспект / І.Поліщук // Людина і політика. – 2001. – №1. – С. 86–92.
21. Из записок украинца (1862 г.). – К., 1873. – 44 с.
22. Гнатенко П.І. Український національний характер / П.І.Гнатенко. – К. : ДОК–К, 1997. – 114 с.
23. Франко І.Я. Децо про себе самого / І.Франко // Оповідання. – Х. : Рух, 1925. – Кн.2. – С. 269–279.
24. Базилевський В. Отруєння міфом. Відповідь опонентам / В.Базилевський // Дніпро. – 1998. – №11–12. – С. 107–134.
25. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / М.Грушевський. – К. : Т-во “Знання” України, 1991. – 240 с.
26. Ломацький М. Національна свідомість / М.Ломацький. – Лондон : Вид-во Спілки укр. молоді, 1952. – 63 с.
27. Енциклопедія етнокulturознавства. Понятійно-термінологічний інструментарій, концептуальні підходи. – Ч.1: Особа, нація, культура. – Книга перша “А–Є”. – К. : Друкарня Держ. академії керівних кадрів культури і мистецтв, 2001. – 227 с.
28. Григорієв Н.Я. Українська національна вдача / Н.Я.Григорієв. – Вінніпег : Вид. УВС в Канаді, 1941. – 60 с.
29. Гончаренко І. Основи українського національного виховання / І.Гончаренко. – Новий Ульм : Укр. вісті, 1959. – 123 с.
30. Пачковський В. Українці як народ / В.Пачковський. – Нью-Йорк, 1917. – 17 с.
31. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д.Чижевський. – 2-е вид. – Мюнхен, 1983. – 175 с.
32. Донченко О. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення) : монографія / О.Донченко, Ю.Романенко. – К. : Либідь, 2001. – 334 с.

33. Ятвецкая А.В. Исследование устойчивых и динамических структур в ментальности жителей Южного региона Украины / А.В.Ятвецкая // *Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: зб. наук. праць*. – Х. : Видав. центр Харківського нац. ун-ту ім. В.Н.Каразіна, 2004. – С. 416–419.

34. Гайдай Т.В. Теоретико-методологические основы исследования экономической ментальности: институциональный аспект / Т.В.Гайдай. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ecsocman.edu.ru/db/msg/295702/print.html>

35. Латов Ю.В. Проверим хофстедовой алгеброй украинскую гармонию! / Ю.В.Латов. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ecsocman.edu.ru/db/msg/296268.html>

36. Мороз О. Час інтелекту: сукупний український розум / О.Мороз, Ю.Саєнко. – Л. : Видав. дім “Панорама”, 2002. – 96 с.

37. Мороз О.Г. Модерна нація: українець у часі і просторі / О.Г.Мороз. – Л. : Універсум, 2001. – 436 с.

38. Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом / І.Лисяк-Рудницький // *Історія філософії України: хрестоматія*. – К. : Либідь, 1999. – С. 511–520.

39. Мірчук І. Світогляд українського народу (спроба характеристики) / І.Мірчук. – Прага, 1942.

40. Чижевський Д. Культурно-історичні епохи / Д.Чижевський. – Augsburg, 1978. – 16 с.

41. Пахомов Ю.Н. Цивилизационные модели современности и их исторические корни / Ю.Н.Пахомов, С.Б.Крымский, Ю.В.Павленко и др. – К. : Наук. думка, 2002. – 632 с.

Підписано до друку 26.07.2011 р. Формат 60x84¹/₁₆. Папір офс. № 1.
Друк офсетний. Ум.др.арк. 27. Зам. № . Наклад 300.

Надруковано ТОВ “Поліграфічний центр “Фоліант”.
04176, Київ-76, вул. Електриків, 26
Свідоцтво Держкомінформу України (серія ДК № 149 від 16.08.2000 р.)